

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ
ANABİLİM DALI

KAÇAR DÖNEMİNDE İRAN-OSMANLI SİYASİ İLİŞKİLERİ

Doktora Tezi

Abdolvahid SOOFİZADEH

Ankara-2014

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ
ANABİLİM DALI

KAÇAR DÖNEMİNDE İRAN-OSMANLI SİYASİ İLİŞKİLERİ

Doktora Tezi

Abdolvahid SOOFİZADEH

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Üçler BULDUK

Ankara-2014

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ
ANABİLİM DALI

KAÇAR DÖNEMİNDE İRAN-OSMANLI SİYASİ İLİŞKİLERİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../201...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Abdolvahid SOOFİZADEH

İmzası

.....

KAÇAR DÖNEMİNDE İRAN-OSMANLI SİYASİ İLİŞKİLERİ

İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR	X
ÖNSÖZ.....	XI
GİRİŞ	1
KAPSAM, YÖNTEM VE KAYNAKLAR.....	1

I.BÖLÜM

KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNE KADAR İRAN-OSMANLI SİYASİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ	13
I.SAFEVİ-OSMANLI İLİŞKİLERİ	13
A. Şah İsmail Dönemi İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri ve Çaldıran Muharebesi	13
1. Şah İsmail'in Mezhepçilik Siyaseti ve Osmanlı ile Çatışma	16
2. Çaldıran Muharebesi(23 Ağustos 1514/ h. 920)	17
B. Şah İsmail'in Vefatı ve Şah Tahmasb'ın Tahta Çıkışı.....	19
C. Şah Abbas Dönemi İran-Osmanlı İlişkileri ve Amasya Antlaşması.....	22
D. Şah Abbas'ın Ölümünden Safevi Hanedanı'nın Sonuna Kadar İran-Osmanlı Siyasi Münasebetleri	27
E. Şah Safi Dönemi İran-Osmanlı İlişkileri ve Kasr-ı Şirin (Zohab) Antlaşması.....	27
II. SAFEVİ HANEDANI'NIN SÜKÛTU VE İRAN'DA AFŞAR HANEDANLIĞI.....	32
A. Nadir Şah Dönemi Siyasi Olayları	32
B. Nadir Şah'ın Vefatı ve İran'da Afşar Hanedanlığı'nın Sükûtu.....	34
III. İRAN'DA ZEND HANEDANLIĞI.....	37

II. BÖLÜM

KAÇAR HANEDANI VE İRAN-OSMANLI SİYASİ GELİŞMELERİ.....	42
I.KAÇARLARIN MENŞEİ.....	42
II. İRAN'DA KAÇAR DÖNEMİ SİYASİ OLAYLARI	47
A.Ağa Muhammed Han Dönemi.....	47
1. Ağa Muhammed Han'ın Yükselişi ve Kafkasya'nın Durumu.....	48
2. Ağa Muhammed Han'ın Tahta Çıkışı	49
3. Ağa Muhammed Han Dönemi'nin Değerlendirilmesi	52
B. Feth Ali Şah Dönemi.....	55
1. İran-Osmanlı Hudut Meselesi	61
2. I. Erzurum Antlaşması (1823).....	65
III. XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA İRAN'DA SİYASİ VAZİYET	71
A. İran'ın Doğu Problemi ve Abbas Mirza'nın Vefatı	71
B. Muhammed Şah'ın Tahta Çıkışı (1834-1848).....	75
C. Herat Muhasarası	77
D. II. Erzurum Antlaşması'ndan Önce İran'ın Genel Durumu	79
E. II. Erzurum Antlaşması (1847/ h.1263)81	
F. Muhammed Şah'ın Son Günleri ve Vefatı.....	87
G. Nasıreddin Şah'ın Tahta Çıkışı (1848-1896).....	89

III. BÖLÜM

KAÇARLAR ve OSMANLILARDA YENİLEŞME HAREKETLERİ	91
--	----

I.KAÇAR HANEDANLIĞI DÖNEMİNDE İRAN'DA

YENİLEŞME HAREKETLERİ	91
A. İran Dışişleri Bakanlığı'nın Kuruluşu	91
B. Emir Kebir'in Hayatı ve Islahatları	93
1. İdari Islahatlar	95
2. Ekonomik Islahatlar	97
3. Askeri Islahatlar	97
4. Kültürel Islahatlar.....	98
C. Emir Kebir'in Tasfiyesi ve Öldürülmesi.....	100

II. OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ SİYASİ GELİŞMELER

VE YENİLEŞME HAREKETLERİ.....	102
A. III. Selim'in tahta çıkışı(1789-1807)	102
B. Nizam-ı Cedid Hareketleri	104
A. Sultan II. Mahmud Dönemi	106
B. Sultan Abdülmecid Dönemi ve Tanzimat Fermanı(3 Kasım 1839)	107

III. OSMANLI DEVLETİ VE KIRIM HARBİ 110 |

A. Kırım Harbi'nden Önce Osmanlı Devleti'nin Durumu	110
B. Kırım Harbi	111
C. Kırım Harbi'nin İran'daki Yansımaları ve Herat'ın Fethi	114
D. Sultan Abdülmecid'in Ölümü (25 Haziran 1861)	119

IV.BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE İRAN'DA MEŞRUTİ HAREKETLER.....	121
A. Sultan Abdülaziz ve Nasıreddin Şah'ın Avrupa Gezileri	121
B. Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilişi(1876)	126
C. Nasıreddin Şah'ın İstanbul'a Gelişi ve Sultan II. Abdülhamid'i Ziyareti	128
D. Dış Güçlerin İran Üzerindeki Etkileri.....	130
E. Nasıreddin Şah'ın Son Zamanları ve Öldürülmesi	133
F. Osmanlı ve Kaçar Devletlerinde Meşrutiyet'e Giden Süreç	136
G. Osmanlı ve İran Meşrutiyetlerinde Basının Etkisi	150
H. Muzaffereddin Şahın Tahta Çıkışı (1895-1906)	155
İ. Osmanlı Elçiliği'nin Arabuluculuğu	162
J. İran'da Meşrutiyet'in İlanı ve Muzaffereddin Şah'ın Vefatının Ardından Muhammed Ali Şah'ın Tahta Geçışı	164
K. İran Meşrutiyeti'nin Nedenleri.....	165
L. Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'in İlgasıyla Sonuçlanan Gelişmeler	167
M. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'i Hazırlayan Sebepler.....	169
1. Dış Sebepler.....	169
a. İngiltere ve Rusya Arasında Reval'de Yapılan Gizli Görüşmeler	169
b. Reval Görüşmeleri'nin Osmanlı Devleti'ne Etkileri.....	170
2. İç Sebepler	171

V.BÖLÜM

ÇÖKÜŞ SÜRECİNDE KAÇARLAR VE OSMANLI DEVLETİ	175
I. BİRİNCİ DÜNYA HARBİ ÖNCESİNDE	
İRAN VE OSMANLI DEVLETLERİNİN DURUMU	175
A. 1907 Antlaşması ve İran'ın Siyasi Durumu	175
B. Osmanlı Devleti'nin Siyasi Durumu ve 31 Mart Olayı	183
II. SON KAÇAR HÜKÜMDARI AHMED ŞAH.....	187
III. BİRİNCİ DÜNYA HARBİ ESNASINDA	
İRAN-OSMANLI MÜNASEBETLERİ.....	190
A. Savaşın Patlak Vermesi ve Kaçar Devleti'nin	
Tarafsız Kalma Çabaları.....	190
B. Savaşın İran Topraklarına Sirayet Etmesi	200
IV. AHMED ŞAH'IN AVRUPA SEYAHATI.....	206
V. İRAN-OSMANLI İLİŞKİLERİNDE DIŞ GÜÇLERİN ROLÜ.....	207
VI. KAÇAR DEVLETİ'NDE MECLİSİN AÇILMASI VE	
İLK SİYASİ PARTİLER.....	209
VII. KAÇARDEVLETİ'NİN ÇÜKÜŞ SÜRECİ VE 1919 ANTLAŞMASI.....	217
VIII. OSMANLI DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ.....	222
SONUÇ.....	226
ÖZET.....	232
ABSTRACT	234
KAYNAKÇA.....	236

KISALTMALAR

A.g.e:	Adı geçen eser
A.g.m:	Adı geçen makale
BDA:	Başbakanlık Devlet Arşivleri
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.:	Bakınız
C.:	Cilt
h.:	Hicri
Haz.:	Hazırlayan
S.:	Sayfa
s.:	Sayı
TDK.:	Türk Dil Kurumu
TTK.:	Türk Tarih Kurumu
No.:	Numara
Çev.:	Çeviren
DİA.:	Dianet İslam Ansiklopedisi
Y.Y.:	Yayın Yeri
Y.T.Y.:	Yayın Tarihi Yok
YAY.HAZ.:	Yayına Hazırlayan
ED.:	Editör

ÖNSÖZ

Akademik çalışma süreci, insan hayatında belli zorlukları ve kazanımları beraberinde getirmesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Doğru ya da yanlış, varılan sonuç her ne olursa olsun, sarf edilen zaman ve ortaya konulan emek, çalışmanın değerli hale gelmesini sağlamaktadır. İnternetin ve haberleşme teknolojilerinin bu denli geliştiği XXI. asır dünyasında, hızlı düşünmenin ve hızlı üretmenin gerekliliği, akademik çalışmaların da seyrini etkilemektedir. Şöyle ki, her türlü veriye kolaylıkla erişebilme serbestliği ve kolaylığı karşısında araştırmacılar, kimi zaman çalışmanın tekâmül etmesini ya da kuramsal çerçevede ele alınmasını beklemeden, en önemlisi de her hangi bir saha araştırması yapmadan araştırmalarını nihayetlendirmektedirler. Osmanlı-Kaçar İlişkileri konusunda yürüttüğümüz çalışma sırasında sıklıkla gördük ki, bu iki devlet arasında vuku bulan siyasi ve kültürel ilişkileri her iki tarafın gözüyle ele alan mukayeseli bir çalışma ortaya konmuş değildir. Biz bu çalışmamızda elimizden geldiği kadar Türkçe, Farsça ve Osmanlıca belgeler ışığında ve olayların vuku bulduğu mekanları bizzat görerek çalışmaya özen gösterdik. Tabii ki bazı eksiklerimiz ve kusurlarımız olmuştur. Zira bazı kaynaklara ulaşma konusunda ciddi sıkıntılarla karşılaştık. Öncelikle bu zorlu süreçte benden maddi ve manevi hiçbir desteği esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Üçler Bulduk’a teşekkürlerimi bildiriyorum. Ayrıca çalışmalarında önümü aydınlatan ve yol gösteren Prof. Dr. Tufan Gündüz, Prof. Dr. Saadettin Gömeç, Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Doç. Dr. Şadi Aydın hocalarıma teşekkür etmek istiyorum. Ve de memleketimden uzakta bana yoldaşlık eden, yurt hasretimi bir nebze olsun hafifleten akademisyen arkadaşlarım Sayın Özgür Türker, Selim Serkan Ükten, Pınar Yiğit Türker, Eralp Erdoğan’a ve Ömer Dursun’a teşekkür ediyorum.

Son olarak hayatım boyunca benden hiçbir desteklerini esirgemeyen Anneme, bütün aileme ve sevgili eşime teşekkür ediyorum.

Abdolvahid Soofizadeh

Ankara, 2014

KAÇAR DÖNEMİNDE İRAN-OSMANLI SİYASİ İLİŞKİLERİ

Giriş

KAPSAM, YÖNTEM VE KAYNAKLAR

İki toplumun birbiriyle olan siyasi münasebetleri ele alınırken bazı metodolojik sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bilhassa bu iki toplum, İranlılar ve Türkler gibi tarihte iz bırakmış iki kadim milletse, münasebetlerin geçmişi çoğu zaman daha eskilere, yani tarih ilminin sınırları dışına çıkabilir. Zira iki zümre arasındaki siyasi ve kültürel ilişkilerin tarihin herhangi bir evresinde ne şekilde tecelli ettiğini araştırmak ve bu doğrultuda görüş derc etmek için bu toplumların en kadim çağlardan beri süre gelen münasebetleri derinlemesine tetkik edilmelidir. Bu bağlamda Türk-İran ilişkilerinin küçük bir dönemi olarak ele aldığımız “Kacar Dönemi’nde İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri” adlı çalışmamızı ortaya koyarken söz konusu iki milletin tarihsel açıdan hangi aşamalardan geçtiklerini bir kez daha irdelemek sanırız ki faydalı olacaktır.

Türk-İran, diğer bir deyişle Turan-İran meselesi tarih ilmi açısından en dikkat çekici çalışma alanlarından birini teşkil etmektedir. Zira iki toplum arasında yazılı bir tarih anlayışının bulunmadığı kadim çağlardan itibaren İranî ve Turanî toplulukların çoğu zaman çatışma içinde geçen en eski tarihleri, kendi kültürlerinde daha sonradan yazıya geçirilmek üzere şifahi olarak muhafaza edilmiş ve gelecek nesillere aktarılmıştır. İran milli edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen Firdevsî’nin “*Şehnâme (Şah-nama)*” adlı eserinde milattan önceki asırlara dayanan İran-Turan mücadelesinden ilham alması, iki toplum arasındaki ilişkilerin ne denli derin köklere dayandığına işaret etmektedir.¹ Şehnâme’nin meşhur Turan hükümdarı Afrasiyab’ın XI. asırda ilk nüvelerini vermeye başlayan Türk edebiyatının da başlıca figürlerinden biri olması İranî unsurlarla Türkî unsurların mitolojik bağlamda da bir etkileşim içinde bulunduklarını göstermektedir². Öyle ki B. Ögel’e göre bu dönemde Batı

¹ XI. asırda kaleme alınan Şeh-nâme’nin bir Türk Sultanı olan Gazneli Sultan Mahmud’a sunulmuş olması da kültürel açıdan bir kaynaşmaya işaret etmektedir. Bkz. Firdevsî: **Şehnâme Firdevsî**, Hazırlayan, Abbas İkbâl, Tahran 1313.

² “Eğer dikkat edersen, görürsün ki, dünya beyleri arasında en iyileri Türk beyleridir. Bu Türk beyleri arasında adı meşhur ve ikbali ayan-beyan olan Tonga Alp Er idi. O, yüksek bilgiye ve çok faziletlere sahip idi; bilgili, anlayışlı ve halkın seçkini idi. Ne seçkin, ne yüksek, ne yiğit adam idi; zaten âlemde ferasetli insan bu dünyaya hâkim olur. İranlılar ona Afrasiyab derler; bu Afrasiyab akınlar salıp,

Türkistan'a kitleler halinde giren Türkî unsurlar Farsçanın Soğd lehçesini terennüm eden İranî unsurlarla temas ederek, İran edebi dilinin etkisine girmişler ve bu Farsça konuşan kimselere *Tejik* yani *Tacik* adını vermişlerdir.³ Bu dönemde Türklerle İranlılar öylesine içli dışlıydılar ki Kaşgarlı Mahmud'a göre Soğdlular Türkçe konuşuyor ve Türkler gibi görünüyordular.⁴ Hatta Kaşgarlı'nın söylediğine göre Karahanlı Devleti'nin başkentlerinden biri olan Balasagun'da Soğdca ve Türkçe birlikte konuşulmaktaydı.⁵ İşte böyle bir ortamda İranî unsurlarla sıkı ilişkiler içine giren Türk toplulukları Fars dili ve mitolojisinin de etkisiyle kendi hükümdar şecerelerinde Afrasiyab'ın (bir başka deyişle Alp Er Tonga'nın) adını zikretmeye başladılar. XI. asrın ortalarından itibaren İran coğrafyasına sirayet etmeye başlayan Selçuklu Türkleri, İranlıların mitolojik hatıralarının yeniden canlanmasına neden oldular. Bu hatıralar Türkler için de çok yabancı olmadıkları konular olsa gerek ki Selçuklular bir dönem sonra kendilerini Afrasiyab'a dayandırmakta hiçbir mahsur görmediler.⁶ Ancak bu tutum Selçuklu Türklerinin diğer Türk toplulukları tarafından tenkit edilmelerine yol açmıştır.⁷

Sonuç itibarıyla gerek Soğdlu tüccarların Türkistan'daki etkinlikleri gerekse de Türklerin Akhunlar⁸ çağından itibaren mütemadiyen İran'a doğru temayül göstermesi, özellikle de ilk Türk-İslam Devletleri olan Karahanlı, Gazneli ve

ülkeler zapt etmiştir. Dünyaya hâkim olmak ve onu idare temek için, pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır. İranlılar bunu kitaba geçirmişlerdir; kitapta olmasa idi, onu kim tanırdı.” Bkz. Yusuf Hâs Hâcib, **Kutadgu Bilig**, C. II, Çev. R. R. Arat, Ankara 1991, s. 31

³ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, Ankara 2010, s. 57

⁴ “Soğdak: Balasagun’a gelip yerleşmiş olan bir ulustur. Bunlar Soğddandırılar. Soğd, Buhara ile Semerkand arasındadır. Bunlar Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlardır.” Kâşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati’t-Türk**, Çev. Besim Atalay, C. I, , Ankara 2006, s. 471

⁵ “Balasagunlular Türkçe ve Soğdca kullanırlar. Tıraz (Talas) ve Beyza Nehirlerinin halkı dahi böyledir.” Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 30

⁶ Selçukluların ünlü tarihçisi ve veziri Nizamü'l-Mülk “*Siyaset-nâme*” adlı eserinde hükümdarlara neden saygı gösterilmesi gerektiğini açıklarken “*Soy olarak Afrâsiyâb’a ulaşan hanedanı nedeniyle onu diğer padişahlarda bulunmayan kerametler ve ululuklar sahibi yapar*” diyerek Türk devlet geleneğine işaret edip Afrâsiyab soyundan olmanın bir üstünlük vesilesi olduğunu beyan etmektedir. Bkz. Nizamü'l-Mülk, **Siyaset-nâme**, Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 2003, s. 26

⁷ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, XVII. yüzyılda kaleme aldığı “*Şecere-i Terakime*” adlı eserinde Selçuklu sultanlarının bu tavrını şu şekilde dile getirmektedir: “*Selçukîler Türkmen olup, kardeşiz diyip, ile ve halka faydası dokunmadı. Padişah olunca, Türkmen’in Kınık uruğundanız dediler. Ve padişah olduktan sonra Afrâsiyâb’ın bir oğlu Keyhüsrev’den kaçıp, Türkmen’in Kınık uruğunun içine varıp onda büyüyip kalmıştır, biz onun oğulları ve Afrâsiyâb’ın neslinden oluyoruz, diyip atalarını sayıp, otuz beş göbekte Afrâsiyâb’a erıştirdiler*”. Bkz. Ebü'l-Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Terâkime** (Türklerin Soy Kütüğü), Haz. Muharrem Ergin, Tercuman 1001 Temel Eser, İstanbul (Tarihsiz), s. 82

⁸ Akhun-Sasani ilişkileri konusunda bkz. Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.65-71 ve 98-103

Selçuklular döneminde İran topraklarında hâkimiyet tesis edilmesi, Türk ve İran tarihinin iç içe geçmesine neden olmuştur. IX. asırdan itibaren kitleler halinde İslamiyet'i benimseyen Türk toplulukları XI. asırla birlikte İslam dünyasının en müktedir gücü konumuna gelerek Arap ve İranlılardan sonra üçüncü bir unsur olarak (Anasır-ı Selase)⁹ Orta Doğu'ya hükmetmişlerdir. Bu yüzyıldan itibaren İslam'ın koruyucu unsuru haline gelen Türkler, Bizans İmparatorluğu'na, Haçlı Seferleri'ne ve nihayetinde XIII. yüzyıldaki Moğol İstilasası'na karşı mukavemet göstererek varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Moğol İstilasası'nın etkileri özellikle Türklerin, İranlıların ve Arapların başını çektiği İslam Dünyası için oldukça yıkıcı olmuştur. Ancak bu yıkımdan kendisini yenileyerek, belki de daha güçlü bir şekilde çıkmasını bilen yine Türk toplulukları olacaktır. İstilanın yarattığı sirkülasyonla oradan oraya savrulan ve siyasi birlikten uzak bir halde bulunan Türk aşiretleri, köklü geçmişleri ve teşkilatçı yapılarıyla çok geçmeden yeni siyasi teşekküller meydana getirmeye başladılar. Bu dönemden itibaren İran ve Türk tarihi, Türkmen aşiretleri tarafından tesis edilen siyasi teşekküller nedeniyle iç içe geçmiş bir haldedir. Türkmenlerin Bayındır uyruğundan olan Akkoyunlular XIV. yüzyıldan itibaren İran'a ve Doğu Anadolu topraklarına hükmetmeye başlamışlardır. Akkoyunlular bu tarihten itibaren, özelde İran tarihinin genelde ise Türk tarihinin bir parçası olarak tarihteki yerini almıştır.

Anadolu'da ve İran'da Oğuz ananesine göre kurulan Akkoyunlu ve Osmanlı devletlerinin birbirine karşı izlediği siyaset de yine eski kaidelere göre şekillenmiştir. Boylar arası hiyerarşiye dayanan hakimiyet telakkileri, eskiden olduğu gibi yine iktidarı elde bulundurmada birincil derecede rol oynamıştır. Tabiki bu husus Oğuz hiyerarşisinde Kayı aşiretini temsil eden Osmanlı Hanedanı'na fayda sağlayacaktır. Anadolu'da Türkmen birliğinin tesisi hususunda bu avantajı en iyi biçimde kullanan Osmanlılar 1473 tarihinde vuku bulan Otlukbeli Muharebesi sonunda Akkoyunluları Anadolu coğrafyası dışına itmiştir.

Akkoyunlulara bir darbe de İran'da bulunan Türkmenlerden gelmiştir. 1500 senesi itibariyle İran'da iktidarını güçlendiren Safevi Hanedanı ve bu hanedanın

⁹ Anasır-ı Selase: İslam Dünyası'nın üç ana unsuru olan Arap, İran ve Türk unsurlarını tanımlamaktadır.

kurucusu Şah İsmail, Akkoyunluları dize getirerek yeni bir Türkmen devleti tesis etmiştir. Ancak kurulan bu yeni Türkmen devleti, eski geleneklerden farklı bir ideolojiye sahipti. Şah İsmail, Erdebil’de mukim bulunan Şah Safiyüddin’in dergahını ve onun öğretisini yeniden ihya ederek Şiiliği devletin resmi ideolojisi haline getirmesi, Sünni inançlara sahip doğudaki Özbek Hanlıkları ve Batıdaki Osmanlı Devleti ile dini anlamda da bir mücadelenin başlamasına neden olmuştur. Şah İsmail, batıdaki Özbek tehlikesini 1510 yılında bertaraf etmeyi bilmiş, ancak 1514 yılında Çaldıran’da Yavuz Sultan Selim’in komuta ettiği Osmanlı ordusuna boyun eğmiştir. Bu olay Osmanlı-İran ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Zira Çaldıran yenilgisi ardından Sünni inançlara sahip Türkler tarafından idare edilen Anadolu ve Türkistan coğrafyaları arasında yeni bir “*İran Medeniyeti*” şekillenmeye başlayacaktır. İran’da meydana gelen bu oluşum, Safevi, Afşar ve Zend dönemlerinde tekamül ederek çalışma konumuzu teşkil eden Kaçarlar dönemine intikal etmiştir.

Anadolu ve İran Türklüğü arasında yukarıda kısaca bahsettiğimiz mücadele dolu sürecin son halkasını Kaçar Devleti dönemi oluşturmaktadır. Kaçarlar İran’a hakim oldukları 1795 yılından itibaren Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini haleflerinden farklı bir boyuta taşıyamamışlar ve uzlaşmacı bir siyaset ortaya koyamamışlardır. Tabiki olayın diğer muhatabı olan Osmanlı Devleti açısından da durum aynıdır. Osmanlı ve Kaçar siyasi münasebetlerini bir açmaza götüren bu olaylar silsilesi, iki devlet arasına düşmanlık tohumları ekmekle birlikte onları benzer bir sona da götürecektir. Mürtemadiyen patlak veren sınır anlaşmazlıkları ve katı bir şekilde uygulanan ticari ambargolar, küresel güçlerin kısılcığında bulunan Osmanlı ve Kaçar devletlerini siyasi ve ekonomik anlamda güçsüz bırakmıştır.

Biz bu çalışmamızda iki devlet arasında vuku bulan siyasi münasebetleri, elden geldiğince, tarafsız bir bakış açısıyla ele almaya gayret ettik. Belki bu yaklaşımın bir neticesi olarak, her iki devlet arasındaki siyasi ilişkileri, kendi adalet terazimize koyup tartmaktan, dolayısıyla tercihimizi ele verecek olan yorumlardan ziyade, zamanın ruhunu anlamaya çalışarak ve belgelerin işaret ettiği ölçülerde tesbitlerde bulunarak ele almayı daha uygun bulduk. Konunun zaman, mekan ve kapsam

sınırları ortaya koyulurken de aynı hassasiyet gösterilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla İran-Türk ilişkilerinin daha iyi anlaşılması için, yukarıda özetlediğimiz tarihsel perspektif sade bir biçimde ortaya konmuş; konunun esasını oluşturan Kaçar dönemi ilişkileri de o perspektifin içerisinde değerlendirilmiş ve ayrıntılı bir tasnif/tahlile tabi tutulmuştur. Kronolojik anlamda daha ziyade XIX. Yüzyılın tamamı ve XX. Yüzyılın ilk çeyreğine odaklanan tarihi süreçte Türk-İran ilişkilerinin siyasi boyutu ön plana çıkartılmış ancak bu siyasi boyutun daha iyi anlaşılması açısından her iki devletin dış ve iç dinamiklerin etkisiyle giriştikleri siyasi, kültürel ve sosyal reformlar, idari düzenlemeler ayrı bölümler halinde tahlil edilmiştir. Elbette siyasi ilişkilerden ayrı olarak bu konuların ele alınması, tekrarlara girme riskini artırmaktadır. Biz tekrara düşmeden, hatta bazen konular arasındaki geçişlerde kopukluklar olma ihtimalini de göze alarak Osmanlı ve Kaçar devletlerinin giriştikleri yenileşme hareketlerini, meşrutiyet çabalarını, mukayese metodu ile değerlendirmeye çalıştık.

Tez konumuzun kavramsal çerçevesini çizerken, yukarıda da belirttiğimiz gibi tarihsel süreç ve gelişmelerin elden geldiğince mukayeseli bir biçimde incelenmesine gayret gösterilmiştir. Afaki değerlendirmelerden ziyade belge ve bulgulara dayalı bir çalışma esas alınmıştır. Dolayısıyla bunun için de her iki devletin arşivlerinden, Türkçe ve Farsça neşredilmiş güncel araştırmalardan istifade etmeye özen gösterdik. Bu iki Müslüman Türk devletini siyasi ve dini açıdan birbirine düşman haline getiren başlıca amilleri ortaya koymayı amaçladık. Bunu yaparken mümkün olduğunca anakronik yaklaşımlardan kaçındık. Dönemin konjonktürel yapısını ve küresel dengeleri göz ardı etmeden olaylara ışık tutmayı amaç edindik. Çalışmamızın şekillenmesinde istifade ettiğimiz ana kaynakların bir kısmı şunlardır;

- 1- Nasihü'l-Tevarih:** Eserin yazarı Mirza Muhammed Taki Han Sipehr Kaşani'dir, (1216-97) fakat biz onu eserinde Lisan ül Mülk adı ile görmekteyiz. Saygın bir aileye mensup olan Muhammed Taki Han, bir süre Nahavand valisi Mahmud Mirza'nın yanında, daha sonra da Muhammed Şah

zamanında Mostofiçilik yapmış, böylece bürokratik işlere vâkıf olabilmıştır¹⁰. 1258'de yazmaya başladığı bu eserini 1274'de 3. Cilde kadar getirebilmiştir. Ölümü ile eserinin bazı eksiklikleri oğulları tarafından tamamlanmaya çalışılmıştır. Kacar dönemini ele alan ilk 3 cilt, daha sonra Nasihü'l-Tevarih Nasiri olarak adlandırılacaktır ki biz onu daha sonra açıklayacağız. Kaçar dönemine ait kısımların henüz hükümet zamanında yazılmasından dolayı, eserde bazı gerçeklerin göz ardı edildiği ortadadır. Fakat ele alınan konular üzerine geniş kapsamlı emsaller gösterilmesi, yapılan yorumlamalar eserin niteliğini artırmaktadır. Yazarın bundan başka birkaç eseri daha olsa da en önemli diyebileceğimiz eseri Nasihü'l-Tevarih'tir.

Bu eser Kacarların Ağa Muhammed Han zamanındaki dış siyaseti ve Kafkas politikası hakkında sunduğu değerli bilgilerle çalışmamıza katkıda bulunmaktadır.

2- Tarih-i Ravsatüs-Safa-yı Naseri: Eserin yazarı Rıza Kulî Han Hidayet(1215-85)'tir. Önceleri Kaçar Şehzadelerin dayesi olarak karşımıza çıkan yazar, bir süre sonra elçi olarak görev yapmıştır, daha sonra ise Darü'l-Darülfünun'da başkanlık makamına kadar ulaşmıştır. On ciltlik bu esrin, ilk dokuz cildi peygamberler tarihi, İlk İslam devletleri Emeviler ve Abbasiler, sonrasında Orta-doğu'da ve İran coğrafyasında kurulan Türk-İslam devletlerini konu edinir; bizi ilgilendiren 9. ve 10. ciltler ise Kaçar hanedanı tarihini ayrıntısı ile ele alır.

Ancak çok değerli bilgiler vermesine rağmen çoğu yazar eserin çok ağır bir dille yazıldığı yorumunu yorumunda bulunmaktadır. Eserde Arapça kelimelerin fazlalığı ile edebi tarzda anlatım göze çarpmaktadır. Bu nedenle okuyucular açısından olaylar biraz daha zor anlaşılmaktadır¹¹. Diğer taraftan Mirhond eserinde kullandığı muhtelif kaynaklardaki bazı tarihsel yanlışları gözler önüne sermiş, fakat daha sonrasında kendi eserindeki hatalardan kaynaklı da çeşitli tenkidler almıştır.

Eserde Kacarların menşei, hanedanın dış siyaseti, savaşları ve bunun akabinde yapılan Zohab ve Erzurum gibi önemli antlaşmalar hakkında kıymetli bilgiler çalışmamızda ayrıntısı ile ele alınırken, Şimdiye kadar

¹⁰ Kemal Hac Seyyed Cevadi, **Eser Aferinan**, Tahran, 1377-1379, C.III, s 219

¹¹ Muhammed Taki Bahar, **Sebkşenasi**, Tahran 1373, C.III, S 368

birçok kez neşri yapılmış eserin Cemşid Kiyāfer tarafından tashih edilmiş sade neşrinden yararlanılmıştır.

- 3- **Tarih-i Müntezeṁ Nasiri:** Muhammed Hasan Han Seni Üḷ Mülk(1259-1313) (İtimadü'l-Saltana) tarafından kaleme alınan eseri, sonradan Muhammed İsmail Rezvani tashih etmiştir. Eserin müellifi önceleri hem yazarlık, hem de tercümanlık yapmış, daha sonra Nasreddin Şah zamanında ise Divansalarlık mevkiine kadar yükselmiştir. Darülfünun'da eğitim görmüş olup, bizzat şahın tercümanlığını ve yazarların başkanlığını yapmıştır. Müellifin çok sayıda eseri olup, bu yönüyle seki tarih yazarlarından farklı bir konumda görünmektedir. Zira Avrupa eserlerini tercüme ederek, tarihçiliğe yeni bir boyut getirmiştir. Bir dünya tarihi niteliğinde olan üç ciltlik bu eserin ilk iki cildinde İslam tarihi, Türk-Moğol Tarihi ve Kaçarlara kadarki İran'da kurulmuş hanedanların tarihi; üçüncü cildinden itibaren ise başlangıcından Nasreddin Şah'a kadar olan Kaçar Hanedanı tarihi ele alınmaktadır. Zohab (Kasr-ı Şirin) Antlaşması ve Nasreddin Şah'ın Horasan seferi hakkında verdiği detaylı bilgiler dolayısıyla eşsiz kaynaklar konumunda olan eserden bu yönleri ile çalışmamızda faydalanılmıştır.
- 4- **Sefaret-i Fevkalade-i Kont Dosersi der İran (1839-1842)** Kont Dosersi'nin kaleme almış olduğu bu eser onun İran'daki hatıralarını ihtiva eder. Fransa ve İran arasındaki siyasi münasebetleri ele almak amacıyla Fransız hükümetince Muhemmed Şah'a gönderilmiş Dosersi, bu görevi boyunca İranın siyasi durumu, coğrafi yapısı, sosyal ve kültürel hayatına kadar pek çok gözlemde bulunmuş ve bunları hatıratında bizlere sunmuştur. Eserde Muhammed Şah dönemi İran'daki siyasi hayat anlatılırken yazar, 14 yıllık bu süreçte Şahın dikkate değer hiçbir olumlu faaliyette bulunmadığını vurgulamaktadır. Çalışmamızda eserin m. 1928 yılında Eşgani tarafından tercüme edilmiş neşri kullanılmıştır.
- 5- **Se Sal der Derbar-ı İran - Hatırat-ı Dr. Feuvrier Pezeşk-i Vije-yi Nasreddin Şah,:** yazılmış olan bu eser Nasreddin Şah zamanında padişahın üç senelik özel doktoru olarak görev yapan doktor Feuvrier tarafından yazılmıştır. Yazar eserinin önsözünde Nasreddin Şah ile hasta doktor

ilişkisindeki samimiyetten kaynaklı yakınlığından bahsederek bu durumun heskeşçe bilinmeyen çok hususi bilgileri elde etmesine olanak sağladığını ve bu yegane bilgileri eserinde kullandığını vurgulamaktadır. Yazar özellikle Reji vakasında bizzat bulunduğu için burada yaşanan süreci oldukça detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Çalışmamızda eserin h. 1368 tarihli Aştiyani tarafından tercüme edilmiş neşrinden faydalanılmıştır.

6- Sefername-i Polak, Yakub Polak, Seyahatname'nin yazarı Edvard Yakub Polak, 1818 doğup 1892'de Viyana'da vefat etmiştir. 1851'den 1860'a kadar İran'da yaşayan yazar, 1855'de Nasireddin Şah'ın özel doktoru olarak görev yapmıştır. İran'da iken Fars dili ve edebiyatına ilgi duymuş, bundan dolayı Viyana'ya döndükten sonra Fars dilini öğretmeye başlamıştır. Seyahatnamesinde de anlattığı gibi İran'a ilk gelişi Emir Kebir'in görevinden azledildiği tarihe rastlamaktadır. İran'a geldiği günden henüz birkaç gün önce Emir Kebir'in sürgün edildiğini öğrenen yazar özellikle dönemin siyasi sorunlarını bir tarihçi gözü ile ele almış ve bu noktada çalışmamız açısından değerli bilgileri bize sunmuştur. Diğer taraftan müellif bulunduğu süreç içerisinde İran'ı merakla gezmiş ve bu meyanda gözlemlediği tarihsel ve kültürel eserleri detaylı bir şekilde inceleyerek, bu eserler hakkında bilgiler vermiştir. İranlı sanatkarlardan da söz eden Polak, onların ne kadar başarılı olduklarını vurgulamıştır. Doktor Polak bir süre de Darülfünun'da tıp alanda görev yapmıştır¹². Çalışmamızda eserin Keykavus tarafından yapılmış Farsça tercümesi kullanılmıştır.

7- Sefer-i be Derbar-ı Sultan-ı Sahipkıran (1859-1861), Seyahatnameyi kaleme alan Henrich Brughes, Kaçar Dönemi İranına Prusya'dan gelen ilk resmi heyet olarak bilinmektedir. Nasireddin Şah zamanında İran'a gelen ve yaklaşık 3 sene İran'da bulunan Brughes, kaleme aldığı seyahatnamesinde detaylı bilgiler vermektedir. Mesela İran'la Fransa arasında yapılan bir antlaşmaya bağlı olarak orduyu düzenlemek için İran'a gelen Fransız heyetinden iki kişi, askeri bando ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Bu noktada bu kişilerin kim olduğunu hakkında bizlere bilgi veren yegâne kaynak Henrich Brughes'in seyahatnamesidir. Üstelik o dönemin siyasi adamları ile görüşmüş

¹²Yakub Polak, **Sefername-i Polak**, tercüme: Keykavus Cehandari, Tahran 1361

ve konuşmalarını bizzat aktarmıştır. Başkent Tahran'ın genel durumu ve bayram gelenekleri, İsfahan, Şiraz, hatta İstanbul hakkında da bilgiler veren seyyah, Osmanlı başkentinde Sultan Abdülmecid ile görüşmesi hakkında da detaylar sunmuştur. Ayrıca Osmanlıların saray gelenekleri ile şehrin, At Meydanı, Sultan Ahmet Camii, Ayasofya, Dolmabahçe gibi önemli mevkii ve yapıları hakkında da değerli bilgiler vardır¹³. Çalışmamızda eserin Kurdbeççe tarafından yapılmış tercüme neşrinden faydalanılmıştır.

8- Sefername-i Nasreddin Şah, Nasreddin Şah'ın Avrupa seyahati sırasında gündelik izlenimlerini kaleme aldığı bir eserdir. Toplam üç kez Avrupa seyahatine çıkan Nasreddin Şah, bu gezileri sırasında Avrupa'daki gelişmeleri takip ederek bunları kendi ülkesinde uygulamayı düşündü. İlk Avrupa seyahati dönüşünde İstanbul'a gelerek burada Sultan II. Abdulhamid ile görüştü. Eserinde çok detaylı bilgiler veren Nasreddin Şah, bizzat görüştüğü yabancı devlet adamları ile yaptığı konuşmaları, gözlemlediği ince detayları ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır¹⁴.

9- Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri: Başbakanlık Devlet Arşivi tarafından yayımlanmış olan bu eser, Osmanlı-İran İlişkileri hakkında muhtelif konularda 136 belgeyi ihtiva etmektedir. Bu belgelerde özellikle sınır meseleleri, İran yolcuların Suriye ve Bağdat'a gidişleri sırasında yaşananlar, iki ülke arasında kolera ve veba salgını konusunda tıbbi yardımlaşmalar üzerine bilgiler bulunmaktadır. Eserde orjinal belgelerin yanlarında transkripsiyonlarının da bulunması metinleri çözümleyebilmek açısından kolaylık sağlamaktadır. **Bir çok mesele hakkında yazışmalar içeren bu eserde, sınır meseleleri hakkındaki birkaç yazışmadan elde ettiğimiz bilgiler çalışmamız açısından oldukça faydalı olmuştur.**

10- İran Beyn-i Do İnkılab, Yervand Abrahamia'nın kaleme aldığı XIX. yüzyıl kaynaklarından olan bu eserde Meşrutiyet'ten Pehlevilerin sonuna kadarki süreç, siyasi oluşumun toplum üzerindeki etkisi ekseninde değerlendirilerek verilir. Bu dönemde İran'da modernleşme hareketlerine yol açan olayların izi sürülmektedir. Eserin başlangıcında ise Emir Kebir'in Osmanlı Devleti'ne

¹³Henrich Brughes, **Sefer-i be Derbar-ı Sahipkiran (1859-1861)**, ter. Mühendis Kürdbeççe, Tahran 1367

¹⁴Nasreddin Şah Kaçar, **Sefername-i Nasreddin Şah**, İsfahan 1290 (1873)

elçi olarak gönderilmesi ve Emir Kebir'in bu süreçte Osmanlı'nın III. Selim zamanında başlayan yenileşme hareketlerine şahit olması, Nasreddin Şah'ın Avrupa seyahatleri ve yenilikleri yakından takip edişi, Avrupa'ya giden öğrencilerin birer aydın olarak dönüşleri ve bunların camiaya etkisi incelenmiştir¹⁵.

11- Tarih-I Muasır ya Hayat-ı Yahya Yahya Dolat Abadi tarafından dört ciltte tamamlanan bir eserdir. Meşrutiyet döneminde yaşamış müellif aynı zamanda Meclis'te milletvekili olarak da bulunmuştur. I. Cilt'te kendi eğitimi hakkında bilgiler verdikten sonra Muzeffereddin Şah dönemini anlatmış, Darulfünunda bir dönem ders verdiğine de değinmiştir. II. Cilde ise meclisin kurulma süreci, Muzeffereddin Şah'ın vefatı ve Muhammed Ali Şah'ın tahta geçmesi ile başlamış, detaylı bir şekilde İran'ın iç olayları ele almıştır. Ayrıca Muhammed Ali Şah'ın meclisi topa tutması ve bunun neticesinde cereyan eden olaylar da bu ciltte aktarılmıştır. III. Cilt ise yazarın yurt dışına sürgüne gönderilmesi ile başlamış ve II. Abdulhamid'in azli ile ilgili detaylı bilgilerle devam etmiştir. Ayrıca yine bu ciltte Tahran'ın ele geçirilişi detaylı bir şekilde açıklanmıştır. IV. Cilt ise yazarın Bağdad'a gitmesi ile başlamış, Osmanlı Devleti'nin genel durumu ile İran-Osmanlı askerlerin genel durumu ile devam etmiştir. Ayrıca bu ciltte Mirza Kuçek Han'ın Ruslara karşı isyanı, son cumhuriyetin sesleri, V. Meclisin kuruluşu, Kaçar Devleti'nin çöküşü ve Pehlevi'nin iktidarı ele geçirmesinden bahsetmektedir. Bu dönemde yaşamış yazar Avrupa seyahatlerine çıkmış, Osmanlı Devleti'nin yenilik ve meşrutiyet hareketlerini yakından görmüş ve olayları ayrıntısı ile açıklamaktadır¹⁶.

12- Hatırat-ı Tacü's-Saltana, Nasreddin Şah'ın kızı ve Muzaffereddin Şah'ın kız kardeşi olan Tacü's-Saltana yedi yaşında başladığı öğrenim hayatına iki seneden fazla devam edememiştir. Kızını çok seven Nasreddin Şah, onu 20 yaşına kadar evlendirmeyeceği üzerine bir karar almıştı. Fakat onun ölümünden kısa bir süre sonra Tacü's-Saltana evlendirilmiş, fakat bu evlilik uzun süreli olmamıştır. Kaleme aldığı hatıratı da göze çarptığı üzere sarayda büyümesine rağmen açık düşünceleri olan Tacü's-saltana kadın hakları

¹⁵Yervand Abrahamian, **İran Beyn-i Do İnkılab**, çev. Ahmet Golmohammadi, Muhammed İbrahim Fattahi, Tahran 1377

¹⁶Yahya Devletabadî, **Tarih-I Muasır ya Hayat-I Yahya**, C. III, Tahran, 1362

üzerine çeşitli düşünceler paylaşmıştır. Ayrıca yazmış olduğu eserde tarih, felsefe, musiki, resim, edebiyat ve Fransız Diline vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar babası hakkında yaptığı yorumlarda kalemini biraz yumuşak kullansa da, kardeşi Muzaffereddin Şah ve dönemi hakkında yaptığı yorumlarda ülkenin içersinde bulunduğu durumunu eleştirmiş ve kardeşinin seyahatinin maddi kayıptan öte bir şey olmadığını fevkalade gerçekçi bir dille aktarmıştır. Bu bakımdan eser dönemin siyasi hayatı hakkında verdiği ayrıntılı bilgilerle, döneme ışık tutan bir ana kaynak durumundadır¹⁷.

13- Şemim Ali Askar, İran der Devre-yi Saltanat-ı Kacar: Yakın dönemde Kaçarlar üzerine yapılmış en dikkat çekici çalışmalardan biri olarak kabul edilen eser, akademik muhtevası açısından önemli bir başvuru eser olarak değerlendirilebilir. “Kaçar Hanedanı Döneminde İran” olarak Türkçe’ye çevirebileceğimiz bu eser, her ne kadar geniş bir kavramı ihtiva edecek şekilde adlandırılmış olsa da, hanedanın sosyal ve kültürel durumundan ziyade çoğunlukla siyasi hayatına oldukça ayrıntılı bir şekilde değinmiştir. Meşrutiyet dönemine geniş ölçüde ele almış eser bu konuyu daha çok aydın, tüccar ve toplumun önde gelen tabakalarının tepkisi üzerinden değerlendirirken halkın bu süreçteki rolüne pek değinmemiştir. Diğer taraftan eserde Kaçarların çöküş süreci de yüzeysel ele alınmıştır. Çalışmamızda sıkça başvuruda bulunduğumuz eserin h. 1374 tarihli Tahran neşrinden faydalanılmıştır.

14- Muahedat Mecmuası: Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurmuş olduğu devletler arasında yapılmış olan antlaşmalarla ilgili belgelerin ihtiyaç dâhilinde bir araya getirilerek basılması ile ortaya çıkmış bir eserdir. Arşivlerde saklanmakta olan antlaşma metinlerinin, incelenmek üzere çıkarılması sırasında ortaya çıkan çeşitli zorluklar, memurların yaşadıkları zaman kaybı ve ayrıca XIX. yüzyılın ikinci yarısında artan siyasi ilişkiler üzerine, bizzat Sultan II. Abdülhamit’in iradesiyle bu muahede (antlaşma) metinleri ilk kez 1877 tarihinde basıldı¹⁸. Eser İmparatorluğun XIX. yüzyılda

¹⁷Tacü’s-Saltana, **Hatırat-ı Tacü’s-Saltana**, tashih (İttihadiye/Saad Vendiyan), Tahran 1361

¹⁸**Muâhedât Mecmuası**, C. I, Ankara 2008, s. V-VI

siyasi ilişkiler içersinde olduğu devletlerle imzalanmış muahede metinlerini ihtiva etmektedir. Eserin bizim için önemi sınır meselesini çözümlemek için İran ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmış olan I. ve II. Erzurum Antlaşması¹⁹,nın bütün maddelerini bize sunmuş olmasıdır.

15- Osmanlı Tarihi: Türkiye’de cumhuriyetin ilanı ile birlikte Encümen’in yerini almış Türk Tarih Kurumu,dünya tarihi yazma programı çerçevesinde ele aldığı bu eser için İsmail Hakkı Uzunçarşılı’yı görevlendirmiştir. Uzunçarşılı’nın 1947-1959 yılları arasında yazmış olduğu, Osmanlı’nın kuruluşundan 18. Yüzyıla kadarki tarihini ihtiva eden ilk dört cildi²⁰, Enver Ziya Karal, toplam 11 citte²¹ tamamlamıştır. Eser Osmanlı tarihi üzerine Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde yapılmış en eski ve en kapsamlı araştırmalardan biri kabul edilip, günümüzde hala önemini korumaktadır. İran ile Osmanlı arasındaki uzun süreçli siyasi ilişkilere eserde yer verilmesi çalışmamız açısından önem arz etmiştir.

¹⁹ a.g.e., C. II, s.1-8

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.I-IV, Ankara 1983

²¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V-XI, Ankara 1983

I.BÖLÜM

KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNE KADAR OLAN İRAN-OSMANLI SİYASİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

I. SAFEVİ-OSMANLI İLİŞKİLERİ

A. Şah İsmail Dönemi İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri ve Çaldıran Muharebesi

Anadolu’da Osmanlı Devleti tarafından 1473 yılında Otlukbeli Savaşı’nda yenilgiye uğratılan Akkoyunlular, 1500 yılında da Safevi hanedanının kurucusu olan bir diğer Türkmen beyi Şah İsmail’in gazabına uğrayarak tarih sahnesinden çekilmiştir²².

Şah İsmail’in 1502 yılında Tebriz’de tacını giyerek Safevi Devleti’ni tesis etmesi ardından Türk-İran siyasi münasebetlerinin seyri de bambaşka bir mecraya kaymıştır. Zira Akkoyunlular döneminde iki Müslüman Türk devletinin cihan hâkimiyeti mefkûresi uğruna savaş meydanlarında döktükleri kardeş kanı, bu tarihten itibaren mezhepsel bir çatışmaya dönüşmüş, Türk ve İran halkı için ötekileştirici bir faktör olmuştur²³. Şah İsmail’in Erdebil Dergahı’nı ihya etmesi ve Şîî mezhebini benimsemesi ardından Türkmenler arasında da bir ayrışma meydana gelmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere gerek etnik gerekse de kültürel açıdan birbirine bağlı iki toplumun arasına nifak tohumları eken bu tarz bir siyasetin uzun vadede çok vahim sonuçları olmuştur. Öncelikle Sünni gelenekten gelen iki Müslüman-Türk coğrafyası arasına bıçak gibi giren Şii Safevi Devleti, Türkistan ve Anadolu Türkleri

²² Abdurrahman Ateş, “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası” **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı VIII s. 54

²³ Tufan Gündüz, “Şah İsmail”, **DİA**, C.38, İstanbul 2010, s. 253-255.

arasında demir perde vazifesi görerek Osmanlı Devleti'nin Türkistanla olan bağlarının gevşemesine sebep olmuş, diğer yandan bu iki coğrafya arasına sıkışan İran'ın da tecrit edilmesine ve güçsüz kalmasına zemin oluşturmuştur.

Şah İsmail'in İran'daki hâkimiyetini sağlam bir şekilde tesis edebilmesi için "İki Irak" (Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab), Fars ve Kirman'ın sahibi olan Akkoyunlu Sultan Murad ile de kozlarını paylaşması gerekiyordu. Nitekim bu olay kaçınılmaz bir şekilde vuku buldu.²⁴ Şah İsmail ilk hedef olarak belirlediği Akkoyunlu Elvend Bey'in üzerine gitti ve Nahçıvan havalisindeki Şurur mevkiinde yapılan savaşta Elvend Mirza'yı yenerek Azerbaycan'ı ele geçirdi(h. 907).²⁵

İngiliz şarkiyatçı Roger Savory, "*İran Asr-ı Safevi*" adlı eserinde Safevi-Akkoyunlu mücadelesi hakkında şu malumatı vermektedir: "*İsmail Akkoyunlu hükümetine saldırmadan önce Şirvanşah havalisine saldırmıştır. Bunun bir kaç nedeni olabilir. İlk nedeni; yanındaki sipahileri denemektir; bundan dolayı Akkoyunlu hükümetine saldırmadan önce daha hafif bir güce saldırmak istemişti. İkinci nedeni ise muhtemelen babasıyla dedesinin intikamını Şirvan Şah'dan almak idi. İsmail 1500 yılının Aralık ayında (h. 906) Golestan Kalesi'nin yanına gelip Farroh Yasar'la savaşa girişmiş ve onu yenmişti. Bu savaş sırasında Farroh Yasar ölmüştü. İsmail, zaferle Bakü tarafına giderken yolda Elvend'in Aras Nehri'nden geçtiğini duyunca geri dönüp Nahçıvan taraflarına gelmiştir. 7.000 kişilik orduyu yöneten İsmail ile 30.000 kişilik orduyu yöneten Elvend, Şurur'da karşı karşıya gelmişlerdi. Akkoyunlulardan yaklaşık 8.000 kişi ölmüş, İsmail savaşı kazanarak Tebriz'i ele geçirmiştir.*"²⁶

Artık Şah İsmail mezhepçilikten siyasete geçiş yapmak üzereydi ve saltanat onu bekliyordu. Bu nedenle 1501'de (h. 907) Tebriz'de tahta çıktı ve Şiîlik mezhebini kendisine tabi olan herkese zorla da olsa kabul ettirmeye çalıştı. Ancak, bu ülkede Şiîlik mezhebini yerleştirmek kolay değildi. Bölgede mukim bulunan halkın yarısından fazlası Sünnî idi. Bunların devletin baskıcı tutumuna karşı yaptıkları her eylem Şah İsmail tarafından şiddetle cezalandırılıyordu. Çaresiz kalan halk

²⁴ Faruk Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, (Şah İsmail ile Haleflerin ve Anadolu Türkler Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti), Ankara 1976, s.23

²⁵ Remzi Kılıç, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri(1520-1566)**, İstanbul 2006, s.35

²⁶ Roger Savory, **İran Asr-ı Safevi, (Iran Under The Safavids)**, Çev: Kambiz Azizi, Tahran 1374, s. 24

gönülsüz bir şekilde mezhebini değiştirdi ama ulema ve mollalar duruma muhalefet ettiler ve canlarını kurtarmak için Timurlara sığınarak Herat'a kaçtılar. Bir kısmı da çareyi Buhara Özbeklerinin başkentine sığınmakta buldular.²⁷

Batı bölgesindeki yakın tehditleri bir bir ortadan kaldıran Şah İsmail, kadim Fars toprakları içinde kabul edilen, fakat henüz alınamayan Horasan üzerine yürüdü. Merv ve Herat yakınlarında vuku bulan savaşta Özbek hükümdarı Şibanî'yi ağır bir yenilgiye uğrattı ve 1510'da onu öldürttü.²⁸ Bu askeri zaferi tamamlamak için belli başlı Kızılbaş beylerini Herat, Belh gibi Horasan'ın önemli şehirlerine emir atayarak Horasan'da Safevi hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Ancak daha sonra Özbek Muhammed Şibanî tarafından tekrar Horasan işgal edilince İsmail, Timurlu Zahirreddin Babür'den kadim ata topraklarını ele geçirmek için yardım istedi.²⁹

Bilindiği üzere, Safevi Devleti kurulduktan sonra Doğu'da Özbeklerle sürekli savaş halinde olmuştur. Nitekim Şibanî hanı mutaassıp bir sünîydi. 1510-1511 (h. 916) senesinde Türkistan (Maveraünnehir) ve Horasan hükümdarı Özbek Muhammed Şibanî Han (Şeybek Han da denilir), Şah İsmail tarafından yenilgiye uğratılmıştır.³⁰

Roger Savory'e göre, Osmanlı ve Safevi devletleri arasında vuku bulan Çaldıran Savaşı'nın bir nedeni de bu olacaktır. Şah İsmail'in Özbek hükümdarını yendikten sonra onun kafasını kesip Osmanlı padişahı Sultan Selim'e göndermesi, intikam ateşini körüklemiştir.³¹ Roger Savory'ye göre, Şah İsmail'in Şîî mezhebini İran'da resmi olarak ilan etmesinden sonra Osmanlı ve Safevi Devleti'nin arasında savaş olması artık kaçınılmaz hale gelmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti XVI. asırda İslam dünyasının en güçlü devleti olması hasebiyle Sünni Müslümanların da hamisi konumundaydı. Böylelikle bu iki komşu devletin mezhep politikası kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış, ortaya çıkacak olası bir savaş kaçınılmaz hale gelmiştir.³²

²⁷ Savory, **a.g.e.**, s.28

²⁸ Mustafa Eravcı, "Safevi Hanedanı", **Türkler**, 6. Cilt, Ankara 2002, s.885

²⁹ Eravcı, **a.g.e.**, s.885

³⁰ Sümer, **a.g.e.**, s.31

³¹ Savory, **a.g.e.**, s.34

³² Savory, **a.g.e.**, s.29

1. Şah İsmail'in Mezhepçilik Siyaseti ve Osmanlı İle Çatışma

1512 yılında Osmanlı tahtına I. Selim'in geçtiğini haber alan Şah İsmail, Rumlu Nur Ali Halife'yi Anadolu'ya göndererek ona bu ülkedeki sufileri toplamasını emretti. Safevi hükümdarı, Selim'in onlara bir şey yapacağından kaygılanmıştı ki bu konuda haklı sebepleri vardı. Nur Ali Halife, Kara Hisar (Şebin)'da iken Sivas, Amasya, Tokat bölgesi Türklerinden 3.000-4.000 evlik bir topluluk kendisine katıldı. Bu sırada Konya'da bulunan Sultan Ahmed, kardeşi Selim'in hükümdarlığını kabul etmeyerek onunla mücadeleye hazırlanıyordu. Bu durum, Rumlu Nur Ali Halife'nin işini kolaylaştırdı. Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum Kızılbaşlarını ayaklandırdı. Bunlar bu bölgelerde tedhiş havası estirmeye başladılar. Sultan Ahmed'in Amasya'da bulunan oğullarından Sultan Murad, muhtemelen onların desteğinden faydalanmak için Kızılbaş oldu ve merasimle Kızılbaş tacını giydi. Osmanlı kumandanı Faik Bey'i Tokat civarında yenen Nur Ali Halife, Tokat ileri gelenlerinin kendisini karşılamaları ve Şah İsmail adına hutbe okutmaları üzerine şehre ve halkına dokunmayıp Kaz Çayırı'nda (Kaz Ovası) yanında 10.000 Kızılbaş bulunan Sultan Murad ile birleşti. Lakin bir süre sonra, Tokat halkının muhalefete geçtiği öğrenilince bu defa şehir yakıldı. Karaman'da bulunan Ahmed, oğlunun Kızılbaş olmasını tasvip etmediği için, Amasya halkının da ricası üzerine Karaman'dan lalası Yular Kısdı Sinan Bey (veya Paşa) kumandasında bir kuvveti Murad'ın üzerine yolladı. Bu esnada Sultan Murad İran'a, Şah'ın yanına gitmiş, Nur Ali de Erzincan'a dönmek üzere yola çıkmıştı. Yular Kısdı, ona Koyulhisar'da yetiştiyse de yenildi ve kendisi de savaş meydanında kaldı.³³ Bu arada Murad 10.000 kişilik ordusuyla İran hâkimiyetine sığındı. Şah İsmail kendisine oldukça sıcak davranıp Fars eyaletinin bir parçasının hâkimi yaptı.

Gelişen olaylar üzerine duruma el koyan Sultan Selim İran'a bir heyet gönderme gereği duymuştur. İran payitahtına gönderilen bu heyetin başında İzzet Çapın adında bir kimse bulunmaktaydı. Sultan Selim Han'ın isteği oldukça netti. Şah İsmail'den Murad'ı kendilerine teslim etmesini istemekteydi. Ancak birbirine rakip iki devlet arasında böyle bir isteğin olumlu karşılık bulması siyaseten imkânsızdı. Bu yüzden İzzet Çapın, önemli şehirlerin ileri gelenleriyle gizli

³³ Sümer, a.g.e., s.35

görüşmeler yaparak istihbarat topladı ve Selim’e göndererek çıkması muhtemel savaşın Osmanlı lehine sonuçlanacağı şeklindeki kanaatini ilette ve kendisini bu yolda teşvik etti. Bu esnada Sultan Selim hem doğu hem batı da iki cephede savaşmamak için Batı’daki devletlerle anlaştı. Doğu’ya giderken her iki padişah da birbirini savaştan vazgeçirmek için mektuplar yazdı.³⁴

2. Çaldıran Muharebesi (23 Ağustos 1514/ h. 920)

İki ordu Azerbaycan Vilayeti’nin kuzeybatısında, Doğubayazıt Kasabası’nın güneydoğusuyla Van Gölü’nün kuzeydoğusunda bulunan Çaldıran Ovası’nda karşılaştılar. Osmanlı ordusu Çaldıran’a geldiği vakit Şah İsmail ordaydı. Hal böyleyken gerek Ustacluğlu Mehmed Han, gerekse Nuri Ali Halife’nin, Osmanlı’nın harb saflarını tanzim etmeden evvel hücum etme önerisi kabul edilmemiştir.³⁵ Osmanlı ordusu Çaldıran’ın kuzeybatı kısmındaki tepelere arkasını vererek savaş tertibatı almışken; ovanın doğu tarafında İran kuvvetleri mevzi almıştır. Sultan Selim, şafakla beraber savaşa girmek ya da yol yorgunluğundan muzdarip askere istirahat imkânı vermek seçeneklerini mütalaa etmek üzere Divan’ın görüşüne müracaat etmiştir³⁶. Yorgunluk ve sıkıntıları ileri sürerek dinlenmek gerekir diyenlere karşı Rumeli Defterdarı Pirî Paşa “*asker arasında Kızılbaş-Türkmen olanlar bulunduğu için hemen savaşmak gerekir*” tezini savunmuş ve bu görüş kabul edilmiştir³⁷.

Kaynaklarda kaydolunduğu gibi, Osmanlı sipahisi içinde tüfekçiler ve topçular vardı. Bu yüzden Osmanlı sipahisinin önceden gelip yer alması gerekmektedir. Ancak bildiğimiz gibi Çaldıran Ovası’nda ilk olarak Şah İsmail’in sipahileri yer almıştır. Muhtemeldir ki Osmanlı askeri yerlerine yerleşmeden önce saldırılsaydı farklı bir sonuç ortaya çıkabilirdi. Ama Şah İsmail bekledi ve onlar yerlerine geçtiler. Padişahın ön tarafında ağalar ve Ayas’ın emrinde 12.000 neferi bulan tüfekçi yeniçeriler ile yeniçerilerin bir siper gerisinde arabalar ve develerden

³⁴ Abdurriza Huşeng Mehdevi, *Tarih-i Ravabıt-ı Harici-yi İran*, Tahran 1379, s. 18

³⁵ Kılıç, *a.g.e.*, s. 91

³⁶ Kılıç, *a.g.e.*, s. 92

³⁷ Mustafa Çetin Varlık, *Çaldıran Savaşı*, *DİA*, C. VIII, İstanbul 1999, s. 193

oluşan birlikler dizilmişlerdi. Her iki kolun gerisinde 10.000 ve 8.000 kişiden ibaret olan Anadolu ve Rumeli azabları, birbirlerine zincirle bağlanmış beş yüz topun önünde bulunuyorlardı. Bu arada öncü kuvvetlerin ekseriyeti Dulkadir Türkmenlerinden olup Şehsuvar oğlu Ali Bey'in komutasında iken, artçı kuvvetler de Şadi Paşa'nın emrindeydiler³⁸.

Osmanlı askerinin savaş nizamı Osmanlı kaynaklarında şöyle kaydolunmuştur: *“Sağ tarafta Anadolu ve Karaman harb askerleri, süvarileri ve sol tarafta Rumeli askerleri, merkezde ise Zat-ı Şahane ile beraber yeniçeriler ve yeniçerilerin önünde develer ve arabalar vardı. Her iki tarafta toplar bulunuyordu. Şah İsmail'in süvari askerleri de güçlüydü. Topları ve muntazam piyadesi yok idiyse de zırhlı askerleri pek çok idi”*. Savaşın başlarında İran'ın süvari askerleri Osmanlı sipahinin sol tarafına şiddetle hücum etti ve bu grup, askerleri dağıtmaya başladı. Osmanlı ordusu sağ taraftan saldırıya geçti ve toplarla Şah İsmail'in sipahisine ateş açtı³⁹. Savaş sırasında Şah İsmail atından düştü ve esir olmaktan son anda kurtuldu. Sağ taraf komutanı Sinan Paşa Ustacluoğlu'yla karşı karşıya geldi ve Sinan Paşa toplarla ateş ederek bu grubu yendi. Akşama kadar süren bu savaş sonucunda Safevi ordusu dağılmaya başladı ve Şah İsmail de yenileceğini fark ederek savaş meydanını terk etmeye karar verdi. Yavuz Sultan Selim ise Safevi ordusunun geri çekilmesini bir hile olarak yorumlayarak, tuzağa düşmemek adına Şah İsmail'i takip etmedi ve ordusunu da yağma faaliyetine girmemesi hususunda uyardı.⁴⁰ İran ordusu dağıldı ve Şah İsmail'in ordusu, hazinesi ve hatta eşi (Taçlı Hanım) esir oldu. Tebriz'i fetheden Sultan Selim bir hafta Tebriz'de kaldı. Şah İsmail'in bıraktığı hazineler ve mücevherleri alarak İstanbul'a gönderdi.⁴¹

Bu savaşa kadar hiç yenilgi görmeyen Şah İsmail, aldığı ağır mağlubiyet neticesinde oldukça sarsıldı. Osmanlı kaynakları Şah İsmail'in en sevdiği eşi Behrûze Hanım'ın (Taçlı Hanım) Sultan Selim'in eline esir düştüğünden ve bu olayın Şah'ın kederini bir kat daha arttırdığından bahsetmektedir.⁴² Osmanlı

³⁸ Varlık, **a.g.m.** , s.194

³⁹ Ahmet Şemşirgil, “Çaldıran Savaşı” **Osmanlı**., C. I, Ankara 1999, s. 355-357

⁴⁰ Tufan Gündüz, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, İstanbul 2010, s. 131

⁴¹ Ahmed Rasim, **Osmanlı Tarihi**, C. I, İstanbul 1326, s.183-185

⁴² Taçlı Begüm Hatun olayı hakkında hem Osmanlı hem de İran kaynaklarında çelişkili ifadeler göze çarpmaktadır. Hoca Saadettin Efendi'nin *Tacü't-Tevarih* adlı eserinde Taçlı Begüm isminde bir hatunun savaşın en kızgın anında Mesih Paşaoğlu adında bir Osmanlı askerinin eline geçtiği, ancak

kaynaklarına göre Şah İsmail, savaş meydanında bıraktığı eşini geri almak için Osmanlı Sultanı'na bir heyet dahi göndermiştir. Ama tüm çabalar sonuçsuz kalmıştır. Hatta bu bilgiyi doğru kabul eden Mehdevi, Sultan Selim'in, Şah İsmail'i daha fazla rencide etmek için Taçlı Hanım'ın nikâhını hükümsüz kılıp bir Anadolu Gazi askeriyle nikâhladığını ve bu hareketin Şah İsmail'i tüm yaşamı boyunca derinden etkilediğini iddia eder.⁴³

B. Şah İsmail'in Vefatı ve Şah Tahmasb'ın Tahta Çıkışı

23 Mayıs 1524'de (h. 19 Recep 930) Şah İsmail vefat etti. İki ay sonra 37 yaşına girecekti. Yaklaşık 23 sene devleti yöneten Şah İsmail, 14 yaşında tahta çıkmış ve genç yaşına rağmen birçok problemin üstesinden gelmeyi bilmişti. O, hem dindarların başında olan sufîleri yönetiyor hem de yeni kurmuş olduğu devletin idari ve askeri teşkilatını güçlü kılmak uğrunda yoğun bir mesai harcıyordu. Kozmopolit bir yapıya sahip İran'da muharip güç konumundaki Türkmenleri, halka fikir önderliği yapan ulemayı ve İranlı divansalarları yan yana getirtip barış ortamı sağlamak zor bir işti ama Şah İsmail bu işi layıkıyla başarmıştı.⁴⁴ Şah İsmail'in beklenmedik vefatı sırasında oğulları henüz küçük yaştaydılar. Eşi Taçlı Begüm, henüz on bir yaşında olan büyük oğlu Tahmasb'ı bizzat elinden tutarak İran tahtına oturttu.⁴⁵

Şah Tahmasb hükümetin başına geçtiğinde yaşının küçük olmasından dolayı ülkeyi Kızılbaş bir heyet yönetiyordu ve Kızılbaşlar hükümette oldukça etkin bir konumdaydı⁴⁶. Özbekler, Şah İsmail'in ölümünü duyduktan sonra hükümdarları

yanında bulunan zümrüt takıları vermek suretiyle salınarak Hoy şehrine kaçtığı anlatılmaktadır. Lakin Hoca Saadettin, ilerleyen satırlarda bu kimsenin Şah İsmail'in eşi Taçlı Begüm olmadığını ve gerçek hatunun Selim Han tarafından Tâcizade Cafer Çelebi adındaki kazaskerle nikâhlandığını söylemektedir. Bu konu hakkında bkz. Hoca Saadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, C. IV, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, 1992 Ankara, s. 211-212.

⁴³ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 21. Ancak burada belirtmek gerekir ki Taçlı Hanım'ın esareti hakkında bir takım farklı iddialarda bulunmaktadır. Tufan Gündüz'e göre Taçlı Begüm Hatun Çaldıran'da esir düşmemiş, Şah İsmail'in ölümü ardından Safevi Hanedanı içindeki etkisini sürdürmüş ve oğlu Tahmasb'ın İran tahtına oturmasını sağlamıştır.

⁴⁴ Savory, **a.g.e.**, s. 47

⁴⁵ Gündüz, **a.g.e.**, s. 156

⁴⁶ Tufan Gündüz, Tahmasb Safevi Şahı, **DİA**, C 39, İstanbul 2010, s. 413

Ubeydullah Han önderliğinde Doğu taraftan İran sınırlarına saldırmışlardır. Ancak Türbetcam mevkiinde İran sipahileri tarafından durdurulmuşlardır.⁴⁷

Ubeydullah Han'ın vefatından on bir sene sonra İran Devleti artık bir savaş içerisinde değildi. 1550 (957 Hic)senesinde Şeybak Han'ın amcasının oğlu olan Burak Han, eski Horasan ve Herat'a saldırdı. Ancak bu taarruz başarısız oldu⁴⁸. Osmanlı ülkesinde de 21 Eylül 1520 senesinde Sultan Yavuz Selim vefat etmiş ve onun yerine oğlu Kanuni Sultan Süleyman tahta çıkmıştı (1520-1566)⁴⁹. 46 yıl gibi uzun bir süre tahtta kalan Sultan Süleyman zamanında Osmanlı Devleti en ihtişamlı dönemini yaşamıştı.⁵⁰ Kanuni saltanatı boyunca üç kez İran üzerine sefere çıkmış, bu seferlerinden ikisinde İran üzerinden Bağdad'a kadar yürümüştü. Kanuni, İran üzerine yaptığı 3. seferinde Nahçıvan'ı ele geçirdi. Fakat fetih hareketini İran içlerine götürme gereği duymayarak geri çekildi. Geri dönüşte Osmanlı ordusu Erzurum'a geldiği zaman İran Şahı'nın gönderdiği bir elçi padişahın huzuruna çıktı. Şah'ın talebi iki ülke arasında savaşların sona ermesi ve bir barış antlaşması yapılması yönündeydi. Yapılan antlaşmaya göre her iki taraf da 1554-1555 yılı kışını savaşmadan geçirmeyi kabul etti. Daha sonra Sivas üzerinden Amasya'ya geçen Sultan Süleyman kışı burada geçirmeye karar verdi. Ancak bu durum Şah Tahmasb'ı endişelendirdi. Bunun üzerine Şah'ın 1555 yılı Nisan ayında barış görüşmelerinde bulunmak üzere gönderdiği elçilik heyeti 10 Mayıs 1555'te Amasya'ya geldi⁵¹. O tarihte Avusturya imparatoru X. Ferdinand'ın Osmanlı İmparatorluğu nezdinde göndermiş olduğu elçi Busbecq de Amasya'da idi. Bu elçi İran heyetinin Amasya'ya gelişini şöyle anlatmaktadır: *"Amasya'ya gelişimizden bir ay kadar sonra 10 Mayıs günü İran elçisi beraberinde pek değerli armağanlarla şehre geldi. Bunlar arasında incelikle dokunmuş nefis halılar, işlemeli eyer takımları ve gümüş saplı kılıçlar, gayet güzel, zarif kalkanlar vardı. Bütün bu hediyelerin içinde yalnız bir tanesi diğerlerini tamamen gölgede bırakıyordu. Bu Türklerin ibadet ve yaşayış tarzını kapsayan bir Kur'an nüshasıydı. Bu kitabın peygamber Muhammed tarafından,*

⁴⁷ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 29

⁴⁸ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 29

⁴⁹ Hüseyin Yurdaydın, **Kanuni'nin Cülusu ve İlk Seferleri**, Ankara 1961, s. 3

⁵⁰ Suad Adem, **Osmanlı Padişahları ve Büyükleri**, Ankara 2010, s. 33

⁵¹ Kılıç, **a.g.e.**, s. 345-349

Allah'ın verdiği emir üzerine yazıldığına inanılır. Bu yüzden böyle bir hediye Türkler arasında pek makbuldür."⁵²

Barış akdedilmesini talep eden Şah Tahmasb, eşik ağası Ferruhzade Bey vasıtasıyla bir mektubu Sultan Süleyman'a göndermişti. Bu sayede 10 Mayıs 1555 tarihinde (h. 962) Amasya Antlaşması hayata geçirilmişti. Şah Tahmasb, Sultan Süleyman'a gönderdiği barış içerikli mektubunda iki devlet arasında daimi dostluğun kurulması için sarf ettiği çabalardan bahsediyordu.⁵³

Karşılıklı yazılan mektuplarda Şah Tahmasb İran hacılarının rahatça Hameyn-i Şerife'nin ziyaret edebilmelerinin sağlanmasını istemişti. Bunu üzerine Kanuni Sultan Süleyman, elçiye pek çok hediyeler vererek cevabını bildirmişti. Sultan Süleyman cevabında iki ülke arasında sulh yapılmasının faydalarına işaret ederek Tahmasb'ın barış isteğini kabul ettiğini bildirmişti. İran tarafından barışı bozacak bir girişim olmadığı sürece barışın devam edeceğini, bu durumda da kendi sınır kumandanlarının ihtilafa sebep olacak her türlü ahvalden ictinap edeceğini bildirmişti. Ayrıca Şah Tahmasb'ın İran hacılarının kutsal yerleri rahatça ziyaret edebilmeleri hususundaki isteğini de kabul eden Kanuni, İran hacılarının ziyareti sırasında bütün tedbirlerin alınarak, onların korunacağına dair de söz veriyordu.⁵⁴ Bu suretle karşılıklı gönderilen mektuplar sonunda iki devlet arasında yıllardan beri (1533-1555) devam eden savaşlar sona ermiş ve iki ülkede yaşayan Müslümanlar kardeşçe barış içersinde yaşamaya başlamışlardır.⁵⁵

Amasya Anlaşması resmi olarak imzalanmış bir anlaşma olmayıp iki hükümdarın karşılıklı mektuplarında mutabakata vardığı muhtelif konuları içermektedir. Bu konulardan en önemli olanı iki taraf arasındaki sınır anlaşmazlıkları ve toprak meseleleriydi. Antlaşma ile İran'a ait olan Batı Azerbaycan, Kürdistan ve Gürcistan'ın kuzey kesimleri Osmanlı Devleti'ne teslim edilmiş, bunun karşılığında

⁵² Muzaffar Erendil, **Tarihte Türk - İran İlişkileri**, Ankara 1976, s. 76-77

⁵³ A. Ekber Diyanet, **İlk Osmanlı-İran Anlaşması(1555 Amasya Musalahası)** İstanbul 1971, s. 5

⁵⁴ Diyanet, **a.g.e.**, s.8

⁵⁵ Burada şunu unutmamalıyız ki her iki devlette de en uzun süre saltanatta kalmış iki hükümdar Kanuni Sultan Süleyman ve Şah Tahmasb'ın hükümdarlıklarının ilk yıllarında Osmanlı ve Safeviler arasında büyük gerginlikler yaşanmıştı. Ancak Amasya Antlaşması'ndan sonra her iki hükümdarın ölümüne kadar barış daimi olmuştur.

da Ermenistan, Ardahan, Kartil, Kazt ve Doğu Azerbaycan Osmanlı tarafından İran'a terk edilmek suretiyle aradaki anlaşmazlık sulha bağlanmıştır.⁵⁶

Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatından sonra (6 Eylül 1566) en büyük oğlu II. Selim 42 yaşında tahta çıktı ve yaklaşık 8 yıl ülkeyi idare etti. Onun zamanında, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmış olan Amasya Antlaşması gereğince iki ülke arasındaki barış süreci devam etti. II. Selim yaklaşık 50 yaşlarında geçirdiği bir kaza sonucunda ölünce yerine 22 Aralık 1574'te III. Murad geçti. Bu tarihlerde Safevi hükümdarı olarak Şah Tahmasb halen tahtta oturmaktaydı. O, Sultan Süleyman ve II. Selim zamanında devam eden barış ortamının III. Murad zamanında da devam etmesini istiyordu. Ancak Osmanlı ve İran arasındaki barış pek uzun ömürlü olmayacaktı. 1576 yılında 62 yaşında vefat eden Şah Tahmasb'ın yerine II. İsmail geçti. Ancak onun hükümdarlığı fazla sürmedi ve yerine ağabeyi Mehmed Hüdabende Safevi tahtına oturdu. Onun zamanında uzun süre devam etmiş olan barış süreci artık yerini çatışma ortamına bırakmıştı. Bu sırada Şah Tahmasb zamanında İran'da başlayan iç karışıklıklar yeni şah zamanında da durulmamış ve daha şiddetli bir hal almıştı. Osmanlı-Safevi çatışması öncelikle sınır çatışmaları olarak nüksetmeye başladı. 1578'de Şamahı'da yapılan muharebede ise Osmanlılar savaş meydanından muzaffer bir şekilde ayrıldılar. I. Şamahı Savaşı olarak bilinen bu savaşta Osmanlılar Şirvan şehrini ellerinde tutmayı başardılar. Ancak kısa zaman sonra Safeviler Şamahı'ya yeni bir ordu göndermiş ve yapılan savaşta galip gelerek şehirde hâkim olmuşlardır. II. Şamahı Savaşı sonunda Şirvan şehri bu kez Safevilerin eline geçmiştir (27 Kasım 1578).⁵⁷

C. Şah Abbas Dönemi İran-Osmanlı İlişkileri ve Amasya Antlaşması

Bu karışık ve güvensiz ortamda Safevi Devleti'nin en önemli hükümdarı olarak kabul edilen Şah Abbas (1587-1629) Safevi tahtına çıkmıştır⁵⁸. 1587'de tahtta

⁵⁶ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 33

⁵⁷ Erendil, **a.g.e.**, s. 84-85; Suat, **a.g.e.**, s. 36-39

⁵⁸ Şah Abbas Heart Şehrinde doğmuştur. Bu konuda bakınız: Nasrollah Felsefi, **Zendegani'ye Şah Abbases Evvel**, C.1, Tahran 1391, s. 33

çıkan Şah Abbas'ın saltanatının ilk yıllarında devletin iç meseleleri oldukça karmaşık bir haldeydi⁵⁹. Bu durumdan faydalanmak isteyen Safevilerin doğudaki komşuları Özbekler, Horasan'ı ele geçirmek için faaliyetlere girişmişlerdi. Batıda ise Osmanlı Devleti, en geniş sınırlarına ulaşmış ve en ihtişamlı dönemini yaşıyordu. Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra, Şah Abbas'ın tahta çıkışına kadarki yaklaşık on iki yıl, Safevi Devleti için bir duraklama dönemi anlamına geliyordu. Yaklaşık seksen sene önce Şah İsmail tarafından kurulan Safevi Devleti, bir araya gelmesi zor gibi görünen Türkî ve İranî unsurları aynı çatı altında tutmayı başarmıştı. Ama Kızılbaşların güçlenmesinden sonra bu unsurlar arasındaki hassas dengeler hissedilir biçimde bozulmaya başladı. Şah Abbas, bu iç karışıklığı gidermek için, vakit kaybetmeden, siyasi faaliyetlere girişmiştir. Bu yüzden öncelikle en güçlü komşusu Osmanlı ile barış yapmaya çalışmış ve girişimleri sonucunda Amasya'da bir sulh-name imzalamıştır.⁶⁰

Mehdi-kulu Han Dergâh-ı Âli müteferrikalarından Hüseyin Çavuş'un refakati ile İran'a iade edildi. Hoca Saadeddin Efendi'nin kaleminden çıkan sulh ahidnamesi, padişahın ecdâdı devrindeki İran fütuhatını hulasa edip, devrinde Şahın amacı İsmail'in sulhu İhali sebebi ile çok yaşamadığı, tervic eden babası Muhammed Hudabende'nin asker ve aşiretleri tedib edemeyip serkeş oymakların arzularına uyarak ahdi bozduğundan harbin zarurı olduğunu beyan edip bunca fütuhata girişilmişken amcasından ve babasından sudur eden umura itizaren musalaha talebiyle gönderdiği mektuba varid olmakla, sulhün ancak aşağıdaki şartlar takirinde kabul edilebileceğini tesbit etmektedir.⁶¹ 21 Mart 1590'de (h. 14 Cemaziye'l-Evvel 998) Osmanlı-Safevi sulhu yazılmıştır⁶². Bu sulhun akdine ait Name-i-Hümayûn Nevruz gününe tesadüf etmiştir. III. Murad'ın birinci Abbas'a hitaben yazdığı namenin Feridun Bey (münşeât) suretine göre sulh esasları dört kısma ayrılabilir⁶³:

1. Araziye ait olan en mühim kısmı şöyle ifade edilmektedir (Her mahalle ki dilıran-ı Rum vaz-ı yed-i tula itmişler rüsül-i mumailhim ittifak-ı tav'ı ile hatm itdikleri vesika

⁵⁹ Faruk Sümer, "Abbas I" **DİA**, C.I, İstanbul 1988, s. 17-19 Bkz Erendil, **a.g.e.**, s. 96

⁶⁰ Savory, **a.g.e.**, s. 74

⁶¹ Bkz.: Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri**, İstanbul 1993, s.194-196

⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.III kısım 1. Ankara 1983, s. 63 ve Bkz Erendil, **a.g.e.**, s. 99

⁶³ Bu ahitnamenin ana metni için Bkz. Feridun Bey, **Mecmua-i Münşeâtü's-Selatin**, C. II., (y.y.), 1264, s. 249-252

vefkinca gerek Tebriz ve Karacadağ ve nevahısı ve gerek Gence ve Karabağ havalisi ve gerek Şirvan ve levahıkı ve gerek Gürcistan ve Merafıkı ve Nihavend ve Mülhakaatı ve gerek Loristan ve Müzafatı mefhumunca Müekkelan-Bargah-ı Sultan ve mutemedan-ı Dergah-ı Osmanlı tasavvuflarından baki ve sair adalet seremayemüz olan emakin dahi tasaddi ve teaddiden eman-ı vafı üzere ola)

2. Diğer kısımda Şiiler tarafından (Ashab-ı güzîn ve Eimme-i-müctehidin) ile (ümm-ül-müminin sıddıka-i-kubra) ya (şetem-ü-ılan ve kazf-u-ta'an) olunmaması ve İran'da bulunan (Ehli-sünnet ve cemaat sebbi kabih) telkin edilmemesi gibi dini meselelere aittir. Bu müsalaha, Safeviler ve Osmanlılar arasında ikinci sulhtur. Söylediğimiz gibi ilk olarak Kanuni Sultan Süleyman zamanında şifahi olarak gerçekleşen Amasya Antlaşması⁶⁴ ilk anlaşmadır⁶⁵.

3. Kuvetle veya halkının inkiyadı ile zabtedilen mezkur ülkeler masun kaldığı müddetçe kızılbaş tasarrufunda bulunan bölgeler tarruz olmayıp sulh bağılılıktan tegafül olunmayacağı.

4. Musâlâhanın in'ikadını müteakib iltica eden âsî ve bâğîlerin kabul edilmeyip cinayet ve hıyanete teşebbüs edenlerin siyanet olunmaması . Ahidname, zikredilen şartlar dahilinde hudud ta'yinine Revan Beylerbeyisi Hızır Paşa ile Dergah-ı âlî müteferrikalarından Hüseyin Çavuş'un tayin olup Kızılbaş elçilerinin, ziade in'am olunarak iâde edildikleri ifâde ile nihayete eriyor⁶⁶.

Aslında yapılan antlaşma Osmanlı Devleti'nin de işine gelmiştir. Uzun süreli seferler, devleti mali bakımdan sıkıntıya sokmuş, fethedilen ülkelerden elde edilen ganimet, bu ülkelerin, savaştan harap ve bitap hale düşmesi sebebiyle istenilen düzeye ulaşamamıştı.

Amasya sulhu 23 sene devam ettikten sonra Safeviler tarafından Irak üzerine yapılan sefer dolayısıyla ihlal edilmiş ve bu yüzden Lala Mustafa Paşa idaresindeki şark seferi düzenlenmiştir (1578). Tufan Gündüz, İslam Ansiklopedisi'nde bu sefer sonunda iki taraf arasında akdedilen İstanbul Musalahası uyarınca şu noktalara

⁶⁴ Amasya Antlaşması, Osmanlı Devleti ile İran arasında yapılan ilk antlaşmadır. (11Receb 962-1 Haziran 1555) Amasya Antlaşması hakkında daha fazla bilgi için bakınız: İlhan Şahin- Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması" **DİA**, C.3, İstanbul, 1991, s 4-5

⁶⁵ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi** (1574-1703) C. 3, İstanbul 1950, s. 117

⁶⁶ Kütükoğlu, **a.g.e.**, s. 195-196

dikkat çekmektedir: “Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan, Şirvan, Karabağ, Gence, Bağdad, Luristan, Kürdistan, Tebriz, Karacadağ, Nihavend, Şehrizar bölgelele Osmanlı hâkimiyetine girdi. Ayrıca Osmanlılar İran’da okunan hutbelerde ilk üç halifeye hakaret edilmemesi şartını koydurdular. Bu anlaşma ile batıda tehlike ortadan kalktığı için Şah Abbas doğuya yönelip Horasan’ı ellerinde tutmakta olan Özbeklerin üzerine yürüdü. 1598’de Herat Nişabur ve Meşhed’i geri alarak hâkimiyetini Belh, Merv ve Esterabad’a kadar genişletti.”⁶⁷

Artık Safevi Devleti batı tarafında güvenliğı sağlamıştı. Bu yüzden doğuda Özbeklere karşı harekete geçti ve 1595’te Meşhed’e kadar ilerleyerek Meşhed civarını ele geçirdi. Şah Abbas tahta geçtikten sonra Kızılbaşların güçlenmesinden endişelendiğı için “Sipah” adı verilen yeni bir ordu tertip etti. Bu ordunun muadili Osmanlılarda yeniçerilerden oluşan Hassa Ordusu’ydu. Abbas yeni oluşturduğu orduyu Osmanlılardan örnek alarak meydana getirdi ve kendisi de Sipahların başına geçerek dengeyi sağlamak istedi. Bu arada Osmanlı padişahı III. Murad 15-16 Ocak 1595 tarihinde öldü ve yerine oğlu III. Mehmed geçti. III. Murad ölmeden üç yıl önce Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırları en geniş durumuna ulaşmıştı. Buna karşın ekonomik yönden düşüş yaşanmış ve Yeniçeri Ocağı’nda bozulma baş göstermişti.⁶⁸ Diğer tarafta ise Safevi Devleti’nde yenileşmeler devam ediyordu. 1598’de İngiltere’den Robert Shirley ve Anthony Shirley başkanlığındaki bir grup, Safevi askerlerini Osmanlı Devleti’ne karşı savaşa hazırlanmak için beraberindeki 25 kişilik seçkin eğitimci gurubu ile birlikte Safevi Devleti’ne gelmişlerdi. Burada belirtmek gerekir ki İngiltere, bu durum karşısında İran’dan ticari bir kaç imtiyaz istemekle iktifa etmişti. Böylelikle Şah Abbas ordusunu güçlendirmiş ve Osmanlı Devleti ile savaşa hazır hale gelmişti.⁶⁹ Şah Abbas, İstanbul Sulhu sayesinde zaman kazanabilmiş ve bu süre zarfında Sipahlarını savaşa hazırlayabilmişti.

Diğer tarafta Anadolu’da meydana gelen Celâlî isyanları, yeteneksiz vezirlerin sık sık değiştirilmesi, Yeniçeri Ocağı’ndaki düzensizlik, Osmanlı

⁶⁷ Tufan Gündüz, “Safeviler”, **DİA**, C. 35, İstanbul 2008, s. 454

⁶⁸ Erencil, **a.g.e.**, s. 99

⁶⁹ Şah Abbas kendisine ait olan bir ordu oluşturdu. Bunlara “Şahseven” adı verildi ve Avrupa tarzında düzenlemiş ordu topçu sınıfıyla güçlendirildi. Bu konu hakkında Türkçe kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Daha fazla bilgi için bakınız Richard Lionel Tapper, “Şahseven”, **DİA**, C. 38, İstanbul 2010, s. 295-297

Devleti'nde gerilemenin ilk sinyallerini vermeye başlamıştı. Osmanlı padişahı doğuda yeni bir sefer arzusunda değildi. Buna karşılık Şah Abbas idrak ettiği barış süresince hiç durmaksızın sürdürdüğü ıslahat hareketleriyle ülkesinin idari ve askeri teşkilatını sağlam bir temele oturtmayı başardı. Şah Abbas, bu siyasi ortamda çalışmalarına hız vererek Osmanlıların Avrupa'daki düşmanı Prusya İmparatorluğu ile anlaşma sağladı ve 13 yıldan bu yana devam eden Osmanlı-İran barışını bozdu.⁷⁰ Şah Abbas diğer yandan da savaşa sebep olacak bir bahane arıyordu ve aradığı bahaneyi kendisine Osmanlılar verecekti. Osmanlı Devleti'nin 1603'te Tebriz'den Selmas'a saldırması Şah Abbas için kâfi bir sebep teşkil etti. Şah Abbas ava çıkma bahanesi ile İsfahan'dan yola çıkıp çok hızlı bir şekilde Tebriz'e saldırdı ve yaklaşık 18 senedir Osmanlı Devleti'nin elinde olan Tebriz'i 21 Ekim 1603'de ele geçirdi⁷¹.

Şah Abbas 1605'e kadar Tebriz'de sükûneti sağlamaya çalıştı. 1606'da Kafkasya, Ordubad, Erivan ve Tiflis'i aldı. 1607'de ise Bakü ve 1608'de Şamahı'yı ele geçirdi. Bu bölgelerde nizamı sağladıktan sonra ordusunu toplayıp İsfahan'a geri döndü. Şah Abbas bu civarı fethettikten sonra Gazihan, Sedir ve Şemseddin Ağa'dan oluşan bir heyeti Osmanlı Devleti'ne göndererek bundan sonra savaş için bir nedenin kalmadığını belirtti.⁷² Temmuz 1612'de akdedilen II. İstanbul Musalahası'nda⁷³ Safevileri temsilen Kasım Beğ, Osmanlıları temsilen Nasuh Paşa⁷⁴ hazır bulundu. Bu anlaşma içinde yazılmış olan şartlar şunlardır: Osmanlı Devleti, Azerbaycan, Kürdistan, Luristan ve Huzistan'dan vazgeçip sınırların Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki gibi olmasını istemişler ve bunun karşılığında da Safevilerden Bağdad ve civarını kendilerine bırakmasını ve her sene 200 yük ipeğin kendilerine gönderilmesini istemiştir. Bu anlaşma ile birlikte Şah Abbas zamanında artık Safevi-Osmanlı çatışması sona ermiştir.

⁷⁰ Erendil, **a.g.e.**, s. 100

⁷¹ David Blow, **Şah Abbas**, (Padişahı Sengdeli ke be efsane bedel şod), Çev: Şehr Banu Saremi, Tahran 1390, s. 98-99 ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.III kısım II. Ankara 1983, s.64,65 ve Erendil, **a.g.e.**, s.101

⁷² Mehdevi, **a.g.e.**, s. 75-76

⁷³ Bu antlaşma Osmanlı kaynaklarında Nasuh Paşa Antlaşması olarak geçmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, C.III kısım II. Ankara 1983, s. 366

⁷⁴ Nasuh Paşa hakkında daha fazli bilgi için bakınız: Ömer İşbilir, "Nasuh Paşa" **DİA** C.32, İstanbul 2006, s. 426-428.

D. Şah Abbas'ın Ölümünden Safevi Hanedanı'nın Sonuna Kadar İran-Osmanlı Siyasi Münasebetleri

42 sene saltanat süren Şah Abbas, 13 Ocak 1629'de vefat etti ve vasiyeti üzerine torunu Şah Safi (Sam Mirza)⁷⁵ 17 yaşında tahta geçti.⁷⁶ Şah Abbas'ın şöhreti sadece onun politik ve askeri muvaffakiyetleri ile kalmadı. Onun döneminde ince ve kendine has bir İran sanatı ortaya çıkmış ve bu sanatın en nadide eserleri Safavî merkezlerinde hayat bulmuştur. Nitekim devlet merkezini Kazvin'den İsfahan'a naklettiği zaman burada günümüze kadar varlığını sürdürebilen birçok mimari eserler inşa ettirmiştir. Şah Abbas döneminde batı ile olan münasebetler ivme kazanmıştır. Ancak burada şu önemli noktayı ifade etmekte yarar vardır. Şah Abbas döneminde İran ile siyasi ve diplomatik ilişkiler kuran Avrupalı diplomatların temel amacı İran'la ticaretin geliştirilmesi olmakla beraber Roma Katolik dünyasından gelen elçilerin ikinci hedefleri İran'da yayılmış olan çeşitli Katolik mezheplerine ait tarikatların ülke içinde çalışmalarını kolaylaştırmak olmuştur.⁷⁷

E. Şah Safi Dönemi İran-Osmanlı İlişkileri ve Kasr-ı Şirin (Zohab) Antlaşması

İran'da Şah Abbas dönemi bittikten sonra Osmanlı Devleti'nin başında olan IV. Murad, devleti ve kendisini uzun zamandır uğraştıran İran ile hesaplaşmak ve Bağdad'ı ele geçirmek ümidi ve azmiyle bizzat Şark Seferi'ne çıkmaya karar vermiştir. IV. Murad, Bağdad Seferi'ne çıktığında İran tahtına henüz oturan Şah Safi İstanbul'a bir elçi göndererek sulh talebinde bulunmuştur. Ancak İran Şahı'nın sulh şartlarından memnun kalmayan IV. Murad, hazırlıklarını tamamlayarak Bağdad üzerine yürümüştür⁷⁸. 16 Kasım 1638'de başlayan Bağdad kuşatması 25 Aralık 1638'de şehrin Osmanlılara teslim olması ile neticelenmiştir⁷⁹. 17 Mayıs 1639'da

⁷⁵ Bu konu hakkında bkz. Abdülhüseyin Nevayi, **İran ve Cehan ez Moğol ta Kacariye**, Tahran 1366, s. 29

⁷⁶ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 102; İskender Bey Türkmen, **Târih-i Alem Âra-yi Abbasi**, Haz. Süheyl Hansari, Tahran 1317, s. 6

⁷⁷ Eravcı, "Safevi Hanedanı", **Türkler**, C. 6, s. 889

⁷⁸ Tahsin Unal, **IV. Murat ve Bağdat Seferi**, Ankara 2001, s. 36

⁷⁹ Danişmend, C. III, **a.g.e.**, s. 377

İran'ın talebiyle yapılmış olan sulh, Kasr-ı Şirin kasabası önündeki Zohâb Ovası'nda gerçekleşmiştir.⁸⁰ Bu antlaşma maddeleri şu hususları ihtiva etmektedir:

- a) Bağdad vilayetinde Bedre, Cessan, Mendeli ile Derteng'e kadar uzanan sahralar ve bu havalide yaşayan Câf aşiretinin bazı kabileleri ve yerleşme merkezleri Osmanlı hudutları içinde kalacak⁸¹;
- b) İran Devleti Kars, Ahışa, Van, Şehrizer ile Bağdad ve Basra hududuna tecavüz etmeyecek;
- c) Van ve Kars'ın doğu hudutlarına yakın kaleler yıkılıp orası boş tampon bir arazi olacak;
- d) İran, Sünniliği ve Sünnileri kötüleyici bir siyaset ve propagandada bulunmayacak; Teberra fiiline⁸² ruhsat vermeyecek.

Bu sulh muahedesinden ve maddelerinden de anlaşıldığı gibi, bir asırdan fazla devam eden Safevi-Osmanlı mücadeleleri sonunda Azerbaycan ve Revan İranlılarda, Bağdad ise Osmanlılarda kalıyordu.⁸³

Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra İran ve Osmanlı ilişkileri dostane bir şekilde devam etti. 1640'da IV. Murad'ın vefatından sonra onun yerine geçen Sultan İbrahim'i tebrik amacıyla İran tarafı Osmanlılara bir elçilik heyeti göndermiş, buna karşılık Osmanlılar da, 1642'de Şah Safi'nin ölümünden sonra tahta geçen Şah II. Abbas'ın hükümdarlığını tebrik amacı ile bir elçilik heyetini İran'a göndermiştir. Bu da iki devlet arasındaki husumetin ortadan kalktığını göstermesi bakımından önemli bir ayrıntı olarak göze çarpmaktadır.

Osmanlı-İran münasebetlerinin dostluk çerçevesinde gelişen son dönemi II. Abbas'ın yerine tahta geçen Şah Süleyman (1666-1694) zamanında yaşanmıştır. İki devlet arasındaki dostluk, Safevi hanedanının son hükümdarı Şah Sultan Hüseyin (1694-1722) zamanında sona ermiştir. Şah Sultan Hüseyin, Osmanlı Devleti'nin II.

⁸⁰ Bu konuda daha fazla bilgi için Bkz. İtimadülsaltana, **Tarih-i Münteze'm Nasrı**, teshih: İsmail Rızvani, Tahran 1364, s. 940 – 943; Bkz. Danişmend, **a.g.e.**, s. 383; Türkmen, **a.g.e.**, s. 214-220

⁸¹ Bkz. Danişmend, **a.g.e.**, s. 326

⁸² Teberra fiili hutbelerde ilk üç halifeyi yerici ifadelerle yer verilmesi olayıdır.

⁸³ Mehmed Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Ankara 1999, s. 56; daha fazla bilgi için bkz. **Muahedat Mecmuası**, C. II, İstanbul 1294, s. 308-312; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, C. 3, 2. Kısım, s. 248

Viyana kuşatmasından muvaffakiyetsizlikle ayrılmasından ve güç kaybetmesinden faydalanarak Basra civarını Osmanlılara karşı kışkırtmaya başlamıştır.⁸⁴

Bu olaylar esnasında Safevi Devleti de son zamanlarını yaşıyordu. Şah Sultan Hüseyin saltanatının son yıllarında siyasetten uzaklaşmış ve hayatının geri kalan kısmını daha çok eğlence ile geçirmişti. Bu yüzden ülkede birbiri ardına isyanlar baş göstermekteydi. İran’da söz konusu dönemde meydana gelen isyanlardan biri de Galcaî veya Kılıçlar ismiyle matuf Türk aşiretlerinin liderlerinden ve o sıralarda amcasının yerine Kandahar idaresini eline almış olan Emir Üveys oğlu Mahmud tarafından gerçekleştirilmiştir.⁸⁵ Mahmud, Şah Hüseyin’e isyan ettikten sonra amcazadesi Mir Kasım da Herat’ı işgal etmişti. Mir Mahmud ise İran kuvvetlerini mağlup ettikten sonra Kirman ve arkasından Yezd’i alıp (1722/ h.1134) Safevilerin payitahtı olan İsfahan üzerine yürümüştü. Afganlı Mir Mahmud 1723’de (h. 1135) yaklaşık 7 ay süren kuşatma ardından İsfahan’ı ele geçirerek Safevi Devleti’ne son vermiştir.⁸⁶

Ancak bu kaos ortamında bazı İran büyükleri Şehzade Tahmasb’ı alarak Kazvin şehrine kaçmışlardı. İsyancılar karşısında çaresiz kalan Şah Sultan Hüseyin ise kendi elleriyle tacını Mahmud Afgan’a teslim etmiştir.⁸⁷ Şah Sultan Hüseyin henüz esir düşmeden evvel, İsfahan muhasarası esnasında kaçarak önce Kazvin ve oradan Tebriz’e gelmiş olan II. Tahmasb burada şahlığını ilân etmiş ve bir elçiyi İstanbul’a göndererek kendi şahlığını tanıtmak istemişti. Ancak Şah II. Tahmasb Azerbaycan kapılarının kendisine kapalı olduğunu görünce eski Horasan taraflarında Gürkan şehrine gelmiş ve burada asker toplamaya çalışmıştır. Burada, Kaçar Türkmen aşiretinden Feth Ali Han ve Avşar aşiretinden Nadir Han da ona katılmışlardı. Nitekim Nadir komutanlığındaki ordu Afganları yenip ülke dışına çıkarmayı başardı. II. Tahmasb bu başarısından dolayı Türkmen ordusuyla birlikte İsfahan’a gelen Nadir Han’a “*Tahmasb Kulu Han*” lakabını vermiştir.⁸⁸

⁸⁴ Savory, **a.g.e.**, s. 57-58

⁸⁵ Savory, **a.g.e.**, s. 123

⁸⁶ Abdurrahman Ateş, **Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri(1720-1747)**, Ankara 2012, s. 69-71

⁸⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. 4, 1. Bölüm, Ankara 1982, s. 173-175

⁸⁸ Stanford J. Shaw, “Revabet-i İran ba İmperatori Osmani der Sedeha-yı 18 ve 19”, **Tarih-i İran Devre-i Afşar, Zend ve Kacar**, tercüme Murtaza Sakıbfere, haz. Peter Averi, Tahran 1387, s. 278

Bu esnada Sadrazam Damat İbrahim Paşa, İran'daki iç karışıklıklardan yararlanarak imparatorluğun doğu sınırlarında sağlayacağı toprak kazanımları ile kendi konumunu güçlendirmenin yollarını aramaktaydı. Diğer yanda ise Mahmud Afgan İran'da Safevi ailesinden Şah Hüseyin'in esir oğullarını ve torunlarını idam ettirmiş ve İran'ın hükümet merkezi olan İsfahan'a girmiştir. Bu olayların gerçekleşmesinden önceki dönemde Osmanlı Devleti, başkentini Tahran'a nakletmiş olan ve saltanatının son günlerini yaşayan Şah Hüseyin nezdine bir elçi göndererek İran'ın durumunu yerinden görmek istedi. Kalemîye mesleğinden yetişerek Divan-ı Hümayûn hocalığı, Anadolu muhasebeciliği, sipahi kâtipliği ve cizye muhasebeciliği gibi çeşitli görevlerde bulunmuş olan Vanlı Ahmet Dürri Efendi, “Şıkk-ı Sani Defterdarı” payesiyle ve “Orta Elçi” olarak görevlendirildi. Ahmet Dürri Efendi'nin Fars dilini bildiği Sefaretnamesinden anlaşılmaktadır.⁸⁹

Osmanlı payitahtı Ahmet Dürri Efendi'den aldığı malumat ile yetinmeyerek Erzurum ve Bağdad valilerinden de devamlı şekilde tamamlayıcı bilgiler alıyordu. İstanbul'da bir taraftan 22 Ocak 1722'de Osmanlı Devleti nezdinde Şah Hüseyin tarafından elçi olarak gönderilen Mürteza Kulu Han ile görüşmeler yapıp onun şerefine ziyafetler tertip edilirken, diğer taraftan sınır valilerinin yolladığı yeni raporlar ışığında İran hakkında nasıl bir siyaset takip edilmesinin lazım geldiği hususunda gizli konuşmalar yapılıyordu. İranlılar Ahmet Dürri Efendi'nin İran'dan ayrılmasından sonra aradaki dostluk bağlarını kuvvetlendirmek, aynı zamanda da Osmanlıların izleyecekleri siyaseti yakından takip edebilmek masadıyla Mürteza Kulu Han'ı elçi olarak derhal İstanbul'a göndermişlerdir. Bu itibarla Osmanlı-İran siyasi münasebetleri faal bir şekilde devam ettirilmiştir.⁹⁰

Nadir Han'ın yoğun gayretleri sayesinde yedi sene işgal altında kalan Safevi başkenti artık II. Şah Tahmasb'ın eline geçmişti⁹¹. Osmanlı Devleti de Nadir Han'ın bu fetih hareketlerinden rahatsız olmaya başlamıştı. Bunun etkisiyle İran Devleti'ne

⁸⁹ Tuncer Hüner, **Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler**, İstanbul 2010, s.105-106, bu eserin Farsçası için bkz. Muhammed Emin Reyahi, **Sefaretnameha-yı İran (Güzarşeha-yı Müsaferet ve Memuriyet-i Sefiran-ı Osmani der İran)**, Tahran 1368, s. 49-98

⁹⁰ Aktepe Münir, **Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnemesi 1720 -1724** İstanbul 1970, s. 12

⁹¹ Safevi'lerin çöküşü ve Afganların İran'ı ele geçirmeleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Wilhelm Flora, **Beroftadan-i Safeviyan**, (Beramadane Mahmud Afgan), Çev: Abulkasım Serri, Tahran1365.

resmen savaş ilan etti (1730/h. 1143). Nadir Han, Osmanlı Devleti'nin bu tepkisine rağmen fetihlerine devam ederek Senendec, Mahabad, Merage ve Tebriz'i İran sınırlarına kattı. Bu arada Osmanlı ile giriştiği mücadelelerden de muzaffer bir şekilde ayrıldı. Hatta bir seferinde Erivan'ı dahi kuşattı, ama Herat'ta çıkan olaylar yüzünden kuşatmayı kaldırıp Herat'a dönmek zorunda kaldı.

Şah II. Tahmasb, Nadir Han'ın fetihlerinden ve ülkenin kurtarıcısı olarak görülmeye başlanmasından hayli çekiniyordu. Bu yüzden Nadir Han'dan habersiz kuşatmaya devam etmek için Erivan'a yola çıktı. Osmanlı Devleti de Nadir Han'ın başarılarını hazmedemiyordu. Bu yüzden bir isyan hareketiyle Sultan III. Ahmet tahttan indirildi ve yerine daha mücadeleci bir karaktere sahip olan I. Mahmud getirildi. I. Mahmud tahta çıkar çıkmaz ordularını güçlendirerek Erivan'a yolladı ve yapılan savaşta Şah II. Tahmasb'ı yendi⁹². Savaşın sonunda Bağdad Antlaşması imzalandı (1732)⁹³. Bu antlaşmaya göre Tiflis, Gence, Erivan, Nahçıvan ve Şamahı Osmanlı Devleti'ne bırakıldı ve Aras Nehri iki ülke arasında sınır kabul edildi. Bunların karşılığında Osmanlı Devleti Şah II. Tahmasb'a, Rusları Şirvan ve Gilan'dan çıkarması için yardım edecekti. Ayrıca İran zairlerinin⁹⁴ güvenliklerini sağlamak için de yardım etmeyi kabul etti. Buna ilave olarak iki ülke İsfahan'da ve İstanbul'da konsolosluk açma konusunda mutabakata vardılar⁹⁵. Nadir Han, Herat'dan geri dönünce Osmanlı yenilgisini ve Bağdad Antlaşması'nı öğrendi. Bu durumu kabullenemeyen Nadir Han, Safikulu Han Şamlu'yu bir heyetin başında İstanbul'a gönderip Bağdad Antlaşması'nın iptal edilmesini istedi. Nadir bu yüzden bir heyeti Osmanlı sarayına diğer bir heyeti de Bağdad valisine göndererek kısa bir süre içerisinde İran topraklarından çekilmemeleri durumunda savaşa gireceğini duyurdu. Avşar Hanedanı'nın ileri gelenlerinden bir şahsı da İsfahan'a yollayarak saraydakilere nasihatlerde bulundu. Kendisinden habersiz yapılan bu savaştan yenilgi ile çıkılmasını kabul edilemez ve utanç verici bulan Nadir Şah, İran vilayetlerinin her birine birer mektup göndererek şu mesajı verdi: *“Ben gayretle savaşarak vatanımdan Afganları defettim, ancak savaştan döndükten sonra baktım ki Şah II. Tahmasb,*

⁹² Micael Axworthy, **İran dar Asre Nadir**, Çev: Sadık Zibakalam, Amir Niyakuyi, Tahran 1388, s.160-167

⁹³ Abdülkadir Özcan, “Ahmed Paşa” **DİA**, C.II, İstanbul 1989, s 111 ve Bkz Uzunçarşılı, C.IV, Bölüm II., s. 222-223

⁹⁴ Bu kelime Şii mezhebinde mukaddes yerleri ziyaret edenler için söylenmektedir.

⁹⁵ Mehdevi,a.g.e., s. 155

*Osmanlı Devleti ile yenik bir halde anlaşma yaparak, Aras Nehri'ni sınır olarak belirlemiş. Ben bu sınırı kabul etmiyor ve bu antlaşmayı imzalamıyorum. Gelecek Fitir (Ramazan) bayramından sonra Osmanlı Devleti ile girilecek olan savaşta bana katılmayanlara da Müslüman demiyorum*⁹⁶.

II. SAFEVİ HANEDANI'NIN SÜKÛTU VE İRAN'DA AFŞAR HANEDANLIĞI

A. Nadir Şah Dönemi Siyasi Olayları

Nadir Han, Şah II. Tahmasb'ın bu başarısızlığını bahane ederek onu tahttan indirip yerine sekiz aylık Şah II. Abbas'ı çıkardı. Kendisi de onun “Vekilü'd-Devlesi”⁹⁷ olarak tüm yetkileri elinde topladı. Artık Nadir Han'ın şah olmak için önünde hiçbir engel kalmamıştı. Bağdad Antlaşması'nı iptal etmeyen Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtı (1735)⁹⁸. Osmanlı Devleti'ni yenerek Kars'a kadar ilerledi⁹⁹.

1736 yılının Ocak ayında Deşt-i Mogan'da İran'ın ileri gelenlerini toplayıp kendisini İran Şahı olarak ilan etti¹⁰⁰.

Nadir Şah'ın İran tahtına oturması ardından ivedilikle Osmanlı Devleti'ne savaş açmasında bir takım dış tazyiklerin de etkisi olmuştur. Buna örnek teşkil eden ilginç bir vesika Rus Çariçesi Anna İvanova'nın 1736 yılında Nadir Şah'a gönderdiği dostluk mektubudur. Çariçe mektubunda Nadir Şah'ın tahta çıkışını tebrik ettikten sonra iki ülke ilişkilerinin geleceği ile alakalı bazı isteklerde bulunmuştur. 22 Haziran 1736 tarihinde Petersburg'da kaleme alınan Çariçenin mektubunda öne çıkan ayrıntıları şu şekildedir;

⁹⁶ Mecid Eşrefi, **Sergüzeşti Ndir Şahı Avşar**, Cahangüşaye nederiden telhis olunmuş , Tahran 1386, s. 72-73

⁹⁷ Farsça'da “vekil” avukat anlamına gelmektedir ve bu unvan yaşı küçük olan padişahın yönetimle bizzat ilgilendiği anlamına gelir.

⁹⁸ Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız uzunçarşılı, **a.g.e.**, C.IV. Bölüm 1, Ankara 1982, s. 226-227

⁹⁹ 1735-1736 yılları arası Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında çıkan savaş sonucunda İstanbul Antlaşması imzalandı. Bu savaşta Osmanlı Devleti yenildi ve sonucunda imzalandığı Antlaşmada Osmanlılar Nadir Şah'ın İran Şahı olarak kabul ettiler.

¹⁰⁰ Mirza Mehdi Esterabadi, **Dürre-ye Nadir, ya Tarih-ı Asr-ı Nadirşah**, teshih Seyyed Cafer Şehidi, Tahran 1341, s. 368-373 ve Muhammed Şafi Tahrani, **Tarih-i Nadir Şahi**, haz. Reza Şabani, Tahran 1369 s. 44-45

“Ulyâ Hazret Çariçesi İran Devleti ile yaşanan dostluğun devamını ister. Bu dostluk çerçevesinde de iki devletin ortak düşmanı olan Türk Devleti’ne karşı birlikte hareket etmek gerekir. Rus Çarlığı’nın elçisi Kalushkin vasıtasıyla iki ülke arasındaki ilişkilerin daima iyi bir şekilde devam etmesini isteriz. Biz Osmanlı Devleti ile savaş halindeyiz ve ordumuz zaferler kazanıyor. Umarım siz de bizimle ittifak kurarak Osmanlı Devleti’ne karşı olan savaşımızda yanımızda olur, onlarla daha önceden yapmış olduğunuz antlaşmaları feshedersiniz. Türk Devleti’nin tuzak kurmak istediği oldukça açıktır. Bunu size açıklamak istemiyorum fakat şu konuya dikkat çekmek gerekir ki Osmanlı Devleti sizinle anlaşma yaparken buradaki hedefi Rus Çarlığı ile İran’ın arasını bozmaktır. Kendi zaafı sırasında Rusya ile İran’ın arasını bozarak bundan istifade ile size saldırıp devletinizi ve saltanatınızı yok etmeye çalışmaktadırlar. Planlarının bir parçası olarak başka ülke yöneticilerinin arabuluculuğu ile bize haber göndererek size karşı bizimle müttefik olmak istiyorlar. Ama Çarlık bu arabuluculukların hepsini reddederek hem kendi devletimizin, hem de İran’ın güvenliği için Osmanlı Devleti ile savaşa girmiştir. Sizden beklentimiz sizin de Osmanlı Devleti ile savaşa girmenizdir. Rus Çarlığı adına size söz veriyorum ki savaştan galip ayrılmamız halinde yapılacak bir antlaşmada, öyle şartlar sunarız ki bu İran Devleti’nin de menfaatine uygun olur. En kısa zamanda elçimiz vasıtası ile büyük devletinizden cevap beklerim.”¹⁰¹

17 Nisan 1737’de Petersburg’dan gelen başka bir mektupta da Çariçe yine Rusya ile Nadir Şah arasındaki dostluğu vurguluyor ve Osmanlı Devleti’ne karşı harekete geçilmesini temenni ediyordu¹⁰².

Nadir Han, Şah olduktan sonra Osmanlı Devleti’ne bir heyet yollayıp Şii ve Sünni çatışmasını çözmek istedi. Osmanlı Devleti’nin bunu kabul etmemesi üzerine iki devlet arasında bir savaş daha vuku buldu. 7 Ağustos 1745’de yapılan savaşta yenilmek üzere olan Nadir Şah, Osmanlı Devleti’nin Batı’yla olan çatışmasından

¹⁰¹ **Esnadi ez Revabet-ı İran ve Rusye ez Safaviye ta Kacariye**, tercüme, Rahim Musulmanyani kubadiyani, Behruz musulmaniyani kubadiyani, Tahrani 1387, s. 222-224

¹⁰² **Esnadi ez Revabet-ı İran ve Rusye...**, s. 242

faaydalanarak bir anlaşma teklifinde bulundu. Sonuçta iki devlet arasındaki itilafı sona erdiren Arpaçay Antlaşması imzalandı.¹⁰³

Nadir şah girdiği hiçbir savaşta yenilmemişti ve Hint Seferleri de bunlara dâhildi. Bu seferlerden elde ettiği ganimetlerden dolayı şah'ın hazinesi hatırı sayılır oranda zenginleşti. Nadir şah, komşularına karşı elde ettiği başarılardan sonra son derece vahim bir hata yaptı. O, İran'ı idari bakımdan yeni baştan düzenleyip sağlam temellerle oturtmak yerine tıpkı taklit ettiği Timur gibi Hindistan'ı istilaya girişti. 1738'de Gazne'yi alıp Delhi'ye ulaştı. Böylece İndus Nehri'nin batısındaki bütün toprakları ele geçirdi. Hindistan'dan bu defa Türkistan, Semerkant ve Harezm'e yönelen Nadir şah, başkentini de İsfahan'dan Meşhed'e taşıdı. Hindistan'dan zaferle dönen Nadir şah zaferlerini ilan etmek için Osmanlı hükümdarına mektup ve hediyeler yolladı. Gönderdiği heyetin başında Hacı Han isminde bir zat bulunmaktaydı ve elçinin talebi iki devlet arasındaki sorunların derhal özöme kavuşturulmasıydı. Osmanlı Devleti, ilk etapta Nadir şah'ın bu muvaffakiyetlerinden dolayı çekingen bir tavır takınmanın doğru olmayacağı düşüncesiyle İran'a karşı savaş ihtimalini güçlü bir şekilde gündemine aldı ve bu iş için ilk olarak gereken fetvaları temin etti. Kendisine karşı harp ilan etme eğiliminde olan Osmanlı'nın bu tutumu, Nadir şah'ın Ruslarla ittifak yapmasına neden oldu. Osmanlı cihetinde muharebe ihtimali güç kazanınca Irak taraflarına Bağdad Valisi Ahmed Paşa ve Azerbaycan bölgesi Seraskerliğine de Diyarbakır Valisi Köse Ali Paşa memur edildiler (1742).¹⁰⁴

B. Nadir şah'ın Vefatı ve İran'da Afşar Hanedanlığı'nın Sükûtu

Nadir şah'ın bu başarıları ve uygulamaları dış politikada kendisine düşman kazandırırken yakın çevresinde de kıskançlık uyandırmıştı. Onların düzenlediği bir suikasttan şans eseri kurtulan Nadir şah, bundan sonra oldukça sert bir mizaca bürönmüş ve en yakınlarına bile güvenmez hale gelmişti.¹⁰⁵ Bu katı tutumundan

¹⁰³ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 155,159; Daha fazla bilgi için bkz., Tahrani, **a.g.e.**, s. 37- 38

¹⁰⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV, Bölüm I., Ankara 1982, s. 300-301

¹⁰⁵ İsmail Safa Üstün, "İran" **DİA**, C. 22, İstanbul 2000, s. 400

dolayı da 1747 yılının 30 Haziran'ını 1 Temmuz'a bağlayan gece kendi askerleri tarafından öldürüldü.

Nadir Şah ve saltanatı hakkında dikkati çeken en önemli husus, kendisinin tarihte eşine az rastlanır bir biçimde türlü zahmetlerle temin ettiği güç ve iktidarını yine kendi hataları sonucu en yakınındakiler tarafından öldürülmek suretiyle kaybetmiş olmasıdır. Elbette bunda saltanatının son yıllarında giderek bozulan ruh hali büyük bir etken olmuştur.

Nadir Şah'ın vefatından sonra onun yerine geçmek isteyenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Bu durum İran'da meydana gelecek olası bir taht mücadelesini kaçınılmaz hale getirmekteydi. Bu yüzden Nadir Şah'ın yeniden toparladığı ülke parçalanma tehlikesiyle yüz yüze gelmiştir. Bu istikrarsız dönemde Horasan Afganların hâkimiyeti altına girmiştir. Milli Afganistan Devleti'nin kurucusu Ahmed Şah Durrani (1748-1772), hâkimiyeti altında bulunan Horasan'a karşı İranlıların gösterdiği devamlı husumetten gittikçe daha fazla huzursuz olmaya başlamıştır. Ülkesinin batı cephesinde kuvvetli bir Şii İran tehdidini hisseden Ahmed Şah, bu tehlikeyi bertaraf edebilmek için kendine müttefikler aramaya koyulmuş, bu maksatla 1762'nin sonlarında uzunca bir mektupla Bağdad üzerinden İstanbul'a bir heyet göndermiştir. Mektubunda İranlıların Afganlara verdiği zararları anlatan Ahmed Şah, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmaktadır. Bu dönemde Osmanlı padişahı olan III. Mustafa (1757-1774) Ahmed Şah'ın teklifini kabul etmemiş ve gerekçesini de özetle şöyle açıklamıştır¹⁰⁶:

(... Devlet-i Aliye tarafından İran'a asker sevk edilmesine ve memleket zaptına tarafımızdan rağbet edilmemektedir. Zira, Nadir Şah'ın vefatından evvel Saltanatı Seniyye ile İran Devleti beyninde akdolunan dostluk muahedesi yalnız Nadir Şah ve zamanına ait olmayıp, onlardan sonra iki devlet arasında da geçerlidir. Bundan dolayı bu dostluk anlaşması iki devlet devam ettiği müddetçe baki kalacaktır, zira bu durum vesikalarla da tespit edilmiştir. Bundan başka İran'da uzun zamandan beri başkaldıran serdarlar arasında vaki olan muharebeler dolayısıyla o memleket ileri gelenleri ve halkı büyük zarar görmüşlerdir. Allah'ın yardımı ile Devleti Aliyye'mizin hazinesi ve askeri çok ve kuvvetli olduğundan bizler için İran'ı zapt

¹⁰⁶ Mehmed Saray, **Türk-Afgan Münasebetleri**, İstanbul 1984, s. 7

*etmek gayet kolay ise de böyle zayıf durumda olan bir milletin üzerine asker göndermek, onların varlıklarını harap etmek Devleti Aliyye'mizin şanına yakışmaz ve bu keyfiyet iki devlet arasında kuvvetli olan dostluk antlaşmasının sebepsiz yere bozulması ve yok olmasından başka bir netice vermeyeceği için sizlerin teklifinizi kabul edemeyeceğim hususu mektubumuzda ayrıca bildirilmiştir. Mektubumuz sizlere vasil olduğunda İslam topluluğu münasebetiyle dostluk kapılarının açılması her taraf için hayırlı olacağı şüphesiz olduğundan bundan sonra dahi sizin tarafınızdan da bu dostluk kaidelerine uyulması halinde dostluğumuzun devam edeceği malumunuzdur...)*¹⁰⁷

Ahmed Şah Osmanlı'nın teklifini reddetmesi yüzünden İran'a sefere çıkamadı. Bunun bir başka sebebi olarak da Hindistan'dan gelen kötü haberleri gösterebiliriz. Bu kötü haberler yüzünden Hindistan üzerine sefere çıkmak zorunda kalmıştır.

İran'daki taht mücadelelerine dönecek olursak Nadir Şah'ın torunu Şahruh, kör olmasına rağmen Horasan'ı elinde tutmuştu ve şahlık iddiasında bulunuyordu¹⁰⁸. Şahlık iddiasında bulunan ikinci bir kişi de Afgan Eşref'in damadı ve Nadir Şah'ın en iyi komutanlarından birisi sayılan Azad Han'dı. Azad Han, ele geçirdiği Azerbaycan'da Gürcistan Valisi II. Irakli'yle anlaştı ve Aras Nehri'ni sınır olarak kabul etti. Diğer yandan Esterabad ve Mazendaran'da Kaçarların başında bulunan Türk asıllı Muhammed Hasan Han'ın da şahlık iddiası vardı. İsfahan ve Huzistan'ı ele geçirmiş olan Bahtiyarîlerden Ali Merdan Han¹⁰⁹ da aynı iddiadaydı. Taht için son ve belki de en önemli aday ise Fars Vilayeti'nin başında olan Lur ilinden Kerim Han Zend'di.¹¹⁰

Bu sırada Osmanlı Devleti'nin başında I. Mahmud bulunmaktaydı ve İran'daki bu iç karışıklıklardan faydalanarak Batı'daki sorunları çözmeye yoğunlaşmıştı. Ancak Erzurum seraskeri, Tebriz ve Yerevan (Erivan) valilerini kendi

¹⁰⁷ Saray, **a.g.e.**, s. 8

¹⁰⁸ Abdurrahman Ateş, **a.g.m.**, s. 56

¹⁰⁹ Mahmud Afgan, başkent İsfahan'ı kuşattığında Afganlara karşı mücadele etmeye çalışmış, ama başarılı olamamıştır. Daha sonra Nadir Şah'ın Afganları mağlup etmesinden sonra, Nadir Şah'ın komutanı olarak görev yapmaya başlamıştır. Bu konuda daha fazla bilgi için Bkz; Savory, **a.g.e.**, s. 248

¹¹⁰ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 179

tarafına çekmişti. Yerevan hakiminin, Gürcistan hakimi ile arasındaki ilişkiler düşmancaydı. Gürcistan hakiminin Ruslara karşı bir sempatisi vardı. 1771 yılının sonlarına doğru Erzurum Paşası heyet olarak üçüncü bir grubu Kerim Han Zend'e göndererek II. İrakli'ye karşı müttefik olma teklifinde bulundu. Erzurum Paşası'nın bu ittifaktaki temel amacı Gürcistan hakiminin Osmanlılara karşı düzenleyeceği olası bir saldırıyı engellemektir. Zira İrakli, Rusların nüfuzuna girme eğilimleri göstermekteydi ve Devlet-i Ali'ye karşı yapacağı ani bir saldırı ile bağdaşıklarına olan sadakatini kanıtlamak isteyebilirdi.

Osmanlı heyetinin İran ile olan bu münasebetleri Rus Çarı'nı da oldukça hiddetlendirmişti. Bu dönemde İran'ın Enzeli şehrinde bulunan Rus elçisi Begliyobof merkeze şu görüşleri bildirmiştir:¹¹¹

*“İran hanları, Rus ordusunun yapmış olduğu herhangi bir savaşta şu ana kadar orduya karşı olumsuz bir harekette bulunmamışlardır. Özellikle İran, Kerim Han döneminde iki ülke arasında yapılmış antlaşmalardan dolayı bize karşı herhangi bir saldırıda bulunamaz, dolayısı ile anlaşmayı bozamazlar. Onlar sadece kendi ülkelerini korumaya çalışmaktadırlar.”*¹¹²

III. İRAN'DA ZEND HANEDANLIĞI

Bu dönemde İran- Afganistan sahasının öne çıkan en güçlü şahsiyeti olan Kerim Han Zend, Osmanlıların kendisine gönderdiği iki heyete, Gürcistan'a saldırmayacağını bildirmişti. 1771'in sonlarına doğru ise Kerim Han, Osmanlıların gönderdiği üçüncü heyetin teklifine bu kez yeşil ışık yakarak, Gürcistan'a asker çıkarma kararı aldı. Devlet erkânının bir araya geldiği bir istişarede Kerim Han Zend, Gürcistan'a, 10.000'i kendi askerleri olmak üzere Gence ve Tebriz valiliklerinden sağlanacak askerlerle beraber toplam 20.000 kişilik bir kuvvetle gireceğini bildirdi. Ancak bu toplantıda Şiraz'ın önde gelen bazı şahısları Kerim Han'ı bu karardan vazgeçirmeye çalıştılar. Onların düşüncesine göre Kerim Han bu mücadeleyi kaldıramayacak kadar yaşlanmış, ayrıca ülke içersinde de asayiş tam olarak sağlanamamıştı. En önemlisi Gürcistan'a karşı yapılacak bu saldırı, o zamana kadar müttefik olunan Rusya'yı kızdıracaktı. Zira Rusya, İran'ın müttefik olduğu gibi

¹¹¹ Esnadi ez Revabet-ı İran ve Rusye..., s. 422

¹¹² Esnadi ez Revabet-ı İran ve Rusye..., s.422

Gürcistan'ın da müttefikiydi. Yapılacak olası bir saldırı İran ve Rusya arasındaki ipleri koparıp, Rusların düşman konumuna gelmesine sebep olacaktı. Sonuç olarak Kerim Han tavsiyeleri de dikkate alarak savaştan vazgeçti. Ancak büyük bir ihtimalle Kerim Han'ın bu saldırıdan vazgeçmesinin sebebi Zencan hakimi Zülfikar Han'ın, kendisine itaatsizlik ederek 20.000 askerlerle Kazvin Dağlarına çekilmesi ve ticari kervanlara saldırarak yol güvenliğini tehlikeye sokmasıydı. Bu sebeple Kerim Han öncelikle içteki güvenliği sağlamayı düşündü ve 15.000 kişilik bir kuvveti Emir Han'a tahsis ederek bu isyanı bastırma yoluna gitti. Zencan'da Zülfikar Han'ı bertaraf eden Emir Han, Kerim Han'ın emirlerini beklemeye koyuldu.¹¹³

Bu isyanların bastırılmasına rağmen hala Zendler döneminde İran'da iç huzur sağlanamamıştı. Bu karışık süreçte sükûnet ve güvenliği sağlamak için savaşlar devam etmekteydi. Bu dönemde İran'ın Batı ve Güney taraflarında Osmanlı Devleti, güneydoğu tarafında ise Hindistan üzerinde nüfuz edinmiş İngiltere bulunmaktaydı. İran ve Osmanlı Devleti arasında bu dönemde küçük sınır anlaşmazlıkları yaşanmaktaydı. Bu anlaşmazlıklara örnek olarak Beni Kaâb aşiretini gösterebiliriz. İran'ın güneybatı tarafında yaşayan bu aşiretin zaman zaman Osmanlı sınırını aşması Bağdad Valisi Ömer Paşa'yı rahatsız etmektedir. Bağdad Valisi tarafından gönderilen Muhammed Ağa, Zendler tarafından Beni Kaâb aşiretine karşı bir saldırı söz konusu olursa Osmanlı Devleti tarafından gemi ve yiyecek yardımı gönderileceğinin sözünü verir. Bu durumdan hoşnut olan Kerim Han, Beni Kaâb aşiretine saldırır ancak Bağdad valisinden herhangi bir yardım gelmez. Neticede savaş Beni Kaâb Aşireti'nin yenilgisi ile sonuçlanır ve denize doğru uzaklaşan bu aşiret bir süre sonra Kerim Han'a tabi olarak İran topraklarına tekrar yerleşerek varlığını sürdürür. Kaâb aşiretine benzer başka aşiretler de bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Mirmuhanna Aşireti'ne olan saldırı ile Umman ve Basra harekâtlarını da Kerim Han'ın iç güvenliği sağlama amaçlı diğer faaliyetlerine örnek olarak gösterebiliriz.¹¹⁴

¹¹³ Esnadi ez Revabet-ı İran ve Rusye ez Safaviye ta Kacariye, , s. 422-424

¹¹⁴ Rıza Şabani, Mühteseri Tarihi İran der devrehaye Avşariye ve Zendiye, Tahran 1387, s.191-193-196-198

Ali Merdan Han¹¹⁵ ve Kerim Han Zend aralarında anlaşarak Safevi hanedanından olan dokuz yaşındaki III. Abbas'ı tahta çıkardılar. İki lider aralarında ülke yönetimini paylaştılar. Ali Merdan Han idari işler, Kerim Han Zend'de askeri işlerle ilgilenecekti. Bu sırada Muhammed Hasan Han da boş durmayarak Azerbaycan'ı ele geçirip Kerim Han Zend ile mücadele etmek için Şiraz ve Fars'ı ele geçirmek istedi. Şiraz'ı kuşattı ama bir sonuç alamadı. Ali Merdan Han bu arada Kerim Han Zend'in emriyle öldürüldü ve Muhammed Hasan Han da kendi taraftarları tarafından öldürüldü.¹¹⁶

Karşı tarafta yani Osmanlı Devleti'nin başında ise bu sıralarda Sultan III. Osman bulunmaktaydı. III. Osman 1754 yılında Osmanlı Devleti'nin başına geçmişti. Saltanatı üç yıl süren Sultan'ın döneminde emsali görülmemiş bir kış yaşandı. Soğuğun şiddetinden dolayı Haliç dondu. Uzun kışın ardından çıkan yangınlar sebebiyle Osmanlı Devleti'nin ekonomisi çok zayıfladı. 30 Ekim 1757'de vefat eden III. Osman'ın yerine III. Mustafa geçti. Osmanlı Devleti'nin yirmi altıncı sultanı olan III. Mustafa, İran'da iç karışıklıkların sürmesinden dolayı İran sorununu bir kenara bırakıp Rus meselesi ile ilgilenmeye başlamıştı.¹¹⁷

Ancak bu süreçte kuzeydeki düşman Rusya'da da bazı gelişmeler yaşanmaktaydı. Alman asıllı II. Katerina yönetimi devir alır almaz III. Petro'nun izinden giderek güneye ve batıya yayılma sürecine devam etmekten yana bir politikaya güttü ve Lehistan'ın paylaşımında başrolü oynadı. Bu tampon ülkenin paylaşımı kuşkusuz Osmanlı adına endişe verici bir durumdu. Yaşananlar karşısında Osmanlıların teşebbüsüyle ve Avrupalı müttefiklerin de kışkırtmasıyla Osmanlı-Rus harbi 1768'de başladı. Ancak karada ve denizde cereyan eden uzun süreli savaşta askeri gücü yüksek Ruslar, Osmanlıları mağlup ettiler¹¹⁸. Osmanlı ordu ve donanmasının bu mağlubiyeti neticesinde 12 Temmuz 1774'te imzalanan Kaynarca Antlaşması'yla Azak Denizi'ni kapsayan kaleler ve ayrıca Kerç, Yenikale ve

¹¹⁵ Bahtiyari Aşiretin başında olan Ali Merdan Han ve daha sonar Nadir Şah'ın en iyi komutanlarından olmuş dır. Bkz: Mahbube Tehrani, **Kerim Hane Zend**, düzelter: Mehdi Afşar, Tahran 1386, s.37

¹¹⁶ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 179

¹¹⁷ Suad Adem, **a.g.e.**, s. 74-75

¹¹⁸ Svetlana Oreshkova, "Rus-Osmanlı Savaşları: Sebepler ve Bazı Tarihi Sonuçlar", **Osmanlı**, C. I., Ankara 1999, s.556; Hasan Şahin, "Kaynarca'dan (1774) Paris Barışı'na (1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı- Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", **Türkler**, C. XII. Ankara 2002, s. 531

Kefe'nin elden çıkması, Karadeniz'in kısmen kuzeyinde Osmanlı hakimiyeti son vermiş ve Rusların Karadeniz ve Akdeniz'de ticaret gemileri gezdirmelerine olanak sağlamıştır¹¹⁹. Yaşanan bu ağır mağlubiyet neticesinde de III. Mustafa, üzüntüden hastalanarak 21 Ocak 1774 tarihinde vefat etmiştir.¹²⁰

1774–1779 yılları arasında Zend hükümdarı Kerim Han, Osmanlı Devleti ile savaşa tutuştu. Savaşın başladığı 1774 yılında çarpışmalar Ervendrud (Şattü'l-Arap) ve Kürt nüfusunun ağırlıkta olduğu, aynı zamanda Bağdad'ı tehdit edebilecek bir mevki olan Zohab ve Baban olmak üzere iki farklı noktada cereyan etti. Savaşın çıkmasındaki en büyük neden kuşkusuz Bağdad valisinin sınırları ihlal etmesiydi. Zaten iki ülke arasındaki sınırların sürekli muallâkta kalması, uzun süreli problemlere neden olmaktaydı. 1762 yılında Bağdad valisi Süleyman Paşa'nın ölmesiyle İran-Osmanlı sınırlarının bu mevkielelerinde giderek Zend nüfuzunun ağırlığı hissedilmeye başlandı. Özellikle Erdelan valisi de Zendlere daha yakın bir siyaset izledi. Zend hükümdarı Kerim Han Bağdad valisinin İran'dan dönen yolculara ağır vergiler yüklemesi ve 1772-1773 yıllarında Bağdad'da ortaya çıkan bir salgın hastalık nedeni ile burada hayatını kaybeden tacirler ve zairlerin mallarına sahip çıkması yüzünden Osmanlılara karşı iki kez ordu göndermiştir.¹²¹

Zendler için, Meşhed şehri kadar İran için manevi değeri bulunan bazı kutsal şahıslara ait türbelerin bulunduğu Kerbela ve Necef şehirlerinin de önemi büyüktü. 1773 yılındaki saldırıdan sonra Zendler 1775 tarihinde bu kez Basra'yı kuşattılar. Kuşatma sonrasında Bağdad ele geçirildi, fakat Osmanlı tarafından bu işgale, doğu sınırları meselesinden dolayı, etkin bir cevap gelmedi. Zira bu tarihlerde Osmanlılar, Ruslarla mücadele halindeydiler.¹²² Bu sırada İran'da Estarabad ve Mazenderan vilayetleri Kaçarların etkisi altındaydı. Aslında ne Avşarlar ne de Zendler zamanında bu bölgeler tam olarak bir hanedanın etkisi altına girmemişti. Özellikle Estarabad civarı müstakil bir şekilde idare olunmuştur. Bunun farkında olan Kerim Han, Kaçarlara zorla değil hürmetle hükmetmeye çalıştı. Bununla beraber farklı planları

¹¹⁹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, C. IV., II. Bölüm.,s 186; Küçük Kaynarca Antlaşması hakkında daha detaylı bilgiler için Bkz. Osman Köse, **1774 Küçük Kaynarca Antlaşması**, Ankara 2006, s. 112-119

¹²⁰ Suad, **a.g.e.**, s. 77

¹²¹ John Perry, "Zendiyan", **Tarih-i İran Devre-i Afşar, Zend ve Kacar**, Haz. Peter Avery, Tercüme Murtaza Sakıb Fer, Tahran 1387, s. 120-121

¹²² Perry, **a.g.m.**, s. 122

da vardı. Bu planlar arasında Kaçar Hanedanı'nın büyükleri arasına anlaşmazlıklar sokmak ya da onlardan birisini yanında bulundurup Kaçarlara karşı kullanmak vardı. Ancak bu planların çok etkisi olmadı. Muhammed Hasan Han öldüğünde dokuz oğlu vardı. Han ölünce oğulları Estarabad Türkmenlerine sığındılar. Bu arada Ağa Muhammed on sekiz yaşında esir alınıp Tahran'a gönderildi. Kerim Han, Ağa Muhammed Han ve Hüseyin Kulu Han'ı Şiraz'da kendi imaretinde esir olarak tuttu. Hatta Muhammed Hasan Han'ın kız kardeşiyle evlenip onu da Şiraz'da yaşamaya zorladı.¹²³

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde de İran Devleti'nde de huzur ortamı yoktu. İran'da Safevilerden sonra Avşarlar ve Zendilerde de taht kavgası hâkimken, diğer yandan Osmanlı Devleti de çöküş sürecine girmişti. Devletlerin uğraştığı bu sorunlar para ve asker kaybına neden olmuş, bu yüzden devlet adamları savaşlardan imtina etmişlerdir.

¹²³ Perry, **a.g.m.**, s. 113

II.BÖLÜM

KAÇAR HANEDANI VE İRAN-OSMANLI SİYASİ GELİŞMELERİ

I. KAÇARLARIN MENŞEİ

Moğol istilasıyla birlikte başlayan Türk-Moğol nüfuzunun İran coğrafyasına etkisi, İlhanlı Devleti'nin son bulmasından sonra da Timur'la birlikte devam etmiştir. Bu dönemden sonra da bu etki artarak devam etmiştir.

Kaynaklara göre Kaçarlar Oğuzlara bağlı bir boydur ve ilk kez XI. asırda başka boylarla beraber İran ülkesine girmişlerdir. Buna rağmen Kaçar adına Kaşgarlı Mahmud ve Reşideddin'e ait kayıtlarda rastlanmamaktadır. Belki de o tarihlerde Kaçarlar, büyük boylar arasında, büyük ihtimalle de Bayatlar arasında yer almış olup daha sonra da bu gruptan ayrılmış olabilirler. Çeşitli rivayetlere göre Kaçarların soyu İlhanlı sarayında Atabeklik görevinde olan Sertag Noyan'ın oğlu Kaçar Noyan'dan gelmektedir.¹²⁴

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre İlhanlı hükümdarı Sultan Ebu Said'in 1335'de vefatından sonra Kaçarlar batıya doğru harekete geçerek Suriye, Anadolu ve Diyarbakır civarlarına gelmişlerdir. Kaçar adının konargöçerliğin bir tezahürü olduğunu iddia eden J. J. Saunders "*Tarih-i Fütûhât-ı Moğol*" adlı eserinde şöyle söylemektedir: "*Bozkırlarda yaşayan göçebelerin belli bir yeri yoktur. Çadırları kolayca toplanabilir, bir arabaya yardımıyla rahatça taşınabilir ve varılan yere rahatça kurulabilirlerdi. Bu yüzden toprağa çok fazla bağımlı kalmaz, öncelikle ailelerine, sonrada başlarında bulunan reise bağlı kalırlardı. Kabileyi yöneten reis ise bir padişah ya da sultan gibi hükümetin doğrudan varisi değildi. Bu kişiler yeteneklerini savaşlarda ve zor durumlarda ön plana çıkararak kendilerini kanıtlamış kişilerdi. Ayrıca bu kişinin bir savaşçıdan daha fazla vasıflara sahip olması gerekiyordu. Çok iyi silah kullanmasından ziyade birçok halkı ve milleti yana tutabilmesi zaruridi. Göçlerde yüzlerce aileye rehberlik edebilmesi ve*

¹²⁴ Rıza Kulî Han Hidayet, *Tarih-i Ravsatüs-Safa-yı Naseri* adlı eserinde Kaçarları Türk boylarından Kacar Noyan'a dayandırmakta ve bunların 3 gruba ayrıldığından bahsetmektedir. Bu gruplar Selduzlar, Tengutlar ve Celayerlerdir. Rıza Kuli Han'a göre Selduzlar hiç bir zaman İran topraklarına gelmemişlerdir. Bkz. Rıza Kulî Han, Hidayet, **Tarih-i Ravsatüs-Safa-yı Naserî**, C.IX, Tahran 1337, s. 3-4

*aralarındaki her şeyi eşitçe paylaşırabilmesi onun görevleri arasındaydı. Tabi bu yöneticilerin becerileri de, kişiden kişiye farklılık gösterebilirdi. Örneğin başarısız bir rehber ya da komutan milletini nasıl yok edebilirse, başarılı bir komutan da aynı milleti diğer aşiret, kabile veya milletlere karşı güçlü bir konuma getirip, hem milletin itibarını hem de kendi otoritesini daha da fazla artırabilirdi”.*¹²⁵

Ancak Faruk Sümer Oğuzlar¹²⁶ adlı eserinde Kaçarların kendilerini daima Türk hissettiklerini, Türkçe konuştuklarını ve atalarının İran’a Hülagü Han ile birlikte geldiklerine inandıklarını söylemektedir. Onların hanedan isimleri arasında Çingiz Mirza, Hülagü Mirza, Timur Mirza, Uluğ Beg Mirza gibi isimler bulunmaktadır. Yine Sümer’e göre Kaçarlar XV. Yüzyılın sonlarına doğru Akkoyunlular devrinde Anadolu’dan İran’a gelmişler ve Kuzey Azerbaycan’da yurt tutmuşlardı. Anadolu’daki yurtları ise Boz Ok (Yozgat) bölgesi idi; XVI. Yüzyılda başlıca dört oymaktan oluşuyorlardı: Şam Bayadı, Ağcalu ve Ağça-Koyunlu. Bu duruma göre hanedan bu üç oymaktan birine (Yıva) mensup olacaktır. Kacar adının menşei ile ilgili olarak ise Sümer, bu adın bu üç oymağın başında bulunan bir beyden geldiğini öne sürmektedir. Ona göre Kaçarları Anadolu’dan İran’a getiren belki de bu beydir.

Dr. Fraylıç ve Ravlig’in Türkmen Aşiretleri¹²⁷ eserinde Kaçar adının menşei ile ilgili farklı bir görüş sunmaktadır; Kaçar kelimesinin İran hududundaki Türkler tarafından benimsenmesi İran’daki Kaçarların nüfuzlarından neşet etmektedir. Zira, bu aşiretler de Kürt aşiretleri gibi, Türkiye ile İran arasındaki daimi bir surette geşt ü güzar eylemektedirler. Buna binaendir ki, bunlar da Kaçar ismini kendilerine benimsemişlerdir. Bu iki güçlü devletler arasında bulunmalarından mütevellid Kaçar aşireti daha kuvvetli olmaya mecbur kalmıştır.

XV. yüzyıla gelindiğinde Kaçarlar muhtemelen Uzun Hasan ya da Yakup Han zamanında, Azerbaycan’a yerleşmişler ve bölgedeki Arran, Gence ve Karabağ siyasi teşekkülleriyle irtibata geçmişlerdir. Safevi Devleti’nin kuruluşundan sonra Kaçar adına daha fazla rastlanmaktadır. Mesela Şah İsmail’in 1500-1501 yıllarında

¹²⁵ Sanderz.j.j, **Tarihi Futuhati Moğol**, çev Abulkasım Halet, Tahran 1361, s. 24

¹²⁶ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul 1999,s. 176-177

¹²⁷ Fraylıç, Ravlig, **Türkmen Aşiretleri**, Haz. Ali Cin, Haluk Korter, Haldun Eroğlu, İstanbul 2008, s.57-59

Erzincan'dan Şirvan'a gidişi sırasında Safevi ordusunda Kaçarların bulunduğu ve Kızılbaş birliği içerisinde yer aldığı görülmektedir.¹²⁸ XVI. yüzyıla gelindiğinde ise hemen hemen her türlü siyasi olayda Kaçarların dahlinin bulunduğu görülmektedir. Yine Safeviler zamanında Kaçarları oluşturan iki grup olan Yukarıbaşlar ve Aşağıbaşlar birbirinden ayrılmış ve kendi içlerinde de daha küçük aşiretlere bölünmüştür. (Örneğin Koyunlu, Devletlu, İzzedinlü ve Ziyadlü vs.) Koyunlulara bağlı Aşağıbaşı aşireti İran'a hâkim olan aşiretken, onların rakibi durumundaki Yukarıbaşlar ise daha çok yetiştirdiği ilim adamı, devlet memuru ve bürokratlarıyla ön plana çıkmıştır. Akkoyunlu¹²⁹ aşireti ise İran Türkmen coğrafyasından farklı olarak Azerbaycan civarına yerleşmişlerdir. Bu aşiret özellikle Safevi Devleti'nin kuruluşunda da önemli bir rol oynamış, birkaç asır sonra da Kaçar unvanıyla siyasi arenada boy göstermişlerdir. Kaynaklara göre Safevi Devleti'nin kuruluş aşamasında, Aras Nehri civarına yerleşmiş olan Türkmenler, İran sınırını Özbeklere karşı muhafaza etmeleri için Esterabad (Gürgen) civarına yerleştirilmişti¹³⁰. Elbette Safevilerin Türkmenleri sınır bölgelerine yerleştirmelerinde Türkmenlerin askeri alandaki yetenekleri önemli bir rol oynamıştır. Safevi hâkimiyeti boyunca da Kaçar Türkmenleri sınır boylarını başarıyla savunmayı başarmışlardır. Onların devlete karşı olan sadakatleri ve önemli başarılarını göz önüne alan Safeviler devlete karşı ayaklanmalarda veya savaşlarda özellikle Kaçar gücünden istifade ediyordu. İran'ın kuzeydoğu sınırlarını korumak için Etrek ve Gürgan nehirleri civarına yerleştirilmiş Kaçarlar, bu bölgeye iskânları sırasında kendi içlerinde çeşitli anlaşmazlıklar yaşamışlardır. Bunun sonucunda aşiretin bir kısmı Gürgan Nehri'nin yukarı tarafına yerleşirken, diğer kısmı da aşağı mecralarına yerleşmiştir. Bundan sonra Kaçar tarihinde nehrin yukarı tarafında kalan grup Yukarıbaşlar, aşağı tarafta kalan grup ise Aşağıbaşlar olarak adlandırılmıştır.¹³¹ Türkmenlerin Aras Nehri civarında kalan kısmına gelince, onlar sayıları azaldığı için diğer aşiretler arasında erimekten kurtulamamışlardır. Merv tarafında bulunan Kaçarlar Yamud Türkmenlerinin bu

¹²⁸ Gavin Hambley, "Ber Ameden-i Kacarha", **Tarih-i İran Devre-i Afşar, Zend ve Kacar**, Haz. Peter Avery, Tercüme Murtaza Sakıb Fer, Tahran 1387, s. 139-140

¹²⁹ Akkoyunlular hakkında daha fazla bilgi için Bkz; "Akkoyunlular" **DİA**, Faruk Sümer, C.II, İstanbul 1989, s. 270-274

¹³⁰ Behruz Güderzi, "Senedi derbareye Katl-ı Feth Ali Han Kacar" **Ayneye Miras dergisi**, sayı 34, Tahran 1385, s. 411; Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629)Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Ankara XI/2(kış, 2011), s. 262 (261-276)

¹³¹ Şunu da eklemek gerekir ki Yukarıbaşlar Devletlû, aşağıbaşlar da Koyunlu ismi ile de anılmaktadır. Bkz. Ali Asgar Şemim, **İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran 1375, s. 23

bölgeye gelmelerine, hatta Nadir Şah'ın Merv vilayetini işgaline kadar bu bölgede beklediler. Ancak 1785'te (h. 1164) Buhara Hanı Şah Murad'a yenildiler. Kaçarlardan sadece Esterabad tarafına yerleşmiş olanlar kendilerini Safeviler, Zendler ve Avşarlar döneminde yaşanan iç karışıklıklardan kurtarmayı başardılar.¹³²

Elbette ki bu kaos ortamından kurtulmalarında coğrafi bakımdan korunaklı bir yerde bulunmalarının etkisi büyüktü. Zira Kaçarların ikamet ettikleri bölge, iç meselelerin yoğunlaştığı bölgeye uzak olup, kuzeydoğuda Karakum Bozkırı, güneybatı tarafında ormanlar ve batıda Elburz Dağları ile çevriliydi. Bununla birlikte Kaçarlar çevre aşiretlerle ilişkilerini kesmemiş, özellikle Göklen ve Yamud gibi aşiretlerle sürekli irtibat halinde olmuşlardır.

Kaçar Hanedanlığı'nın temelini atmış olan şahsiyet olarak Feth Ali Han karşımıza çıkmaktadır. O, Koyunlu ismi ile anılan Kaçarların Aşağıbaş¹³³ aşiretinden gelmekte olup, XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Çeşitli kaynaklarda doğum tarihi olarak 1685 ve 1692 yılları gösterilmektedir.¹³⁴

Feth Ali Han, Meşhed valisi olarak görev yaptığı sıralarda Herat hakimi Melek Mahmud Sistanî ile giriştiği bir savaşta yenilmiş, bunun üzerine Esterabad'a sığınmıştır. Afganlar 1721 (h. 1100-1101) yılında başkenti kuşattıklarında Safevi Sultanı III. Tahmasb İsfahan'ı terk ederek Tahran'a geldi. Feth Ali Han bu fırsatı kaçırmayarak Şah'a iyi niyetini göstermek amacıyla onu takibe kalkışanlarla mücadeleye girişti. Bunun üzerine zaten ordusu oldukça zayıf olan Şah III. Tahmasb, Feth Ali'ye İtimadü'd-Devle unvanı vererek onu şereflendirdi. Böylece Feth Ali Han'ın Şah'ın yanında itibarı artmış oldu. Bu sırada Osmanlı Devleti Eşref Afgan meselesi ile uğraşmaktaydı. Rusya ise Çar Büyük Petro'nun 1725'te ölümünden sonra sıcak denizlere inme politikasını bir dönem askıya almak zorunda kalmıştı. Abdaliler¹³⁵ de Herat'ta kendi aralarında çatışma içersindeydiler. İran için ise en önemli tehlike kendisini Horasan Hâkimi olarak gören Melek Mahmud Sistanî'ydi.

¹³² Hambly, **a.g.m.**, s.142

¹³³ Hidayet, **a.g.e.**, C.13, s. 7079

¹³⁴ Hambly, **a.g.m.**, s.143

¹³⁵ Abdaliler (Durrâniler 1747-1823) yıllar arasında Afganıstanda kurulmuş olan bir devlet'tir.

Durrâniler hakkında daha fazla bilgi için Bkz: M.Longworth Dames "Dürrani", **İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1993, s. 665

Şah III. Tahmasb, ordusunu daha da güçlendirmek amacıyla Feth Ali Han ile birlikte Esterabat'a yöneldi. Artık Feth Ali Han, Şah'ın en güvendiği isimlerden biri haline gelmişti. Bu yüzden Şah onu bu kez de Vekilü'd-Devle unvanı ile şereflendirdi. Feth Ali Han bu unvan ile Kaçarlar ve diğer bütün aşiretler içerisinde daha üstün bir konuma geldi (1726/ h. 1105). Daha sonrasında Nadir Han ve Kerim Han Zend de bu unvanı elde etmişlerdi.¹³⁶

Feth Ali Han, Nadir Han'ın telkiniyle Şah III. Tahmasb tarafından öldürülmüştür¹³⁷. Feth Ali Han'ın oğlu Muhammed Hasan Han, Nadir Han'ın ölümü ardından Mazenderan'da kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Muhammed Hasan Han daha sonra İsfahan ve Horasan'ı zapt ederek buraları kendisine tabi kıldı. Tam ülkeyi ele geçirebilecek güce eriştiği sırada Nadir Şah'ın kardeşinin oğlu olan Ali Golihan (Adil Şah) tarafından bozguna uğratıldı. Muhammed Hasan Han bu savaşta hayatını kaybettiğinde oğlu Ağa Muhammed Han henüz 5 yaşındaydı ve tutsak olarak Adil Şah'ın eline geçmişti (1748/h. 1161). Adil Şah'ın emri ile hadım edilen Ağa Muhammed Han¹³⁸, babasını öldürenlere ve kendisini hadım edenlere karşı büyük bir kin duygusu içinde büyüdü. Ağa Muhammed Han, çocukluğunda esir olarak Kerim Han'ın sarayında rehin olarak tutulmuştur. Kerim Han'ın ölümü ardından da ilk fırsatta kaçmayı başarmıştır (1779/h. 1193).¹³⁹ Şiraz'dan kaçarak doğrudan İsfahan'a gelmiş ve burada bir kaç taraftarı ile temas kurmuştur. Onlardan yardım alarak Veramin şehrine gelip burada Kaçar Hanedanı'na mensup kişiler ve onların taraftarlarıyla görüşmüştür. Ağa Muhammed Han'ı İran tahtına götüren süreç yaklaşık olarak 16 sene sürse de o yaşanan çetin mücadelelerden muvaffakiyetle çıkmasını bilmiştir.¹⁴⁰

¹³⁶ Hambly, **a.g.m.**, s.144

¹³⁷ Güderzi, **a.g.m.**, s. 412 (411-419)

¹³⁸ Faruk Sümer "Ağa Muhammed Şah" **DİA**, , C.I, İstanbul 1988, s. 455-456

¹³⁹ **Güzide-i Esnad-ı Siyasi-yi İran ve Osmani (Devre-i Kacariye)**, C. I,(70/1211) Tahran 1369, s.13

¹⁴⁰ Said Nefisi, **Tarih-i İctimai ve Siyasi-yi İran der Devre-i Muassır (ez Agaz-ı Saltanat-ı Kacariye ta Serencam-ı Fetih Ali Şah)**, C.I, Tahran 1383, s. 65

II. İRAN'DA KAÇAR DÖNEMİ SİYASİ OLAYLARI

A. Ağa Muhammed Han Dönemi

Bu sırada İran'da ise Ağa Muhammed Han'ın üvey kardeşi Murtaza Kulu Han, Esterabat ili civarlarında kendisini Şah ilan etmişti. Fakat Ağa Muhammed Han'ın geldiğini duyunca II. Katerina'dan yardım almak için Rusya'ya kaçtı ve bir daha geri dönmedi. Böylece Ağa Muhammed Han, Hazar Denizi'nin güneyinde yer alan Esterabat ve Mazenderan illerine hâkim oldu. İntikam ateşiyle yanan Ağa Muhammed Han gittikçe zayıflayan Zend Hanedanı'nı ortadan kaldırmak için hanedanlığın topraklarını sürekli işgal ediyordu. İlk olarak İsfahan'ı ele geçiren Ağa Muhammed Han¹⁴¹, daha sonra Şiraz'ı ve son olarak da Kirman'ı hâkimiyeti altına aldı¹⁴². Ağa Muhammed Han, Kirman'ı dört ay kuşattıktan sonra ele geçirmiş ve büyük bir katliamdan sonra da burada bulunan son Zend hükümdarı Lutf Ali Han'ı katletmiştir¹⁴³. Şunu da hatırlatmamız gerekir ki Ağa Muhammed Han, Kirman'ı kuşattığı sırada, şehrin en nüfuzlu ismi Hacı İbrahim Kelanter Han, Ağa Muhammed Han'ın şehri ele geçirmesi için ona yardımda bulunmuştur. Zamanında Lutf Ali Han'ın yakın adamlarından biri olan Hacı İbrahim Han Kelantar, han ile yaşadığı tartışma sonucunda onun gözünden düşmüştü. Zira Lutf Ali Han kendisine fazla güvenen gururlu bir yapıya sahipti. Bu durum tarihçiler tarafından da sık sık vurgulanmaktadır. Ağa Muhammed Han 1779-1794 yılları arasında sürekli savaşlarla meşgul olmuştur.¹⁴⁴

Horasan bölgesini de hâkimiyeti altına almak isteyen Ağa Muhammed Han, buradaki otorite zayıflığından istifade etmek istemiştir. Nadir'in torunu Şahrüh'un hâkimiyetinde bulunan Horasan, Ağa Muhammed Han'ın saldırılarına daha fazla dayanamamıştır. Neticede Horasan, Ağa Muhammed Han'ın hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Artık Ağa Muhammed Han'ın saltanatını kurması ve kendisini şah

¹⁴¹ Ağa Muhammed Han hayatı hakkında Bkz: Emine Pakravan, **Ağa Muhammed Han**, Çev: Cahangir Efkarı, Tahran 1363.

¹⁴² Rıza Kulî Han Hidayet, **Tarih-i Revzetü-s Safa**, teshih: Cemşid Kianfer, C. 13, Tahran 1385, s. 7354

¹⁴³ Hidayet, **a.g.e.**, C.13, s. 7371

¹⁴⁴ Naser Afşarfâr, **sergüzeşti Ağa Muhammed Han Kacar**, Ehsen ul tavarihin sadeleşmiş hali, Tahran 1382 s. 64

ilan etmesi için önünde hiçbir engel kalmamıştı. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu gerek Avrupalı devletlerle olan sorunları gerekse de Rusya ile devam savaşları nedeniyle İran'a müdahale edemiyordu. Zaten İran'da yeteri kadar iç karışıklık vardı ve ülkede güvensizlik hat safhadaydı.¹⁴⁵

1. Ağa Muhammed Han'ın Yükselişi ve Kafkasya'nın Durumu

Kafkasya bölgesinin bir bölümünü teşkil eden Gürcistan Eyaleti, Safeviler döneminde İran'ın kontrolünde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin kısa periyotlarla hakim olduğu bu bölge, hemen akabinde tekrar İran hakimiyetine geçmiştir. Gürcülerin Hristiyan olması hasebiyle Safaviler tarafından bazı devlet işlerinde serbestlik tanınması onların Osmanlı'dan çok İran nüfuzu altına girmelerine neden olmuştur. Ancak bu salahiyyete karşılık Gürcü şehzadeleri İran sarayında rehin olarak tutulmuşlardır. Bu alıkonma hadisesi sayesinde Gürcü prensler ile İsfahan'ın zengin tüccarları ve devlet adamları arasında akrabalık ilişkileri tesis edilmiş iki toplum arasında aile bazında bir kaynaşma meydana gelmiştir. Öte yandan Safevi Hanedanı'nın çöküş sürecine girmesi Gürcistan'da bağımsızlık hareketlerinin başlamasına neden olmuştur. Rusların güneye doğru ilerleyerek Gürcistan'a komşu olmaları, İran ve Osmanlı gibi iki Müslüman devlet arasında sıkışan Gürcülerin, aynı inanca sahip Rus Çarlığı eksenine kaymalarıyla sonuçlanmıştır. Sonraki yıllarda Ağa Muhammed Han'ın çağdaşı olan Gürcü kralı II. İrakli'nin, İran'ın siyasi durumunun vahametini fark ederek daha kuvvetli olan Ruslara bel bağlamak istemesi de bu tercihte etkili olmuştur.

Ağa Muhammed Han ise Gürcülerin Rus eksenine girmesinden rahatsızlık duymaktaydı. Bölgenin kaderini Ruslara terk etmek istemeyen Ağa Muhammed Han, Gürcülerin üzerine yapacağı bir askeri harekâtın hazırlıklarına girişti. Zaten o, ordusunu kısa sürede hazır ederek düşmanından önce savaş meydanında görünerek tahkimatını erkenden tamamlamasıyla meşhur bir hükümdardı. Bu özelliği savaş esnasında rakiplerine olan üstünlüğünün de en önemli nedeni olarak gösterilmektedir. İran'daki rakiplerini dize getiren Ağa Muhammed Han, harp sanatındaki maharetini bu kez Gürcülere kabul ettirmek üzere harekete geçmiştir.

¹⁴⁵ **Güzide-i Esnad-ı Siyasi-yi İran ve Osmani (Devre-i Kacariye)**, C.I, Tahran 1369, s. 14-15

Kendisi dışında ordusundaki hiç bir nefer nereye ve ne zaman saldıracaklarını bilmemektedir. Tahran yakınlarında büyük bir yerde hızlarına güvendiği çoğunluğu atlı süvarilerden, bir kısmı ise piyadelerden mürekkep ordusunu toplayan Ağa Muhammed Han, Gürcistan üzerine yürünmesi emrini vermiştir. Bu ani baskın sonucunda Rus yardımından mahrum bırakılan Gürcü kralı neye uğradığını şaşırmıştır. İlk etapta Revan ve Şuşa'yı zapt eden İran ordusu, çıkacak olası bir ayaklanmaya karşı buralara asker yerleştirerek 40.000 kişilik esas gücüyle Tiflis üzerine hücum etmiştir. Rus yardımından mahrum Gürcü Kralı Irakli ise 10.000 kişilik bir kuvvetle üzerine gelmekte olan İran ordusuna karşı koymaya çalışmıştır.¹⁴⁶ Ancak sayıca üstün İran ordusu karşısında tutunamayan Gürcü ordusu, kısa zamanda dağılmış, askerinin bir kısmı Tiflis'ten ricat etmek zorunda kalmıştır. Irakli de kaçarak Tiflis yakınlarındaki dağlara sığınmıştır. Savunmasız kalan Tiflis'e büyük bir hışımla giren Ağa Muhammed Han, halkı büyük bir kıyıma uğratmış, hatta kiliseleri bile yakıp yıkmıştır. Bu olay Gürcülerin İran'a büyük bir kin beslemesine neden olmuş ve bir daha asla İran'dan yana tavır almamalarına sebebiyet vermiştir.¹⁴⁷

Bu olayı anlatırken kullanmış olduğumuz “*Tarih-i Ravsatüs-Safa-yı Naserî*” de aynen şu ibare yer almaktadır “ ... *Yağmalamaya kalktılar ve bilerek ellerinden geldiği kadar altın ve değerli eşyayı götürdüler. On beş bin kişi kız ve kadın, erkek ve çocuğu esir tuttular. Papazların ellerini bağlayıp Aras Nehri'ne attılar. Ve kiliseleri ateşe verdiler...*”¹⁴⁸

2. Ağa Muhammed Han'ın Tahta Çıkışı

Ağa Muhammed Han yaptığı savaşlar ve savaşlarda elde ettiği zaferlerden sonra kendisini tahta çıkmaya hazır görmüştür. 1795 senesinde Tahran'da yerel yöneticilerin ve komutanların da katılacağı bir kurultay düzenleyen Ağa Muhammed, burada sunacağı belli şartların kabul edilmesi halinde kendisini şah ilan edecektir. Buna göre eğer kendisi şah olursa bütün yöneticiler ve komutanlar o ölünceye kadar onun arkasında olacak ve hiçbir suretle ona sırt çevirmeyeceklerdi. Ağa Muhammed

¹⁴⁶ Afşarfar, **a.g.e.**, s. 96

¹⁴⁷ Nefisi, **a.g.e.**, s. 73-74

¹⁴⁸ Hidayet, **a.g.e.**, C.13, s. 7383-7384 ve ayrıca Bkz: Muhammed Taki Sepher, **Nasihü'l-Tevarih**, tashih Cemşid Keyanfer, C.I, Tahran 1377, s.77

şartlarını kabul ettirdikten sonra önceden hazırlattığı Safevi hükümdarı Şah İsmail'e ait kılıcı kuşanarak kendisini Safevilerin ebedi mirasçısı olarak ilan etti¹⁴⁹.

Burada Ağa Muhammed Han etkileyici bir konuşma yapmıştır. Dinleyiciler içinde ise yanında bulunan kişiler ve üst seviyedeki komutanlar vardır ve bu kişilere şöyle seslenir: *“Bir kişinin kendisine göre taraftarları varsa ve halk tarafından seçilmişse o bir padişahdır. Tacı başa geçirmek ise ancak bir tören ve bir gelenektir. Ondan başka bir şey değildir. Ben bu Nadir Şahın tacını ancak Hindistan, Türkistan, Afganistan ve Farsistan'ı ele geçirirsem takarım. Fakat bu kılıcı şuan takıyorum çünkü Allah'tan diliyorum ki benim de Şah İsmail gibi İslam'a hizmet etmeme yardım etsin ve Şah Abbas gibi büyük bir hükümetim olsun”*. Böylece tacın yanında bulunan sarığı başına takmış ama tacı takmamıştır.¹⁵⁰

Ağa Muhammed bu kurultayda devletin resmi mezhebinin de Şiilik olacağını beyan etmiştir.¹⁵¹ Devletin başkenti olarak da Tahran seçilmiştir. Bir rivayete göre Tahran'ın başkent seçilmesindeki önemli sebeplerden biri, şehrin Mazenderan ormanlarına ve Kaçarların çıkış bölgesi olan Gürgan'a yakın olmasıdır. Meydana gelebilecek herhangi bir istila durumunda şehre yakın ormanlık bölge iyi bir saklanma alanı olabilirdi. Dahası Gürgan'a geçiş kolaylığı hanedanın varlığını sürdürebilmesi açısından büyük önem taşımaktaydı. Ağa Muhammed Han tahta çıkınca Şii mezhebine bağlı kalacağına ve devletin sınırlarını Nadir Şah dönemi sınırlarına eriştireceğine yemin etmiştir. Öyle ki; sözünü yerine getirene kadar tacını başına geçirmeyeceğini dahi söylemiştir. Ağa Muhammed Han her ne kadar iktidarı eline alana kadar büyük savaşlar ve katliamlar yapmışsa da daha sonra İran'da sükûneti sağlamış ve devleti eski gücüne erişirmiştir.¹⁵²

Ağa Muhammed Han, tahta geçtikten hemen sonra başkentin sorumluluğunu Hacı İbrahim Han Kelanteri'ye bırakarak Meşhed üzerine yürüdü. Ağa Muhammed, Meşhed'te Nadir Şah'ın hazinesini ele geçirmekle meşgulken, Hacı İbrahim de,

¹⁴⁹ Nefisi, **a.g.e.**, s. 75

¹⁵⁰ Abdolrahim Beğ Hakverdiyof, **Ağa Muhammed Şah**, Bakü, 1907, s. 57-58

¹⁵¹ Nefisi, **a.g.e.**, s. 75

¹⁵² Peter Avery, **Tarih-i Muassır- İran ez Te'sis ta İnkıraz-ı Silsile-i Kacariye**, ter. Muhammed Refi'Mihr Abadi, C. I, Tahran 1379, s. 68

Fransa'nın gönderdiği elçilik heyetini kabul etti.¹⁵³ Heyet Kafkaslardaki Rus yayılımcılığına karşı Ağa Muhammed Han'dan Gürcistan ve Ermenistan üzerine politikalar geliştirmesini istemektedir. Böylece Fransızlar, İran'ın Gürcistan ve Ermenistan'ı ilhak etmesiyle Mingrelia bölgesi kanalıyla Avrupa'ya yol açmış olacaktı.¹⁵⁴

Ağa Muhammed Han Meşhed üzerine giderken Esterabat yakınlarında durmaya karar verdi. Bu bölgede bulunan Goglan Türkmenleri üzerine yürüyerek onları cezalandırdı¹⁵⁵. 1796 yılında Meşhed'de bulunan Ağa Muhammed Han, Horasan işleri ile meşguldü ve Herat ile Buhara Hanlığı'na da saldırı planları yapmaktaydı. Bu amaçla Buhara Hanı Ebulgazi Han'a bir mektup göndererek, daha önceki muharebelerde esir alınmış İranlı askerlerin teslim edilmesini istemişti. Ancak Şah'ın bu isteği geri çevrildi. Bu sırada Kafkaslarla ilgilenen Rus Çariçesi II. Katerina, Derbend, Bakü ve Taleş'i ele geçirmek ve böylece Ağa Muhammed Han'a gözdağı vermek amacıyla Kont Valerian Zubov komutasındaki bir orduyu Gürcistan'a göndermişti. Gürcistan'ın bir kısmını ele geçiren Zubov, elde ettiği parlak zaferlerden de cesaret alarak Tebriz'e yönelmeye karar verdi¹⁵⁶. Ancak bu sırada Çariçe Katerina ölmüştü (1796). Katerina'nın yerini alan oğlu I. Pavel (1796-1801) annesinin bu bölgedeki siyasetini desteklemediği için orduyu geri çekti. Bu olaydan haberdar edilen Ağa Muhammed Han, komutan ve valilerine haber göndererek, onların baharda Tahran'da hazır bulunmalarını istedi. Ağa Muhammed Han, öncelikle Azerbaycan ve Karabağ, sonrasında da Şirvan ve Gürcistan'ı ele geçirmek amacıyla 1797 yılında büyük bir sefere hazırlandı. Ancak Sultaneli önlerine geldiğinde Rusların geri çekildiği haberini aldı. Bunun üzerine önden İbrahim Han Kelanter'i Karabağ'daki ayaklanmaları bastırması ve Rus hâkimiyetini tanıyanları cezalandırması için Kafkasya'ya yolladı. Kendisi ise Miyane'den Erdebil'e ve oradan da Şuşa'ya doğru yola koyuldu.

¹⁵³Fransa Cumhuriyeti tarafından gönderilen heyet Jan. Giyum Brugieres ve G.A. Oliviez'den oluşmaktaydı. Ağa Muhammed Han ile görüşmek isteyen Fransız heyetinin amacı **Mengrallya** bölgesinin Kaçar hâkimiyetinde kalmasını temin ederek bu bölgenin Rusların eline geçmesini önlemektir. Peter Avery, Tarih-i Muassır- İran ez Te'sis ta İnkıraz-ı Silsile-i Kacariye, ter. Muhammed Refi'Mihr Abadi, C. 1, Tahran 1379, s. 68

¹⁵⁴ Hambly, **a.g.m.**, s. 171

¹⁵⁵ Selim, **a.g.e.**, s. 55; Şemim **a.g.e.**, s. 46

¹⁵⁶ Şemim, **a.g.e.**, s.46

Ağa Muhammed, Adinebazar şehrine geldiğinde, burada şehrin ileri gelenleri tarafından karşılandı. Adinebazarlılar Ağa Muhammed Han'a, şehrin valisi İbrahim Han'ın ailesi ile birlikte kaçtığını söylediler. Bunun üzerine Ağa Muhammed Han, İbrahim Han Kelanter'i burada bırakarak, 5.000 atlı ve 3.000 piyade ile Şuşa üzerine yürüyerek şehri ele geçirdi.¹⁵⁷ Ağa Muhammed Han şehirde beş gün kaldı ve hiç beklenmedik bir şekilde gelişen elim bir hadise sonucu vefat etti. Şuşa'da Ağa Muhammed Han'ın iki askeri ve hizmetinden sorumlu kişiler arasında bir gerginlik yaşandı. Büyüyen gerginlik sonucu çıkan kavga üzerine Ağa Muhammed Han, kavgaya karışanların derhal idam edilmesini istedi. Ancak Kürt askerlerinin komutanı Sadık Han Şağaği, Ağa Muhammed Han'dan bu askerlerin affedilmesini istedi. Ağa Muhammed Han ise Cuma günü kan dökmenin hayırlı olmayacağını düşünerek, askerlerin ertesi gün idam edilmelerini uygun gördü. Ancak öleceklerini anlayan askerler, gece Ağa Muhammed Han'ın çadırına girerek onu öldürdüler ve yanında bulunan hazinedeki yüklü miktardaki altını alarak kaçtılar¹⁵⁸.

3. Ağa Muhammed Han Dönemi'nin Değerlendirilmesi

Ağa Muhammed Han'ın katledilmesi İran tarihi açısından yeni bir dönemin başlangıcı anlamına geliyordu. Bu yeni dönemin siyasi gelişmelerine geçmeden önce Ağa Muhammed Han dönemi hakkında kısa bir değerlendirme yapmakta fayda görüyoruz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Ağa Muhammed Han, henüz altı yaşında iken Zend Hanedanı'na mensup hasımları tarafından hadım edilmek suretiyle kısır bırakılmıştı. Bu olayın ardından da esir edilerek Kerim Han Zend'in sarayına hapsedilmişti. Çocukluğunda maruz bırakıldığı kötü muameleler Ağa Muhammed Han'ın acımasız ve gaddar bir mizaca sahip olmasında etkili olmuştur. Ancak o, tüm bu zorluklara rağmen yılmayarak Kaçarların hakkı olduğuna inandığı İran tahtını elde etmek için küçük yaştan itibaren mücadele girişmiş ve sonunda da muvaffak olmuştur.

¹⁵⁷ Hambly, **a.g.m.**, s.174-175

¹⁵⁸ Hidayet, **a.g.e.**, C.13, s. 7417-7418

Şüphesiz Ağa Muhammed Han'ın bu muvaffakiyetinde mensup bulunduğu ailenin gücü ve itibarı büyük rol oynamıştır. Tüm bunların yanında onun savaşçı karakteri, yaşadığı zorluklara karşı dayanma azmi ve askerlikteki büyük dehası başarıya giden yolda en önemli donanımları olmuştur. Ağa Muhammed Han, ülke sınırları içinde düşmanlarını birer birer bertaraf etmesini bilmiş, ülke dışında ise iç karışıklıklar, ihtilaller ve siyasi buhranlarla boğuşan komşuları ile mesafeli durmaya özen göstermiştir. Nitekim kendi iç işleriyle meşgul olan komşuları da İran'la ve Ağa Muhammed Han'ın politikalarıyla çok da fazla alakadar olmamışlardır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde çöküş emareleri kendisini iyiden iyiye göstermeye başlamıştı. Devletin idarecileri tarafından alınan önlemler ve özellikle III. Selim gibi yenilik yanlısı hükümdarların başlattığı ıslahat hareketleri de istenilen sonucu vermemiş, gerici ayaklanmalar sonucu yarım bırakılmıştı. Rusya cephesinde ise II. Katerina'nın ölümü ardından iç karışıklıklar iyice artmıştı. Üstelik Katerina'nın olası bir İran saldırısına karşı önlem olarak Ermenistan ve Gürcistan bölgesine sevk ettiği ordu, onun ölümü ardından oğlu I. Pavel tarafından geri çağırılarak bu bölgeler savunmasız bırakılmıştı.

İki komşu devletin kendi iç meselelerine yoğunlaştığı bir dönemde gücünü arttıran Ağa Muhammed Han, iç karışıklıklar ve kargaşa ortamından yılmış İran halkı için bir kurtuluş umudu olmuş, güçlü bir merkezi iktidarın özlemini çeken halkın desteğini arkasına alarak hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Bu nedenle İran halkı, Kaçarları Safevilerin bir devamı olarak görmekte ve itimat etmekte hiçbir sakınca görmemiştir. Tabi ki bu olayda Ağa Muhammed Han'ın Şah İsmail'in kılıcını kuşanması ve Şiilik üzerine yemin etmesi etkili olmuştur. Ağa Muhammed Han'ın temel siyaseti Cengiz Han ve Timur gibi büyük bir fatih olmaktan geçiyordu. Cihanşümül imparatorluklar tesis etmiş olan bu iki şahsiyetin uyguladığı sert politikaların takipçisi olan Ağa Muhammed Han, tıpkı onlar gibi acımasız ve gaddar olmayı kendisine şiar edinmişti. Bunun yanında Cengiz Han ve Timur'un siyaset alanında sahip oldukları muazzam kabiliyetin Ağa Muhammed Han'da olduğunu söylemek güçtür. Zira onun bu iki büyük fatihle özdeşleştirilen tarafı daha çok savaş alanındaki meziyetleri olmuştur.

Ağa Muhammed Han, İran tahtındaki meşruiyetini sağlamlaştırmak için saltanatının ilk yıllarından itibaren kendisini Safevi geleneğinin bir temsilcisi olarak gösterme yoluna gitmiştir. Bu amaçla tahttan indirilmesine kadar Safevî hanedanından bir şehzadeyi sarayında bulundurarak kendisini bu hanedana matuf göstermiştir. Ağa Muhammed Han, Kaçar hâkimiyetinin sağlam temellere oturtulması için diğer Türkmen aşiretleriyle temasa geçerek bu aşiretlere yönetimde çeşitli görevler tevcih etmiştir. Bilhassa ülkenin parçalanmasının önüne geçmek adına, itimat ettiği bazı yakın akrabalarını stratejik açıdan önemli gördüğü bölgelere vali tayin ederek bu bölgelerde güven tesis edilmesi hususunda çalışmalar yapmıştır.¹⁵⁹

Bunun yanında Tahran'ı payitaht ilan etmesi de şehrin jeostratejik açıdan diğerlerine nazaran daha önemli bir konumda olmasından ileri gelmektedir. Safevilerin İsfahan'da, Afşarların Meşhed'de, Zendlerin de Şiraz'da hüküm sürmesi Kaçarlar için farklı bir merkezden yönetilmesi mecburiyetini doğurmakta idi. Bu durumda Kaçarların membaı durumunda bulunan Esterabad'a daha yakın olması ve güvenlik açısından da daha muhkem konumda bulunması Tahran'ın tercih edilmesinde önemli rol oynamıştır.

Ağa Muhammed Han'ın kurmuş olduğu Kaçar Devleti yapı itibariyle gücünü daha çok kendisini askeri alanda kanıtlamış birimlerden almaktaydı. Askeri alanda güçlü bir geleneğin varlığı açık bir şekilde kendisini hissettirmekle birlikte devletin idari organlarının aynı oranda gelişmişliğinden söz etmek zordur. Bunun nedeni de yeni kurulan hemen her Türk devleti gibi kendinden önce hüküm süren devletin idari ve bürokratik yapısının henüz Kaçarlara adapte edilememiş olmasından ileri gelmektedir ki bu problem de daha sonra Ağa Muhammed Han'ın halefleri tarafından devlet kademelerine tecrübeli bürokratlar tayin edilmek suretiyle giderilmiştir.

Ağa Muhammed Han, her ne kadar dini yönü kuvvetli bir lider olsa da din adamlarının siyasete müdahalesine izin vermemiştir. O, din adamlarının faaliyetlerini

¹⁵⁹ Ferzam İclali, **Bünyan Hükümet-i Kacar: Nizam-ı Siyasi İli ve Divansalari-yi Modern**, Tahran 1373, s. 16

dini konularla sınırlı tutma yolunu tercih etmiştir. Şüphesiz bunda Safevi döneminin karışık din-siyaset ilişkilerinin önemli bir etkisi olmuştur. Ağa Muhammed Han Safevi döneminde vuku bulan siyasi buhranlarda dinin ne denli etkili olduğunu fark etmiş olacak ki tarihten ders alarak bu konuda oldukça dikkatli bir siyaset takip etmiştir. Onun döneminde Kaçarlar içte kendilerine muhalif güçlerle başarılı bir mücadele yürütmüş, siyasi rakiplerini birer birer ortadan kaldırmıştır. Buna mukabil dış siyasette ise hareketsiz ve soğuk bir siyaset takip edilmiş, sınır komşularıyla iletişim kurmaktan adeta sakınılmıştır.

Ağa Muhammed Han'ın İran tahtına gelişinden önce İran çok sıkıntılı bir süreçten geçmekteydi. Yaklaşık yüz yıl boyunca güçlü bir devletin adaletinden mahrum kalan bu bölge onun ortaya çıkışı ile birlikte parçalanmaktan kurtulmuş barış, istikrar ve sükûnet ortamı sağlanabilmiştir.

Safevilerin çöküşü ardından başa geçen Afşarlar ve Zendler döneminde iç güvenliğin bir türlü temin edilememesi, İran'ın siyasi açıdan içe kapanmasına neden olmuştur. Ağa Muhammed Han döneminde ise iç güvenliğin önemli ölçüde temini dış siyaset açısından yeni bir dönemin başlangıcı anlamına geliyordu. Onun ölümü ardından, iç istikrarını sağlamlaştırmış bir konumda bulunan İran, dış siyasetine de mesai ayırma fırsatı bulacaktır. Bu nedenle Ağa Muhammed Han'ın içte istikrar ortamını sağlamlaştırması İran için bir anlamda dışa açılmanın da anahtarı olmuştur. Bu dönemde dış ülkelerden elçiler de İran'a gelmeye başlamıştır. Bunlardan ilki Fransa'dan gelen elçilik delegasyonudur¹⁶⁰.

Ağa Muhammed Han'ın ölümü ardından yerine bir halef bırakamaması iç siyasette sıkıntı yaratmıştır. Zira 6 yaşında kısır kaldığından yerine bırakacağı erkek bir varisi bulunmamaktadır.

B. Feth Ali Şah Dönemi

Ağa Muhammed Han'ın Kafkasya'da öldürülmesinin ardından kendi isteği doğrultusunda kardeşinin oğlu olan Feth Ali Şah, Kaçar Hanedanı'nın başına

¹⁶⁰ Bu konuda Bkz: Muhammed Cafer Hormoci, **Hakayek Ahbarı Nasiri**, teshih Seyyed Hüseyin Hadivcem, Tahrân 1363, s.7-10

geçmiştir. Ağa Muhammed Han'ın kardeşi olan Hüseyin Kulu Cihansuz'un oğlu olan ve daha sonra dedesi Feth Ali'nin adını alacak olan bu yeni hükümdarın gerçek adı ise Baba Han'dır.¹⁶¹ Feth Ali Şah 1797 yılının Mart ayında İran tahtına oturmuş ve 37 yıl saltanat sürmüştür. Görünüşte amcası Ağa Muhammed Han'dan içte ve dışta güvenliği temin edilmiş ve sınırları belirlenmiş bir devlet teslim alan Feth Ali Şah'ın mücadele etmesi gereken bir takım düşmanları bulunmaktaydı. Zira Ağa Muhammed Han'ın iktidarını sağlamlaştırmak gayesi ile içte ve dışta giriştiği mücadeleler esnasında Kaçar hanedanı bir takım güçlerin düşmanlığını kazanmış ve bu düşmanlık Feth Ali Şah dönemine intikal etmiştir. Ağa Muhammed Han'ın bilhassa Aras Nehri ötesinde Gürcü ve Ermenilere karşı yürüttüğü mücadeleler bu iki milletin Kaçarlara karşı düşmanca bir tavır takınmalarına neden olmuş, İran'ı, kuzeybatı sınırını teşkil eden Kafkaslardan gelebilecek olası tehditlere karşı açık hale getirmiştir.

Ağa Muhammed Han, bu mücadeleler esnasında Kafkasya'da öldürüldüğü sırada Feth Ali Şah Şiraz'da bulunmakta idi. Hemen Tahran'a gelerek Ramazan Bayramı'nın ilk günü tahta çıktı. Kendisinin tahta geçişinde büyük emeği olan İtimadü'd-Devle'yi vezir olarak tayin etti. Kendi hâkimiyetine karşı ayaklanan amcası Ali Kulu Han'ı ise cezalandırarak kör etti. Yine kendisine başkaldıran ve Ağa Muhammed Han'ın önde gelen komutanlarından olan Sadık Han Şakaki Azerbaycan'dan Kazvin'e gelerek Feth Ali Şah'la mücadeleye girişmiş ancak yenilerek ona boyun eğmiştir.¹⁶² Bu savaşın ardından Ağa Muhammed Han'ın cenazesi Şuşa'dan alınarak Necef şehrine götürülmüştür.¹⁶³

Feth Ali Şah'ın amcası Ağa Muhammed Han tarafından varis ilan edilmesi sürpriz olmamıştır. Zira Ağa Muhammed Han, vefat eden kardeşi Hüseyin Kulu Cihansuz'un eşi ve Feth Ali Şah'ın annesi olan Asiye Hatun ile evlenmiş böylelikle bir anlamda Feth Ali Şah'ın üvey babası olmuştur. Ağa Muhammed Han velayetinde sıkı bir eğitimden geçen Feth Ali Şah bir süre ordu komutanlığı görevinde bulunduktan sonra İsfahan ve Fars illerine vali olarak tayin edilmiştir. Bu nedenle

¹⁶¹ Nasere Afşarfâr, **sergüzeşti Feth Ali Şah**, Tarihi zolkarneynın sadeleşmiş hali, Tahran 1382, s.13

¹⁶² Ağa Muhammed Han öldürüldüğü zaman yanında bulunan hazine askerleri tarafından Sadık Han Şakaki'ye teslim edilmiştir. O, Feth Ali Şah'a Kazvin'de yenildikten hemen sonra hazineyi Şah'a teslim etmiş ve Feth Ali Şah tarafından Serab şehrine vali olarak tayin olunmuştur.

¹⁶³ Nefisi, **a.g.e.**, s.106

Ağa Muhammed Han'ın doğal varisi konumunda bulunması pek de şaşırtıcı olmasa gerektir.

Ağa Muhammed han Şuşa'da vefat ettikten sonra Kaçar ordusu dağılmış ve bir takım ayaklanmalar olmuştu. Ancak Şuşa'dan ivedilikle Tahran'a intikal eden Ağa Muhammed Han'ın veziri Hacı İbrahim Kalanter ve Tahran valisi Muhammed Han Davanlu aralarında Feth Ali Han'dan başkasının şehre sokulmaması hususunda anlaştılar. Anlaşmaya göre: “*Şehzade Feth Ali Han gelene kadar kimsenin Tahran'a girmesine izin verilmeyecektir*” denilerek Feth Ali Şah yanlısı bir tavır sergilenmiştir.¹⁶⁴

Bu amaç doğrultusunda Şiraz'dan yola çıkan Feth Ali Şah İran tahtına oturmak üzere Tahran'a doğru hareket etmiştir. Tahran yolunda üvey kardeşi Hüseyin Kulu da askerleriyle birlikte kendisine katılarak itaatini bildirmiştir. Bu şartlar altında Feth Ali Şah Tahran'a gelerek kendisini bekleyen İran tahtına oturmuştur.

Tahta geçtikten sonra kendisine muhalif güçleri birer birer ortadan kaldırmaya başlayan Feth Ali Şah'ın ilk hedefi amcası Ali Kulu Han olmuştur. Kendisiyle istişare etmek bahanesiyle yanına çağırdığı Ali Kulu Han'ı kör ettirmiş hemen ardından da yukarıda kısaca bahsettiğimiz Sadık Han Şakaki'nin üzerine yürümüştür. Kazvin yakınlarında meydana gelen savaşta Sadık Han yenilmiş ancak bilinmeyen bir nedenden dolayı -belki de elinde bulunan Ağa Muhammed Han'ın hazinesini eksiksiz olarak Feth Ali Şah'a teslim ettiği için- affedilerek Serab ve Azerbaycan havalisine vali olarak tayin edilmiştir.¹⁶⁵

Feth Ali Şah İran tahtına geçtiğinde 27 yaşında idi. Bir hükümdarda bulunması gereken yiğitlik, cömertlik ve savaşçılık gibi meziyetlerden nasibini tam olarak aldığını söylemek mümkün değildir. Bu nedenle onun döneminde İran'da büyük bir toprak kaybı yaşanmıştır. Feth Ali Şah, iç siyasette de tamiri mümkün olmayan çatışmalara sebebiyet veren icraatlarda bulundu. Onun belki de en büyük hatası ülkenin en önemli illerine vali olarak kendi oğullarını tayin etmesiydi. Oğulları

¹⁶⁴ Muhammed Takı Sipih, **Nasihü't-Tevarih**, C.1, Tahran 1353, s. 86

¹⁶⁵ Muhsin Selim, **Tarih-i Kacar-ı İran der Devran-ı Fermanreva-yi Dudeman-ı Kacar**, C.I, Şahrud 1383, s.61

arasında cesareti ve askeri meziyetleri ile ön plana çıkan Abbas Mirza'nın ordu komutanlığı vazifesine getirilmesi, diğer illerde valilik yapan kardeşleri arasında kıskançlığa sebebiyet vermiş, bu ayrılık özellikle savaş zamanlarında kendisini hissettirmiştir. Kardeşleri Abbas Mirza'nın savaş meydanında yenilmesi için fitne yaymaktan geri durmamışlar zaman zaman da daha ileri giderek merkezi otoriteye tabi olmayı reddetmişlerdir. İşte Feth Ali Şah'ın 37 yıllık saltanatı esnasında yaşanan büyük toprak kayıplarının altında yatan neden, oğulları arasında yaşanan bu ve benzeri çıkar çatışmalarıdır.¹⁶⁶

Burada İran siyasetinde oldukça önemli bir şahsiyet olduğunu düşündüğümüz Abbas Mirza'ya ayrı bir parantez açmak istiyoruz. Feth Ali Şah'ın en büyük oğlu olan Muhammed Ali Mirza her ne kadar “müdür” ve “taş yürekli” gibi lakaplara sahip olsa da annesinin Gürcü olması sebebiyle hiçbir zaman veliaht olarak kabul edilmemiştir. Onun yerine cesareti ve savaşçılığı ile ön plana çıkan, ayrıca ordu komutanı olma vasfını taşıyan Abbas Mirza şehzadeler arasında tahta çıkması en muhtemel kişi olarak görülmekteydi. Abbas Mirza'nın annesi de Kaçar ve Devellu ailesine mensup bir bayandır. Ağa Muhammed Han ölmeden evvel Feth Ali Şah'ın veliahdı olarak Abbas Mirza'yı işaret etmiştir. Feth Ali Şah'ın İran tahtına oturmasının ardından bir sene sonra Abbas Mirza “Naibü's-Saltana” unvanı ile Tebriz'e vali olarak tayin olunmuştur.¹⁶⁷ Ağa Muhammed Han'ın kardeşinin oğlu olan Süleyman Han da kendisine danışman olarak görevlendirilmiştir. Mirza İsa Farahanî ise Abbas Mirza'nın veziri olmuştur. Abbas Mirza 1831 (h. 1210) yılına kadar bu görevde kalmıştır. Bu süre içinde iki kere Ruslara karşı savaşmıştır. Bu savaşlardan ilki 1804-1813 yıllarında, ikincisi ise 1826-1828 yılları arasında vuku bulmuştur. Kaynaklarda Abbas Mirza'nın hiçbir yabancı dil bilmemesine rağmen Avrupalılarla oldukça iyi anlaştığı söylenmektedir. Kaynaklar ayrıca çok erken yaşta ölen Abbas Mirza'nın İran'ı içinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtaracak ve geniş çapta bir revizyona götürecek yegâne kişi olduğu konusunda hemfikirdir. Ancak ne yazık ki o oldukça genç bir yaşta 1833 (h. 1212) yılında hayatını kaybetmiştir.¹⁶⁸ Daha önce de

¹⁶⁶ Nefisi, **a.g.e.**, s.106

¹⁶⁷ Afşarfâr, **sergüzeşti Feth Ali Şah**. s. 17

¹⁶⁸ Gavin Hambley, “İran der Zaman-ı Feth Ali Şah ve Muhammed Şah Kacar”, **Tarih-i İran Devre-i Afşar, Zend ve Kacar**, Haz. Peter Avery, Tercüme Murtaza Sakıb Fer, Tahran 1387, s.195

bahsettiğimiz gibi Abbas Mirza, babası Feth Ali Şah'ın İran tahtına oturmasından bir yıl sonra Tebriz'e vali olarak atanmıştır. Bu gecikmeli tayin olayının nedeni Feth Ali Şah'ın cülûsundan sonra Tebriz ve Hoy havalisine beylerbeyi olarak atanan Cafer Kulu Han'ın isyan ederek merkezi yönetime başkaldırmasından kaynaklanmaktadır. Bu isyan faaliyetini bertaraf etmek üzere görevlendirilen Abbas Mirza, Tebriz'e gelerek Cafer Kulu Han'ı yenmiştir. Bu yenilgi ardından İran topraklarında barınamayacağını anlayan Cafer Kulu Han, Erzurum valisi Abdurrahman Paşa ile temasa geçerek Osmanlı mülkünde herhangi bir yerde ikamet etmek üzere izin istemiştir. Cafer Kulu Han'ın iltica talebi Osmanlı ve İran arasındaki dostane ilişkilerin sekteye uğramasına neden olmuş, İran hükûmeti ısrarla onun iadesini ya da öldürülmesini talep etmiştir. Nihayetinde Cafer Kulu Han 1815 yılındaki vefatına değin ikamet edeceği Rusya'ya gönderilmiştir.¹⁶⁹

Kaçar ve Osmanlı devletlerinin XIX. yüzyılın başlarında uğradıkları toprak kayıplarının bir diğer nedeni de artık dünya siyasetinin bambaşka bir yöne kayması olarak gösterilebilir. Sanayi inkılabı ardından büyük bir atılım gerçekleştiren İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletler hem mallarını kolaylıkla satabilecekleri hem de sanayilerinin ham madde ihtiyacını karşılayabilecekleri zayıf sömürgelere ihtiyaç duymuşlar ve bu amaçla askeri faaliyetlerini arttırmışlardır. Bu nedenledir ki söz konusu dönemde İran ve Osmanlı Devleti, Avrupa'nın güçlü devletleri tarafından iç işlerine müdahale edilmek suretiyle rahatsız edilmekte ve geniş sınırlara sahip bu iki devletin toprakları batılı emperyalistleri cezpt etmektedir.

Bunun yanında İran-Osmanlı ilişkilerini tarihin her döneminde etkileyen en bariz husus dini ve mezhepsel farklılıklardan ileri gelmektedir. Bu ayrılığın ortaya çıkardığı siyasi buhranlardan biri de 1802 yılında yaşanmıştır. Söz konusu yıl Hz. Hüseyin'in Kerbela'da bulunan türbesi bir takım saldırganlar tarafından tahrip edilmiş ve bu kişilerin Osmanlı topraklarından geldiklerini iddia etmiştir. İran bu saldırıdan Osmanlı hükûmetini sorumlu tutmuştur.¹⁷⁰ Bu dönemde Kerbela'da yaşanan tahribattan haberdar olan Feth Ali Şah, konu ile alakalı malumat almak üzere bir elçilik heyeti tertip ederek Bağdad'a göndermiştir. Feth Ali Şah

¹⁶⁹ Yılmaz Karadeniz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795–1925)**, İstanbul 2006 s.122

¹⁷⁰ Kerbela, Hz. Hüseyin türbesinin burada bulunması sebebiyle şiiler tarafından kutsal kabul ediliyordu.

sorumluların cezalandırılmasını istemiş, aksi takdirde Horasan'daki faaliyetleri bittikten sonra bölgede bulunan Vahhabilerin üzerine yürüyeceğini bildirmiştir. Osmanlı Devleti de türbenin uğradığı tahribatın ve şehrin surlarının tamir edilmesi için girişimlerde bulunulacağını bildirmiş ve ikili iyi ilişkilerin devamı konusunda temennilerde bulunmuştur.¹⁷¹ Osmanlı ve İran arasında yaşanan diğer bir olay yine iki taraf arasında soğuk rüzgârlar esmesine neden olmuştur. Osmanlı'dan kaçarak İran'a sığınan Abdurrahman Paşa¹⁷², iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin bozulması için Şah'ı Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmıştır. Osmanlı'nın Bağdad Valisi Ali Paşa'nın da karıştığı ve bu valinin İran topraklarına saldırmasıyla daha da derinleşen siyasi krize İran cihetinden sert tepki gelmiş, Feth Ali Şah oğlu Muhammed Mirza'yı Osmanlı hududuna göndererek savaş tehdidinde bulunmuştur. 1806 yılında meydana gelen Merivan Savaşı'nda Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ağır kayıplar vererek işgal ettiği İran topraklarından çıkarılmıştır. Osmanlı hükümeti Bağdad valisine gönderdiği bir emirle İran ile dostane ilişkileri zedeleyecek tutumlardan kaçınılması direktifinde bulunmuştur.¹⁷³

Osmanlı'nın İran'a karşı sergilediği ılımlı tutumun ardında ise o sıralarda Napolyon'un teşvikiyle girişilen Osmanlı-Rus savaşının henüz neticelendirilememiş olması yatmaktadır. Napolyon, her iki devlete de aralarındaki anlaşmazlıklara bir son verip müşterek düşmanları olan Ruslara karşı işbirliği yapma çağrısında bulunmuştur. Ancak Napolyon'un 1807 yılında Rus Çarı I. Aleksander ile Tiflis'te¹⁷⁴, bir sonraki yıl ise Erfurt'ta¹⁷⁵ yaptığı iki anlaşma, İran ve Osmanlı Devleti'ni Rusya karşısında yalnız bırakmıştır. Bu nedenle İran ve Osmanlı yanı başındaki Rus tehdidine karşı çareyi İngiltere'ye yanaşmakta bulacaktır.¹⁷⁶

Ruslar, Kafkasya ve Gürcistan bölgesini elde etmek için agresif bir dış politika sürdürmekteydi. Bu nedenle Osmanlı ve Kaçar devletleriyle sürekli savaş halindeydi. İngiltere ve Rusya'ya karşı mücadele içinde olan Napolyon Bonapart ise bu fırsatı değerlendirmek için 1806 yılında İran'a bir generalini elçi olarak gönderdi.

¹⁷¹ Karadeniz, **a.g.e.**, s. 123

¹⁷² Kadı Abdurrahman Paşa ayaklanması hakkında Bkz: Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Poletikası", **Türkler**, C. 12, Ankara 2002, s. 639 (629-659)

¹⁷³ Karadeniz, **a.g.e.**, s. 123

¹⁷⁴ Bu antlaşma için Bkz: Karal, **a.g.e.**, C.V, s. 98

¹⁷⁵ Bu antlaşma için Bkz: Karal, **a.g.e.**, C.V, s. 99

¹⁷⁶ Karadeniz, **a.g.e.**, s. 124

Böylece aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nden sonra İran'da da Fransız etkisi arttı. Ancak bu gelişmelerden sonra 1807'de Fransa, Rusya ile Tilsit Antlaşması'nı yaparak onlara yaklaşınca¹⁷⁷ bu defa Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 1809 yılında Çanakkale Antlaşması (Kale-i Sultaniye) imzalandı. Osmanlı Devleti bu karışık dış politikaya karşı doğu eyaletleri paşalarına İranlı idarecilerle iyi geçinmeleri için emirler gönderdi. İran da, İstanbul'daki maslahatgüzarı aracılığıyla, ortak düşmana karşı birlikte hareket etme dileklerini bildirdi. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Mayıs 1811'de gönderdiği elçi Feth Ali Şah ile görüştü ve ortak düşman Rusya'ya karşı devletin önerilerini bildirdi. Ancak Feth Ali Şah anlaşmazlık konuları için Osmanlı Devleti'nin isteklerine karşı bir takım yeni öneri ve isteklerle karşılık verdi. Bu da "ortak düşmana karşı birlikte hareket etme" eğilimini ortadan kaldırdı. Yani ittifak olasılığını ortadan kaldırdı. Buna rağmen Osmanlı Devleti, 16 Mayıs 1812'de Rusya ile yaptığı Bükreş¹⁷⁸ Antlaşması'nda Ruslara, İran'la yapacakları "anlaşma için arabuluculuğunu" kabul ettiren bir madde ekleterek, İran'a yardım etmek istediğini ve iyi niyetini ortaya koydu. Ancak bu gelişmelerin hemen arkasından İran Devleti dostluğunu göstermek için bir elçisini İstanbul'a gönderdi. Bunun nedeni ise, İran'ın Rusya karşısında arka arkaya ağır yenilgilere uğraması ve Ekim 1813'te Gülistan Antlaşması'nı imzalayarak Karabağ, Şirvan, Derbent, Bakü gibi önemli yer ve toprakları Ruslara bırakmak zorunda kalmasıydı. Bu nedenle Osmanlı'ya karşı katı tavrını bırakan İran ile Osmanlı ilişkileri bir süre sakin seyretti. Ancak İran'ın Osmanlı sınırlarına yaptığı tacizler devam etti.¹⁷⁹

1. İran-Osmanlı Hudut Meselesi

Osmanlı Devleti'nin doğu komşusu olan İran ile ilişkileri, sınır olaylarından doğan sürekli huzursuzluklara rağmen, 1746 yılından XIX. yüzyılın başlarına kadar genelde barış içinde sürmüştü.

Bükreş Antlaşması'yla siyasî yalnızlık içine itilen İran, Osmanlı Devleti ile yapılması düşünülen işbirliği olanağının da ortadan kalkmasıyla oldukça zor bir

¹⁷⁷ Fehmi İsmail, "Bükreş Andlaşmasının Müzakeresi(1811-1812)", **Belleten**, C. 56, sayı 181, 1982 s. 74 (73-119)

¹⁷⁸ Bükreş Antlaşması Osmanlı ve Rusya arasında 16 Mayıs 1812 tarihinde imzalandı. Antlaşma metni için bkz. **Muâhedât Mecmuâsı** C. IV, s. 49-57

¹⁷⁹ Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul 1995, s.156

durumda kalmıştır. İki Müslüman devletin Rusya karşısında birlikte hareket etme teşebbüsleri, başlangıçta karşılıklı iyi niyet adımlarıyla başlamış hatta İran, müttefiklik havası içerisinde 1810 tarihinde Rusya ile yapmayı düşündüğü ittifak anlaşmasına Osmanlı Devleti'ni de dâhil etmek istemiş, ancak bu adımı Rusya'nın karşı çıkması sebebiyle başarısız kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin ise İran'ın bu dostça tutumunu görmezden gelerek Rusya ile müzakerelere başlaması, hemen akabinde de Bükreş Anlaşması ile Rusya'nın zahire ihtiyacını temin etmeyi taahhüt etmesi, Rusya ile savaşmakta olan İran'ı zor durumda bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu hareketi İran cephesinde iki ülke arasında tesis edilmeye çalışılan dostane ilişkilere yapılmış bir ihanet olarak algılanmıştır. Osmanlı Devleti, İran'dan gelecek tepkiyi önlemek gayesiyle bu devleti de anlaşmanın içine dâhil etmek istemiş ve hatta buna dair bir maddeyi antlaşmaya eklemiştir. Ancak, maddenin uygulamasında muvaffak olamamıştır¹⁸⁰.

Diğer taraftan iki devlet arasındaki yakınlaşma gayesini erken algılayan Rusya, Gülistan Antlaşması ile İran'dan istediğini aldıktan sonra artık İran politikasına yeni bir boyut getirdi. İran'ı müttefik olarak yanına almaktan başka, bu devletin Osmanlı ile arasını açmak için de çeşitli çabalar sarfetti. İran da Rusya ile ittifakı sayesinde daha önce kaybettiği toprakları alabileceğini düşündü¹⁸¹.

İran yetkilileri, anlaşmadan dolayı Osmanlı'ya olan kırınglıklarını belirtmekten geri kalmamışlardır. Ayrıca Bağdad valisi ile Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa arasındaki anlaşmazlıktan istifade ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmişlerdir.

Osmanlı Devleti, İran ile arasında vuku bulan kırınglılığı ortadan kaldırmak için girişimlerini arttırarak Celaleddin Efendi'yi 1813 tarihinde İran elçisi olarak tayin edip Tahran'a göndermiştir. Ancak Osmanlı elçisi İran'da yürüttüğü müzakerelerden olumlu bir sonuç alamadan İstanbul'a geri dönmek durumunda kalmıştır. Celaleddin Efendi'nin haber vermeden Tebriz'den ayrılması İran tarafından hoş karşılanmamakla birlikte gerilen ilişkilerin sağlıklı bir hale gelmesi için Mirza Rıza Han elçi olarak 1813 yılında İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'da Baban

¹⁸⁰ Karadeniz, **a.g.e.**, s. 129

¹⁸¹ Melike Sarıçioğlu, **Osmanlı İran Hudud Sorunları (1847-1913)**, Ankara 2013, s. 14

mesalesine İran'ın müdahale etmeyeceğini taahhüt eden Mirza Rıza Han, II. Mahmud tarafından Şah'a yazılan özel bir mektupla birlikte 1814'te Tahran'a dönmüştür.

İran'ın 1813'te Rusya ile Gülistan Antlaşması'nı imzalaması, ülkede başlayan iç isyanlar ve istikrarın bozulması, Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olmayı zorunlu kılmıştır. Mirza Rıza Han'ın elçiliği bu ortamı sağladığı gibi Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın ölümü de sürekli huzursuzluk kaynağı olan bu sancağın sorun olmaktan çıkmasını sağlamıştır.

İki devletin 1820'deki savaşlarına kadar, İran'ın Baban'a müdahalesi, sınır boylarında yaşayan aşiretler, Muhib Ali Han'ın elçiliği, Van Muhafızı Derviş Paşa'nın isyanı, Süleyman Hadi Efendi'nin elçiliği gibi küçük meseleler hariç büyük çapta anlaşmazlık yaşanmadı. Bununla birlikte İran-Osmanlı hududunda konar-göçer yaşayan ve uyrukları belli olmayan aşiretlerin her iki devletin topraklarına girip çıkmaları, bazen gittikleri yerlerde yağma ve eşkıyalık hareketlerine başvurmaları ihtilaflara sebep oluyordu.

İran, konar-göçer aşiretleri firari olarak kabul edip Osmanlı Devleti'nin bunları geri vermesini talep etmiş ve bütün bunlara Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın müsamahalı tavrının sebep olduğunu bildirerek cevap istemiştir. Osmanlı Devleti'nden cevap alınamayınca da Revan Serdarı Hüseyin Han ve kardeşi Hasan Elan'ın birlikleri, bazı İran aşiretleriyle birlikte Kars'ta yağma hareketlerine girişmiştir. 1820'de Muş ve Bulanık'a kadar gelen İran ordusu, Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'yı yendikten ve bir süre burada kaldıktan sonra Haydaranlı aşiretini ele geçiremeden İran'a dönmüştür.

İran'ın yapmış olduğu bu ihlalleri kabul etmeyen Osmanlı Devleti, ayrıca İran'a ait Celali aşiretinin kendi topraklarında yapmış olduğu yağma hareketleri sonucu gasp ettiği malların geri iade edilmesini istemişti. Aşiretlerden dolayı iki devlet arasında meydana gelen bu tür gerginliklere, İran hacıları meselesi de eklenince savaşın sebepleri artmıştır.¹⁸²

¹⁸² Karadeniz, a.g.e., s.130-131

Osmanlı Devleti, bu sırada Rusya ile savaştığından İran ile aralarında savaş çıkarmaması için tedbirler almaya çalışmıştır. Fakat 1821'den itibaren İran tehlikesi iyiden iyiye hissedilince savaş hazırlıkları için emirler gönderilmeye ve hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır.

Toprakkale'nin İran ordusunca işgal edilmesi ve Ciharı Kalesi meselesi, münasebetleri daha da gerginleştirmiş ve savaşa sebep olmuştu. Neticede sınır meselelerinin halledilmesi cihetine gidilerek iki tarafın oluşturacağı heyetlerin Erzurum'da toplanmasına ve bu meselenin barış yoluyla neticelendirilmesine karar verilmiştir.¹⁸³

Feth Ali Şah, iki heyet arasındaki görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca Osmanlı ile ilişkilerin kesilmesini istemiş ve Osmanlı Devleti'nin Mora'daki Rum isyanıyla uğraşmasını fırsat bilerek, doğu ve güneyden olmak üzere iki cephede savaş açmıştır.

1821'de başlayan savaşta İran ordusu Muş, Bitlis, Erciş ve Doğubayazıt'a kadar gelerek buraları fethetmiştir. Bağdad cephesinde ise Muhammed Ali Mirza ile 1821'de yapılan görüşmelerle fazla kan dökülmesinin önüne geçilmiş ve barış sağlanmıştır.

İran, bu savaştan galip çıkmışsa da Osmanlı Devleti içinde kendi aleyhine gelişmekte olan tepkileri dikkate alarak barış görüşmelerine başladı. Bu amaçla 1822'de görevlendirilen Vezir Mirza Buzûrg, Erzurum Valisi Mehmed Emin Rauf Paşa ile görüşmek üzere Zeynel Abidin Bey'i Erzurum'a gönderdi. Bir taraftan da hızla savaşa hazırlandı. Erzurum'da iki taraf arasında yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti, Abbas Mirza'nın ve dolayısıyla da İran'ın kendisine karşı savaş hazırlıkları yaptığını bildiğinden sulha razı olmadı.

Osmanlı Devleti'nin savaş hazırlıklarına karşı İran Devleti de 1822'de Kars'a saldırarak karşılık verdi. Yapılan savaşta Osmanlı ordusu yenilgiye uğradı. Abbas Mirza'nın bu sırada göndermiş olduğu barış teklifleri Osmanlı Devleti tarafından dikkate alınmayarak az sayıda İran askerinin koruduğu Toprakkale'ye saldırı düzenlendi. Osmanlı kuvvetleri burayı muhasara etti ve Abbas Mirza'nın takviye

¹⁸³ Afşarfar, **Sergüzeşti Feth Ali Şah**, s.86-87

kuvvet göndermesine rağmen savaşı kazandı. Bunun üzerine İran, Hasan Han'ın emrine verdiği birlikler ile harekete geçti. İlk önce Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'yı yanına çekerek Osmanlı ordularının savaşta hareketsiz kalmasını sağladı. Selim Paşa'nın bu ihaneti yüzünden Osmanlı birlikleri ağır bir yenilgi aldı. Fakat bu sırada İran ordusunda başlayan kolera salgını geri dönmelerine sebep oldu¹⁸⁴. Aynı hastalık Bağdad cephesinde de yayılınca, Şah'ın bizzat iştirak etmek istediği bu savaş kesintiye uğradı ve kâfi bir netice alınamadı.

Abbas Mirza, Erzurum Valisi Rauf Paşa'ya barış için bir mektup gönderdi. Rauf Paşa da mukabelede bulunarak Abbas Mirza'ya bir elçi gönderdi. Bu arada sınırlardaki olaylar sürüyor, Osmanlı Devleti, İran'a karşı yapılacak sefer için bütün hazırlıkları tamamlamış görünüyordu.¹⁸⁵

2. I. Erzurum Antlaşması (1823)

1823 (h. 1238) tarihinde Osmanlı ve Kaçar Devleti arasında sulh için Erzurum Antlaşması imzalanmıştır. Feth Ali Şah tarafından Muhammed Ali Han Aştıyani ve II. Mahmud tarafından Şark Seraskeri ve Erzurum Valisi Rauf Paşa İran ile yapılacak olan antlaşma için tam yetki verilerek gönderilmiştir. Söz konusu antlaşmanın tam metni “*Muahedat Mecmuası*”nda aşağıdaki şekilde yer almıştır:

“Vükelâ cânibine teslîm olunalar ve İnşallah Teâla şürû-ı mezkûriye tarafından murâ'at olundukça işbu muhabbet ve dostluk bu iki devlet ‘azmi ve hânevade-i kübrânın ve ihlâf ve â'kâblarının beynlerinde muheld ve ber karar ola.

Bin iki yüz otuz sekiz sene-i hicriyesi zi'l-kadesinin on dokuzuncu gününde sultan (Mahmûd) Hân-ı sâni hazretleri zaman-ı saltanatlarında Seyid Ali Paşa sadâretinde şark cânibi seraskeri Muhammed Emin Rauf Paşa ve İran şahı Feth Ali Şah asrında Mirzâ Ali me'mûriyetleriyle Erzurum'da akd olunmuşdur.

(Esâs) Bin yüz elli dokuz tarihinde vaki musalehe ahnamesi mücebince hudut ve sınır-ı kadime ve şerait-ı sabıka ki huccac ve tüccar kararı reddi ve üsera sebebli

¹⁸⁴ Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 15; Stanford J. Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”, **Türkler**, Çev. M. Faruk Çakır, C. 12., Ankara 2002., s. 646

¹⁸⁵ Karadeniz, a.g.e., s.134-135

tahliyesi ve tarafından şahs-ı muayyen ikâmeti ve tarziye maddeleridir. Tamamen ve kâmil beynü'd- devleteynü'l-alieteyn baki ve meri ve muteber¹⁸⁶ tutulub erkânına vechen mine'l-vücûh halel 'ârız olmaya devleteyn-ı alieteyn beyinde¹⁸⁷ şerâyet-i dostî ve muktazâ-yı ülfet ve muhabbet hemişe¹⁸⁸ derkâr ola.

“Şart”¹⁸⁹

Fîmâ b'ad samsâm aşûb ve hisâm der-beyâm olub devleteyn-i alieteyn beyinde muaddi berûdet ve küdürret ve menâfi-i selm u saffet-i mu'âmele vukû'ı tecvîz olunmaya ve hudûd-ı kadîme devlet-i 'aliyye dâhilinde olub gerek harb esnasında ve gerek harbden mukaddem devlet-i fehime-i İran yeddine geçmiş olan bi'l-cümle kıla' ve arâzi ve kaza ve kasabât ve kurâ târîh-i musâlehede bulunan hey'etiyle mübâdele kılınan temessükler târîhinden 'itibaren altmış gün hitâmına kadar taraf-ı Devlet-i 'Aliyyeye tamâmen teslîm oluna ve bu musâlehe-i hayriyeye hürmeten tarâfeynde olan giriftârânın bilâ ketm ve ihfâ sebîleleri tahliye ve esnâ-yı râhde muhtâc oldukları me'kûlâtı 'itâ olunarak tarafeyn serhadlerine îsâl kılın.

(Madde-i evveli) Hiçbir devletin umûr-ı dâhiliyesine âher devletin müdâhelesi câiz olmamağla fîmâ b'ad gerek Bağdad cânibinde Kürdistan taraflarına ve gerek bi'l-cümle hudûd dahilinde bulunan mahallere ve Kürdistan sancakları tevcihâtına sebeben mine'l-esbâb ve vechen mine'l-vücûh Devlet-i İranîye tarafından müdâhele ve tecâvüz ve ta'aruz ve sâbık ve lâhık sancak mutasarrıfları hakkında tasahhub olunmaya ve havâli-i mezkûre ahâlisinden tarafeynin yaylak ve kışlaklarına geçen olur ise yaylak ve kışlak rûsum-ı 'âdiyesi nizâ'ı ve da'va-yı sâireleri vukû'unda 'âlâ hazret-ı kamer-ı tal'at der yektâ-yı kâmkâri cevher-i bihemtâ-yı efser şehâmet ve bahtiyârî İran Devleti veliahdı şehzade-i civanbaht Abbas Mirzâ 'Alicah enârâhu mesâbih-i ikbâlehu kemâ-temennâhu ile Bağdad valisi beyinde muhâbere olunarak tekevvün eden nizâin def'iyle beynü'd-devleteyn müstelzim küdürret olacak hâlât vukû'ı tecvîz olunmaya.

¹⁸⁶ İtibar

¹⁸⁷ Aralarında

¹⁸⁸ Her zaman

¹⁸⁹ Şartlar konusunda daha fazla bilgi için bakınız **Güzide-i Esnad-ı Siyasi-yi İran ve Osmani (Devre-i Kacariye)**, C.I, (1270/1211 Hicri) Tahrân 1369, s. 295-298

(madde-i sâniye) Ahâli-i İran'dan k'abe-i mükerrerme ve Medîne-i münevvere ve sâir bilâd-ı İslâmiyeye gelib gidenler hüccâc ve zuvvâr-ı Rum ve ahâli-i sâire bilâd-ı İslâmiye misillü mu'amele bi'l-cümle olunub kendülerden durma namıyla ve hilâf-ı şer' ve kânûn ve sâir vechle nesne mutâlebe olunmayub ve kezâlik 'atabât-ı aliyye zûvvârının mâdâmki yedlerinde ticâret malı olmaya anlardan bâc taleb olunmamak ve yedinde ticaret malı olanların hesâbı üzere gümrükleri bermu'tâd olunub ziyâde mutâlebe kılınmamak ve ol taraftan dahi Devlet-i 'Aliyye tüccâr ve ahâlisine bu vech ile mu'amele olunmak şerâyet-i sâbika muktezâsından olmakla fîmâ b'ad Devlet-i İran hüccâc ve tüccârı hakkında bu şart-ı kadîmin tenfîz ve icrâsına Devlet-i 'Aliyye vüzerâ-yı 'azâm ve mîrû'l-hâc ve mîr-i mîrân-ı kirâm ve sâir zâbitân ve hükkâmı taraflarından kemâl-i dikkat ve ri'âyet ve Şâm-ı şerîfden harameyn-i muhteremeyne varıb gelince sürre-i hümayûn emînleri tarafından dahi nezâret olunarak hilâf-ı şart bir nesne olunmayub himâyetlerine himmet oluna ve bunların tekvin eden nizâ'ları sürre emîni nezâreti ve içlerinden mu'temedi ma'rifetiyle ruyet kılına ve devlet-i fehîme-i İran şâhi müşarû'n-ileyh ve şehzâdelerin haremlerinden ve ekâbir-i devlet-i İraniyeden hac-ı şerîfe ve 'atabât-ı 'aliyye ziyaretine gidenlere hâllerine göre hürmet oluna ve kezâlik Devlet-i İraniye tüccârının rüsûmât-ı gümrükleri husûsunda teb'a-i saltanat- seniyeden olan ehl-i İslâm tüccârına teveccühle mu'amele olunur ise ol vechle mu'amele oluna ve ticaret mallarından bir def'a yüzde dört gurûş gümrükleri aldıktan sonra yerlerine 'îtâ olunan edâ tezkeresine muhâlif âher mahalde dahi yedd-i âhere devr olunmadıkca tekrâr gümrük taleb olunmaya ve İran tüccârı li-ecli ticâre der sa'âdete getürdükleri kiraz çubuğunu Devlet-i Aliyyede memnû' olan inhisâr-ı bey' ü şerâ mücebince dilediğine bey' eyleye ve devlet-i aliyye tüccâr ve teba'a ve ahâlisinden İran Devleti memâlikine ve İran Devleti tüccâr ve teba'a ve ahâlinden Devlet-i Aliyye memâlikine amed-şod edenler hakkında bir muktezâ-yı cihet-i câmi'a-yı İslâmiye dostane mu'amele olunub ibzâ ve isrârdan mahfûz olalar.

(madde-i sâlise) Beynü'l-devleteyn münâzi' fîhâ olan Haydaranlı ve Seybekli aşîretlerinden el-yevm devlet-i aliyye toprağında bulunanlar bu tarafta oldukça İran hudûduna tecâvüz ile hisârât ederler ise men' ve terbiyesine serhedân-ı Devlet-i 'Aliyye me'murları tarafından dikkat olunub eğer tecâvüzî hareketten bunlar ferâgat etmez ve serhedân me'murları tarafından takayyüd olunamaz ise b'ad ezin

tasahhublarından kef yedd oluna ve eğer kendü rızâ ve ihtiyârlarıyla yine İran ülkesine geçerler ise Devlet-i 'Aliyye bunları men' etmeyüb ve ol tarafa geçtikden sonra Devlet-i Aliyye toprağına geçerler ise kat'en tasahhub ve kabûl olunmaya ve eğer bunlar İran tarafına geçerler ise Devlet-i Aliyye hudûduna tecâvüz ve hasârât eyledikleri hâlde Devlet-i İraniye serhedânı zâbitânı dahi men'-i tecâvüz ve tasallutlarına dikkat eyleye.

(madde-i râb'ia) Ber mûceb-i şart-ı kadîm devleteyn-i aliyeteyn firârları tasahhub ve kabûl olunmaya ve kezâlik Devlet-i Aliyye tarafından devlet-i İraniye cânibine ve Devlet-i İraniye cânibinden Devlet-i Aliyye tarafına 'aşâir ve ilâtdan^{*} geçenler tasahhub ve kabûl kılınmaya.

(madde-i hâmise) Darü's-saltanatü'l-aliyye ve sâir memâlik devlet-i aliyyede İran tüccârının ma'rifet-i şer'le defter olunarak hıfz ve tevkîf olunan emvâl ve eşyâları târîh-i temessükden altmış gün hitâmında bulundukları mahallerde mukaddem terkîm olunan defterleri mûcebince yine ma'rifet-i şer'le ve İran elçisi ma'rifetiyle ashâbına teslîm oluna ve emvâl-i mahfûzeden mâ'ada husûmet vukû'ı esnâsında memâlik-i Devlet-i Aliyye'de bulunan hüccâc ve tüccâr ve ahâli-i İrandan baz'ı vüzerâ ve sâir zâbitân taraflarından cebren alınmış olan emvâl var ise ta'yîn edecekleri vekilleri ma'rifetiyle mahallerinde badü's-sübûtü's-şer'î tahsîline himmet olunmak üzere lede'l-ifâde fermân-ı 'âli verile.

(madde-i sâdise) Devlet-i Aliyye memâlikinde İranludan bilâ veled fevt olanların vasi-i şer'iyesi olmadığı halde beytü'l-mâle me'mur olanlar tereke-i müteveffâyı ma'rifet-i şer'le sicile ba'de'l-kayd bir me'men mahalde 'aynıyla bir sene hıfz eyleye vârisi veyahûd vekîl-i şer'isi zuhûrunda ber mûceb-i defter eşyâ-yı mezkûreyi ma'rifet-i şer'le teslîm eyleyüb rüsûm-ı 'âdiyesi ve eşyâ hıfz olunan mahallin kirâsı alına ve mahfûz olan eşyâ harîk ve bu missüllü kazâ sebebiyle telef olur ise iddi'â olunmaya bir sene müddet mürûrunda vâris vasi veyahûd vekili zuhûr etmez ise tereke-i mahfûze beytü'l-mâldan fûrûht olunub semenî hıfz oluna ve Devlet-i Aliyye memâliki ahâlisinden dahi İran Devleti memâlikinde vefât eden olur ise bu vech ile mu'âmele kılına.

^{*} Muâhedât Mecmuâsı'nda "ilândan" olarak geçmektedir. Muhtemelen yanlışlıkla yazılmıştır. Doğrusu büyük olasılıkla "ilâtdan" dır.

(madde-i sâb'ia) Şart-ı sâbık üzere iki devletin dostluğunu teyîd için her üç senede bir şahs Devlet-i Aliyye tarafından devlet-i İraniyede ve Devlet-i İraniye tarafından Devlet-i Aliyye'de mukîm oluna ve devleteyn-i aliyeteyn tebâsından olub bir harb esnâsında tarafeyne geçib esâet etmiş olanların hakkında şu musâlaha-i hayriyyeye hürmeten bu esâetleri zımında mu'âmele-i siyâset olunmaya.¹⁹⁰

Hem Kürdan hem de I. Erzurum Antlaşması'nda barış için tam yetki ile donatılmış temsilciler yollanmıştır. Bu durum iki devletin de aralarında herhangi bir anlaşmazlığın çıkmasını istememesi olarak değerlendirilebilir.

I. Erzurum Antlaşması giriş, esas konunun ele alındığı bölüm ve sekiz maddelik sonuç bölümlerinden oluşur. Antlaşma süreci ise şöyle gelişmiştir: İlk olarak iki devlet tarafından antlaşma yapmak üzere gönderilen yetkililer tanıtılmıştır. Antlaşmanın giriş kısmında ince bir şekilde ifade edildiği üzere iki devlet de antlaşma şartlarına riayet ettikleri sürece dostlukları devam edecektir. Bu söylem antlaşmanın önemini vurgulamaktadır. Antlaşmayla savaştan önceki sınırların geçerli olduğu, savaşta esir düşenlere serbest bırakılıp iki ülkeden birini seçme hakkı tanınacağı karara bağlanmıştır. Son olarak da iki ülke arasındaki barışın her zaman devam etmesi için dua edilmiştir.

Antlaşmanın birinci maddesinde, iki devlet de birbirinin iç işlerine (özellikle Bağdad ve Kürdistan eyaletleri konusunda) karışmayacaklarına ve yaylak-kışlak yapan aşiretlerin durumuna dair antlaşmaya varmışlardır.

İkinci maddede ise Osmanlı ve İran devletleri arasında en çok antlaşmazlığa yol açan konu olan hacılar ve zuvvarlar ele alınmıştır. Osmanlı Devleti hacıları rahatsız etmeyecek ve gümrük vergisi olarak ancak hacıların yanlarında getirdikleri malların gerçek vergi değerini alacaktı, daha fazlasına dokunmayacaktı.

Üçüncü maddede sorun yaratan iki aşirete değinilmiştir. Bu iki aşiret Hayderanlu ve Sibeklu aşiretleridir. Antlaşmanın yapıldığı sıralarda Osmanlı

¹⁹⁰ **Muâhedât Mecmuâsı**, C. III, Ankara 2008, s. 1-3. Erzurum Antlaşması hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nefisi, **a.g.e.**, C. 2, s. 706-708; Seyfullah Vahidniya, **Kararha ve Karardadha (Devran-ı Kacariye)**, Tahran 1362, s. 175-181

topraklarında ikamet etmektedirler ve Osmanlı Devleti bu aşiretlerin sınır güvenliğini tehdit etmelerini engelleyeceğini taahhüt etmiştir.

Dördüncü maddede iki devletten herhangi birine sığınan kişilere yardım edileceği ve bu yardımın şartları belirlenmiştir.

Beşinci madde Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İran tüccarlarının malları altmış gün içinde sahiplerine iade edileceği kabul edilmiştir.

Altıncı maddede Osmanlı devleti topraklarında vefat eden İranlıların mallarının sahipleri gelene kadar güvenliklerinin sağlanacağı konusunda anlaşılmıştır.

Yedinci maddeye göre ise her iki devletten de birer kişi barış temsilcisi olarak görev yapacak ve bu kişiler üç yılda bir değişecekti.

Son maddede de bu şartlar değiştirilmeden altmış gün içerisinde iki devletin hükümdarı tarafından onaylanması istenmektedir.

Antlaşmanın şartları incelendiğinde din konusunun iki devlet arasında çok önemli bir argüman olduğunu görüyoruz. Hem savaşların başlamasında hem de barışın sağlanmasında çok önemli rol oynamaktadır. İki devlet de Müslüman oldukları için İslam dinini bir barış dini olarak kabullenmekteydiler. Ancak söz konusu Sünnilik ve Şiilik mezhepleri olduğunda işin farklı bir boyutu ortaya çıkmaktadır.

III. XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA İRAN'DA SİYASİ VAZİYET

A. İran'ın Doğu Problemi ve Abbas Mirza'nın Vefatı

Horasan şehri İran tarihi boyunca her zaman büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu durum XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Bu yüzyılın başlarında; kuzeybatıda Ruslarla sorunlar devam ederken kuzeydoğu sınırında bulunan Büyük Horasan ve Türkistan'da da Harezmi ve Türkmenlerle ilişkiler kötüleşmiştir. Bildiğimiz gibi Nadir Şah zamanında ve hatta ondan çok önceleri Safeviler zamanında doğu problemi bulunmaktaydı. 1803 yılında (h. 1218) Buhara Valisi'nin oğlu Nasıreddin Töre'nin Feth Ali Şah'a sığınması esnasında Türkistan hanlıkları kendi aralarında itilaf içindeydiler.¹⁹¹ Bu durum Feth Ali Şah'a bu bölgede Kaçar Devleti'nin otoritesini sağlaması için iyi bir fırsat oluşturdu. Ancak kuzeybatıdan gelebilecek bir Rus saldırısı Feth Ali Şah'ı tedirgin ediyordu. Bu yüzden İran'ın Maveraünnehir bölgesini bir türlü tam olarak kontrol altına alamıyordu. Kafkaslarda Ruslarla süren çetin mücadele Türkistan hanlıklarını daha da cesaretlendiriyor ve ayaklanmalar çıkmasına neden oluyordu. Bunların en büyüklerinden biri Yusuf Kaşgarî ayaklanmasıydı ve Herat Valisi Firuz Mirza da bu isyanı destekleyenler arasındaydı.

1807'de (h. 1222) Kaçar Komutanı Muhammed Veli Han, Herat yakınlarında isyancıları yenerek ayaklanmayı bastırmayı başardı. 1813'de Esterabad yakınlarında başka bir ayaklanma daha çıktı. Bu kez Harezmi hanlıkları ve Türkmenler başı çekiyorlardı. Kaçar Devleti tarafından birleştirilen Horasan ve Mazenderan orduları ayaklanmayı bastırdı.¹⁹² Tüm bu olaylar Teke ve Yamud Türkmenlerinin Kaçar Devleti'ne karşı kin beslemesine sebep oldu. Çıkan ayaklanmalarda dış güçlerin etkilerini de unutmamak gerekir. İngiltere'nin bu bölge ile ilgilenmesinin sebeplerinden biri Rusya'nın Hindistan'a yaklaşmasını engellemek ikinci sebep ise bölgedeki güçler arasında denge politikası gözetmesidir. Nitekim Nadir Şah zamanında bu denge ortadan kalkınca Hindistan'ı işgal etmiştir.

¹⁹¹ Mirza Şems Buharayı, **Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar**, tashih Muhammed Ekber Aşîk, Tahran 1998, s.73

¹⁹² Selim, **a.g.e.**, s. 78

1820 (h. 1240) yılına gelindiğinde İran, Ruslarla ikinci bir savaşın eşiğine gelmiştir. Bu dönemde kuzeydoğuda ayaklanmalar çıkmış özellikle Hive ve Harezmîlilerin saldırılarına maruz kalmışlardır. Ayaklanmalar Kaçar Devleti tarafından bastırılmış ancak hem ekonomik hem de güvenlik açısından zafiyet meydana gelmiştir. Osmanlı ve Ruslarla ilişkileri biraz sakinleşen Kaçar Devleti, sürekli isyanlarla büyük sorunlara yol açan kuzeydoğu bölgesini itaat altına alma fırsatı bulmuştur. Nitekim Ruslarla yapılan savaştan bir kazanç sağlayamayan Feth Ali Şah kuvvetlerini Herat üzerine gönderip o bölgenin güvenliğini sağlamak istemiştir. Başında Abbas Mirza'nın bulunduğu ordu Herat üzerine yola çıkmıştır. (1828, h.1240)

Kuzeydoğu bölgesine ulaşan Abbas Mirza burada isyanı bastırmaktan ziyade Türkmenleri katlettikten sonra Hive ve Afganistan üzerine yürümüştür. Herat Valisi Kamran Mirza Sedüzyani'den şehrin anahtarını teslim etmesini ve Kaçar Devleti'ne tabi olmasını istemiştir. Kamran Mirza Sedüzyani bu teklifi kabul etmeyince Abbas Mirza Herat'ı kuşattı. Ama tam kuşatmanın başladığı sırada babası Feth Ali Şah tarafından Tahran'a çağırıldı ve kuşatmaya Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza devam etti.¹⁹³

Kuşatma uzun sürünce Herat'ta kıtlık başladı ve halk arasında açlık baş gösterdi. Zeki bir komutan ve iyi bir siyasetçi olan Kamran Şah'ın veziri Yar Muhammed Han, bu vahim durumu çözebilmek ve müzakerelerde bulunmak üzere Meşhed'e doğru yola çıktı. Amacı Afgan ordusunun bu durumdan daha fazla zarar görmeden bu kuşatmayı bitirmesini sağlamaktı. Ancak Rusların perde arkasında oynadığı oyunlar savaşın tetikleyicisi olmuştur. Savaşın başlaması ile İngiltere'nin sömürgesi olan Hindistan'ın güvenliği tehlikeye düşecektir. Abbas Mirza kararından vazgeçmiş ancak hastalığının kötüye gitmesi sebebiyle Meşhed'e gitmiştir.¹⁹⁴ 1829 (h. 1249) yılında Kaçar Devleti'nin en başarılı yöneticisi ve yenilik hareketlerini başlatan Abbas Mirza kaynaklarda çok önemli olmadığı söylenen bir hastalık yüzünden (bazı kaynaklarda böbrek hastalığı olarak geçmektedir) 46 yaşında

¹⁹³ Abdülazim Rızai, **Tarih-i Deh Hezar Sale-i İran**, Tahran 1368, s. 97; Selim, **a.g.e.**, s.81-82

¹⁹⁴ Ebu'l-Kasım Tahiri, **Tarih-i Revabet-i Bazergani ve Siyasi-yi İran ve İngiliz ez Devran-ı Fermanreva-yi Mogolan ta Payan-ı Ahd-ı Kacar (ez Akd-ı Muahede-yi Gülistan ta Peyman-ı İttihad-ı Rus ve İngiliz)**, Tahran 1978, s. 100

Meşhed’de vefat etmiştir. Komutanlarının ölümü askerin derin bir üzüntüye kapılmasına neden olmuştur. Üzüntülerini belli etmek için cenaze töreninde mızraklarının ucuna siyah bez takıp Abbas Mirza’yı son yolculuğuna uğurlamışlardır.¹⁹⁵ Abbas Mirza’nın ölümünden sonra yaptığı savaşların etkisiyle bir süre daha doğuda huzur ortamı devam edecektir.

İran’daki Osmanlı büyükelçisi Abbas Mirza’nın ölüm haberini İstanbul’a bir mektupla iletmiştir. Bu mektupta İran veliahdı şehzade Abbas Mirza’nın vefatı ve yerine büyük oğlu Muhammed Mirza’nın veliaht tayin olduğu belirtilmiştir.¹⁹⁶

Feth Ali Şah, Abbas Mirza’nın ölüm haberini ve yerine kendisinin getirildiğini Muhammed Mirza’ya bildirdi. Bu haber ulaşmadan önce Muhammed Mirza’nın veziri Kaymakam Ferahani, Herat Valisi Kamran Mirza’yla barış yapmak için görüşmelere başlamıştı. Anlaşma şartlarına göre; Herat 15.000 Tömen ve 50 top Keşmir kumaşı vergiye bağlanacak, ayrıca Feth Ali Şah adına sikke bastırılacaktı. Son şart olarak da Herat yakınlarında bulunan ve isyanların merkezi haline gelen Guryan Kalesi yıkılacaktı. Bu şartlar kabul olunduktan sonra Muhammed Mirza ordusuyla Horasan’a döndü.¹⁹⁷

Muhammed Mirza Horasan’a geldiğinde taht kavgaları baş göstermeye başlamıştı. Bir grup Feth Ali Şah’ın oğlu Zellel Sultan’ın başa geçmesini isterken, diğer bir grup da Abbas Mirza’nın oğlu Muhammed Mirza’nın başa geçmesini istiyordu. Hal böyle olunca ülkede iç karışıklıklar baş gösterdi.

1834’de Rus komutan General Aristof Tahran’a gelerek Kaçar Devleti’ne şu mesajı ilettiler: “*Rusya Devleti Muhammed Mirza’yı desteklemektedir. Çünkü Türkmençay Antlaşması’na göre Rusya Devleti Abbas Mirza’nın ailesini destekleyeceğine söz vermiştir*”.¹⁹⁸ Bu durum üzerine veliaht olarak Abbas Mirza’nın yerine oğlu Muhammed Mirza geçti ve veziri olarak da Kaymakam Ferahani’yi tayin

¹⁹⁵ Nasır Necmi, **İran der Meyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendegani-yi Abbas Mirza (Cengha-yi İran ve Rus)**, Tahran 1336, s. 314-315

¹⁹⁶ Söz konusu mektup bugün Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nde mevcuttur. Bkz. B.O.A. H . H No:804/37143 Cumhuriyet Arşivi Ankara.

¹⁹⁷ Maryam Barati Ferizhendi, **Canghaye Rusiye va İran (1218-1244)**, Tahran 1387, s. 141

¹⁹⁸ Ferizhendi, **a.g.e.**, s.188

etti. Horasan'dan Tahran'a gelen Muhammed Mirza orada veliaht unvanını aldıktan sonra Vali olarak Tebriz'e geçti.¹⁹⁹

Feth Ali Şah'ın bir diğer oğlu olan Hüseyin Ali Mirza ise Fars valisi olarak görev yapmaktaydı. Feth Ali Şah vergilerini tam olarak ödemeyen oğlunu cezalandırmak üzere bizzat kendisi Fars eyaletine doğru yola çıktı. Babasını Fars eyaletinin bir ilçesi olan Kaşan'da karşılayan Hüseyin Ali Mirza, burada vergilerini eksik ödediği için babası tarafından hapse atıldı. Feth Ali Şah, oğlunun yardımcılarını Fars şehrine geri göndererek eksik olan vergilerin toplanmasını emretti. Ancak oğlunu hapse attırmak Feth Ali Şah'ı üzmüş ve rahatsızlığının artmasına sebebiyet vermiştir. Kaşan'dan İsfahan'a geçen Feth Ali Şah'ın hastalığı burada artmış ve 68 yaşında vefat etmiştir. Feth Ali Şah'ın vefatı ardından Muhammed Mirza şah olarak İran tahtına oturmuştur. Muhammed Mirza'nın şah olması ardından Erzurum Valisi bir rapor hazırlayarak durumu Osmanlı payitahtına bildirmiştir.²⁰⁰

Kum şehrinde toprağa verilen Feth Ali Şah ömrü boyunca iç ve dış buhranlarla uğraşmıştır. İç karışıklıkları bastırmada başarılı olmuş ancak aynı başarıyı dış politikada gösterememiştir. Çok sayıda eş, oğul ve toruna sahip olması da ileride çıkacak olan taht mücadelelerinin zeminini hazırlamıştır. Bu sebepten dolayı ülkede güvensiz bir ortam oluşmuştur. Bu Feth Ali Şah'ın amcası Ağa Muhammed Han döneminin aksi bir durumdur. Zira Ağa Muhammed Han'ın ardında evlat bırakmadan ölmesi yaşanacak olası bir fetret döneminin önüne geçmiştir. Feth Ali Şah'ın 37 senelik saltanatı boyunca beş veziri olmuştur. Bu vezirler: İbrahim Kelanter, Mirza Şefi Mazenderanî, Hacı Muhammed Hüseyin Han İsfahanî, Abdullah Eminü'd- Devle ve Allahyar Han Asefü'd- Devle'dir.²⁰¹

¹⁹⁹ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 248

²⁰⁰ Feth Ali Şah'ın vefatından sonra veliaht Muhammed Mirza'nın şahlığını lân ettiğine dair Erzurum valisinden gelen rapor Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıtlıdır. (B.O.A.H. H NO:1315 / 51265 – A) Raporda

İran Şahı Feth Ali Şah 'ın İsfahan'da vefat ettiği ve veliaht Muhammed Mirza'nın kendi adına sikke bastırarak şahlığını ilân ettiği, iç karışıklıktan dolayı Osmanlı ülkesine sığınanlara Sadaret'in tavsiyesine göre hareket edileceği belirtilmektedir. Bkz. Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, **Başbakanlık Devlet Arşivi**, Ankara 2010, s. 42.

²⁰¹ Rezayi, **a.g.e.**, C.IV, s. 98-99

B. Muhammed Şah'ın Tahta Çıkışı (1834-1848)

Feth Ali Şah'ın vefatından sonra her devlette olduğu gibi şehzadeler arasında taht kavgaları başladı ve ayaklanmalar ortaya çıktı. Kaynaklarda aktarılanlara göre Feth Ali Şah'ın yüz elli sekiz evliliği vardı. Bu durumda bu evliliklerden doğan şehzadelerin hepsinin taht üzerinde hak iddia etmesi durumu söz konusuydu. Şehzadeler arasında en öne çıkan şahıs Feth Ali Şah'ın onuncu oğlu Alişah Zullul Sultan'dı. Muhtelif şehirlerde vali olarak bulunan şehzadeler zamanla isyan başlattılar. Bu isyanlardan en önemlisi ve en başarılısı Alişah Zellul'un Tahran'da başlattığı ayaklanmadır. Kendi adına sikke bastırıp hutbe okutan Zellul, tam doksan gün tahtta kalmayı başardı. Alişah Zullul, tahta çıkar çıkmaz büyük bahşişler dağıtarak ve Feth Ali Şah'ın sekizinci oğlu Ali Naki Mirza Roknü'd-Devle ve Feth Ali Şah'la birlikte İsfahan'a giden ve onun vefatından sonra başıboş kalan orduyu kendi yanına çekerek iktidarını güçlendirmeye çalıştı. Zellul, daha sonra en yakın arkadaşlarından ve en güvendiği adamlarından olan Muhammed Cafer Han Kaşi'yi kendi veziri olarak tayin etti. Kendisine itaat eden kardeşi Ali Naki Mirza Roknü'd-Devle'yi bir mektupla birlikte Tebriz'e yolladı. Zellul, mektubunda: *“Muhammed Mirza'ya Feth Ali Şah'ın kendisini veliaht olarak ilan ettiğini, sultanlığını derhal kabul etmesini, bu teklifi kabul etmesi durumunda kendisinin Tebriz'de veliaht olarak hayatına devam edebileceğini ve bunun yanı sıra Azerbaycan eyaletinin tamamen ona bırakacağını”* söylüyordu. Ancak Muhammed Mirza tahtın resmi varisiydi ve Feth Ali Şah'ın vefatından sonra kendi veziri Kaymakam Ferahani ile kendi ordusunu toplamaya çalışıyordu. Amacı şehzade ayaklanmalarını bastırmak ve Tahran'ı ele geçirerek tahta çıkmaktı. Rusya ve İngiltere de Muhammed Mirza'nın tahta çıkmasından yanaydılar. Bu durum Türkmençay Antlaşması'nda Ruslar tarafından verilen sözle açıkça belirtilmiştir.²⁰² Bu nedenle hem Rus, hem de İngiliz elçiler Tebriz'e Muhammed Mirza'ya başsağlığına gitmişler ve hatta Muhammed Mirza tahta çıkacağı için onu önceden tebrik dahi etmişlerdi.

²⁰² Türkmençay Antlaşması'nda Ruslar, Abbas Mirza'ya onun saltanatından ve onun neslinden olanları himaye edeceklerine dâir söz verdiler. Bu ibare Türkmençay Antlaşması'nın 7. Maddesi'nde yer almaktadır. Bkz. Ferizhendi, **a.g.e.**, s. 188

Görüşmelerin ardından İngiliz elçilerinin yanlarında getirdikleri deneyimli komutanlar Muhammed Mirza'nın ordusunu eğitmek için Azerbaycan'a gitmişlerdir. Bu aşamada Muhammed Mirza'nın veziri Kaymakam Ferahani, Muhammed Mirza'nın iki kardeşi Cihangir Mirza ve Hürrem Mirza'yı Azerbaycan'da tutuklatarak hapse attırmıştır. Daha sonra başında bulundukları orduyu iki kısma ayırarak birinci kısmı Tahran'a gönderirken, ikinci kısmı ise Muhammed Mirza'yı korumak için Azerbaycan'da bırakmışlardır. Tahrana gönderilen ordu, Kazvin'in kırk kilometre kadar batısında, Zellul Sultan'ın kendilerini durdurmak için gönderdiği ve başında kardeşi İmam Verdi İsmail'in bulunduğu 15.000 kişilik sipahla karşılaştı. Ancak bu savaş Zellul Sultan'ın yolladığı ordunun kısa sürede imha olmasıyla sonuçlandı. Savaş meydanında yenilen ordu dağıldı ve Muhammed Mirza'nın ordusuna katıldı. Ordusunun yenilip dağıldığını öğrenen Zellul Sultan ise Muhammed Mirza'dan af diledi.

İngiltere ve Rusya'nın da desteğiyle kısa sürede rakiplerini tehlike olmaktan çıkaran Muhammed Mirza, 1835'de tahta çıktı.²⁰³ Muhammed Şah'ın tahta çıkışından önce İngiltere ve Rusya 1834'te başlayıp ve 1838'e kadar devam eden süre zarfında İran'ın geleceği hakkında bir takım görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmeler sırasında İngiltere Başbakanı Lord Palmerston ve Rusya Dışişleri Bakanı Karl Nesselrode arasındaki yazışma ve mektuplaşmalardan anlaşıldığı üzere İran'ın bağımsızlığı her iki devlet tarafından tanınmış ve vurgulanmıştır. Nitekim İran'ın bağımsızlığı bu iki devletin kendi menfaatleri için gereklidir. İngiltere'nin asıl amacı İran'ın haddinden fazla Rus etkisi altında girmesini engellemektir. Rusların amacı ise Kafkaslar ve Türkistan üzerindeki yayılmacı politikasını sürdürebilmek için İngiltere'nin bu bölgelere müdahalesini engellemektir.²⁰⁴

Hattı zatında İran Şahı Muhammed Mirza ve ileri gelen yöneticiler bu iki büyük devlet arasındaki rekabetten iyi bir şekilde faydalanabilirlerdi. Ancak bu fikir ne Muhammed Şah'ın ne de diğer yöneticilerin aklına geldi. Bu nedenle dış devletlerin etkisi altında kalmaktan bir türlü kurtulamadılar. Burada şu nokta unutulmamalıdır ki Muhammed Mirza'nın ordusu, Tebriz'den Tahran'a ulaşana kadarki süreçte İngilizler tarafından komuta edilmiş ve tüm giderleri yine onlar

²⁰³ Şemim, **a.g.e.**, s.125-126; Selim, **a.g.e.**, s. 87-88

²⁰⁴ Kılıç, **a.g.e.**, s. 148

tarafından karşılanmıştır. Muhammed Mirza'nın tahta çıkmasından sonra da boş durmayan İngilizler, İran'ı Rus etkisinde bırakmamak için önlem olarak Muhammed Mirza'nın kardeşi Firuz Mirza'yı Fars eyaletine vali olarak tayin ettirmişlerdir.²⁰⁵ Aynı zamanda giderleri İngiltere tarafından karşılanan bir ordu kurulmuş ve bazı yerlerde hala devam etmekte olan taht kavgaları bu ordu ile bastırılmıştır. Bütün bu başarılarda Muhammed Mirza'nın veziri Kaymakam Ferahani'nin etkisi çok büyüktür. Zira vezirin uygulattığı başlıca tedbirler sürecin gidişatına olumlu yönde tesir etmiştir.²⁰⁶

C. Herat Muhasarası

Muhammed Şah, babası Abbas Mirza zamanında Herat'ı fethetmek üzere kuşatmış, ancak kuşatma esnasında babasının vefat ettiği haberini alınca kuşatmayı bırakarak geri dönmek zorunda kalmıştı²⁰⁷. Önce Meşhed'e ardından da Feth Ali Şah'ın emri ile payitahta giden Muhammed Şah, bu yüzden Herat'ı fethedemedi. Tahta çıktıktan sonra ilk iş olarak bu hayali gerçekleştirmek istedi. Zira kendisinin şah olduğu bir ortam bu iş için en uygun zamandı.

İran Devleti, eskiden beri Herat şehrinin tarihi açıdan İran'a ve de Horasan topraklarına ait olduğunu iddiasındaydı. Bunun kanıtı olarak da şehri İran'a bağlı olarak gösteren eski haritaları gösteriyorlardı. Bunun yanında Feth Ali Şah zamanında Muhammed Mirza'nın Herat'ın kuşatmasını kaldırmasını Herat hakiminin İran Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmesine ve ona haraç vermeyi taahhüt etmesine bağlıyor ve Herat hakiminin bu sözünü yerine getirmediğini iddia ediyorlardı.²⁰⁸

Bu sırada Herat'ta Kamran Mirza hüküm sürmekte ve Kabil'de Barkezayi ailesinden Dost Muhammed Han bulunmaktaydı. Barkezayi ailesi İran'a yakın bir aileydi. Muhammed Şah bu durumu kendi lehine kullanarak Herat'a karşı baskıyı arttırıp şehri ele geçirebilirdi. Ancak İngilizler bu durumdan rahatsızdı. Zira İran'ın

²⁰⁵ Tahiri, **a.g.e.**, C.II, s.128

²⁰⁶ Selim, **a.g.e.**, s. 88

²⁰⁷ Ahmet Musevi Becnurdi, **Tarihi Muasiri İran**, C. I, '*Esnade montaşer naşode az Meseleye Heart ve Afğanistan*', , Tahran 1372, s.255

²⁰⁸ Mansure İttihadiye, **Guşcha-yı ez Revabet-i Harici-yi İran**, Tahran 1355, s.82-83

Afganistan'ı ele geçirmesi İngiliz sömürgesi Hindistan'ın toprak bütünlüğünü tehlikeye sokabilirdi. Bu düşünce İran'ın hala Rusların etkisinde olmasından kaynaklanıyordu.²⁰⁹ Menfaatlerinin tehlikeye girdiğini gören İngiltere, Muhammed Şah'ın Herat'ı kuşatmamasına muhalefet etti. Öte yandan Rus Çarı I. Nikolay (1825-1855), Muhammed Şah'ın Herat'ı kuşatıp Afganistan'ı ele geçirmesinden yana tavır takılmaktaydı ve bu isteğini İran'da bulunan elçisi vasıtasıyla sürekli Muhammed Şah'a bildiriyordu. Bu kuşatma artık İngiltere ve Rusya arasındaki bir mücadeleye dönüşmüştü. Kuşatma kararını alan Muhammed Şah, Herat için 1837'de Meşhed'e doğru yola çıktı. Meşhed'de bir ay kadar dinlendikten sonra tekrar yola çıkarak önce Kuryan Kalesi'ni ele geçirdi ardından da Herat'ı kuşattı.²¹⁰ Yaklaşık bir sene süren bu muhasara, İngiltere'nin tepkisine yol açtı.

Muhasara sırasında Herat'ın burçları sürekli el değiştiriyor ve çok çetin bir mücadele yaşanıyordu. 1838 yılında İngiltere elçisi Sör John McNeill, Tahran'dan Muhammed Şah'ın ordusunun bulunduğu Herat'a gitti ve kuşatma altında bulunan Kamran Mirza'yla gizlice irtibata geçti. Ona İngiltere'nin maddi ve manevi desteğiyle yanlarında olduğunu bildirdi ve daha sonra Kamran Mirza'ya savunmada faydalanması için birkaç mühendis ve komutan yolladı. Yolladığı adamlardan biri Sör Eldred Pottinger'di. Tophane mühendisi ve uzmanı olan bu şahıs, Afgan ordusunda İran'a karşı önemli görevler üstlendi.²¹¹ İngiltere elçisi Sör John McNeill, Muhammed Şah ile müzakere ederek, onu Kamran Mirza ile anlaşması konusunda ikna etti. Daha sonra McNeill, Kamran Mirza ile bir antlaşma metni hazırlayarak Muhammed Mirza'nın önüne koydu.

Durum bu aşamaya gelmişken Rus komutanlarından Kont Simoniç, Muhammed Şah'ın huzuruna gelerek ona ve ordusuna yardım vaadinde bulundu ve beraberinde getirdiği bir komutanı Muhammed Şah'ın emrine verdi. Vaatlerden ve emrine verilen komutandan da cesaret bulan Muhammed Şah, antlaşma yapmayı reddedip kuşatmaya devam etme kararı aldı. Bu durum karşısında İngiltere elçisi, Muhammed Mirza'nın yanına gelerek, ona kuşatmayı kaldırmadığı takdirde İngiltere ve İran'ın arasının bozulacağını ilettili. Çaresiz kalan Muhammed Şah, İngiliz elçisine

²⁰⁹ Şemim, **a.g.e.**, s.139; Selim, **a.g.e.**, s. 89

²¹⁰ Şemim, **a.g.e.**, s.141

²¹¹ Becnurdi, **a.g.m.**, s. 256

iki şartının kabul edilmesi koşuluyla antlaşma masasına oturacağını bildirdi. Şah ilk olarak İngiltere’den kendisine karşı yapılan yaptırımın yazılı olarak sunmasını istedi. Bu şart Muhammed Şah’ı halkının ve komutanlarının gözünde temize çıkaracaktı. Bu şekilde kuşatmayı kaldırmasının sebebi resmileşecekti. Şah ikinci şart olarak da kuşatmayı kaldırmak için İngiltere’den para talep etti. Ancak İngiliz tarafı bu şartı kabul etmedi. Bunun üzerine Muhammed Şah antlaşma yapmaya yanaşmayarak kuşatmaya devam etti. Antlaşma yapmamasına sebep olarak da İngiltere’nin İran’ın içişlerine karışmasını gösterdi.

Bu arada Dost Muhammed Han, Muhammed Şah’a yardım etmek için bir kardeşini beraberindeki orduyla Herat kuşatmasına katılmaya yolladı. Bu yardımla daha da güçlenen Muhammed Şah’ın ordusu Herat burçlarını yıkarak büyük ölçüde kaleye girmeyi başardı. Bu haberi alan İngiliz elçisi yanındaki elçi ve komutanlarıyla beraber Meşhed’den Tahran’a, oradan da İran’ın güneyinde bulunan İran Körfezi’ne hareket etti. Burada bulunan Hark Adası’nı kuşatma altına alan İngilizler, Muhammed Şah’ın Herat’ı kuşatmaktan vazgeçmemesi durumunda adayı tamamen ele geçireceklerini bildirdi. Bu tehlike karşısında Muhammed Şah hemen Rusya’dan yardım istemiş, ancak yardımın gelmeyeceğini anlayınca İngiltere ile tek başına savaşa girmeyi tehlikeli bularak kuşatmayı kaldırmış ve askerlerini Herat’tan geri çekmek zorunda kalmıştır. İlk kuşatmada babasının vefatı yüzünden alamadığı bu şehir, Muhammed Şah’a bu kez de dış güçlerin baskısı yüzünden kismet olmamıştır.²¹²

D. II. Erzurum Antlaşması’ndan Önce İran’ın Genel Durumu

Muhammed Şah’ın Herat’ı ele geçirmeye çok yaklaştığı bir sırada, İngiltere’nin engellemesiyle bunu başaramamasının ardından iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler gerilmiştir. İngiliz elçisi Sör John McNeill ve heyeti İran ile ilişkilerini bitirerek ülkeyi terk etmiştir. Rusya’nın ise İngiltere-İran ihtilafında önce İran’dan yana görünüp sonrasında tarafsız kalması, İran-Rusya ilişkilerinin bozulmasına sebep olmuştur.

²¹² Şemim, **a.g.e.**, s. 145

Siyasi alandaki dengelerin bu denli değişmesi İran'ın uluslararası alanda yalnız kalmasıyla sonuçlanmıştır. Bu yüzden bir müttefik arayışına girişen İran o sırada Avrupa'nın bir diğer büyük gücü olan Fransa ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Fransa Kralı Louis Philip'in emriyle bir Fransız heyeti 28 Mart 1840'da İran'a gelmiştir. O dönemde Avrupa Katoliklerinin en güçlü savunucusu ve koruyucusu olan Fransa; İran'da yaşayan Katolikleri de koruması altına almak bahanesiyle iki şart öne sürmüştür. İlk şart olarak İsfahan'daki Katoliklerin ibadetlerini istedikleri şekilde gerçekleştirebilmelerini, ikinci şart olarak da İran toprakları dâhilinde yaşayan tüm Katoliklerin siyasi bakımdan özgür bırakılmasını talep etmişlerdir.

Bunlar yaşanırken İngiltere, İran ile ilişkileri bozuk olduğu için bu işlere doğrudan müdahale edemiyordu. Bu sebepten ötürü İran'daki Fransız heyetini ve yaptığı görüşmeleri sıkı sıkıya takip ettiriyor ve inceliyordu. Rusya ise İngiltere'den daha cüretkârdı. Kendisini rahatsız eden bu durumdan dolayı İran'ı sert bir dille uyarıyor, hatta tehdit ediyordu. Fransız papazlarının İran'dan çıkartılmalarını istiyor ve bu isteğinin yerine getirilmemesi durumunda bu işi bizzat kendisinin yapacağını bildiriyordu. Sonunda iki büyük devletin rahatsızlıkları ve İran'a karşı aldıkları tehditkâr tavırlar işe yaradı ve 1842'de Muhammed Şah, Fransızları İran'dan çıkarttı.

Osmanlı'nın Bağdad valisi olan Ali Rıza Paşa, İran hacılarıyla anlaşıyor ve İran hacılarına iyi davranmıyordu. İran tarafında da bu durumdan dolayı sürekli şikâyetler mevzubahisti. Ali Rıza Paşa Türkler ve Araplardan kurulu bir orduyla İran'ın Muhammere şehrine saldırdı. Ancak Muhammed Şah, Müşirü'd-Devle unvanı ile Osmanlı sarayında yaşayan Mirza Cafer Han vasıtasıyla bu saldırıya itiraz etti. Osmanlı Devleti ise bu itiraza: *“Muhemmere (Hürremşehir), Kotur, Hoy ve bazı Azerbaycan kentleri Osmanlı Devleti'ne aittir”* diyerek yanıt verdi. 1843'de Kerbela'da çıkan ayaklanmada Osmanlı Devleti orada yaşayan Şii Müslümanları, ayaklanmaları bastırmak amacıyla öldürdü. Muhammed Şah elçisi Müşirü'd-Devle'yi geri çağırđı ve ordusunun hazırlanmasını istedi.

Bu olay üzerine 12.000 kişilik bir ordu toparlayan Muhammed Şah, Bağdad valisini cezalandırmak için yola çıktı. İngiltere ise İran üzerinde başarılı bir siyaset yürütmüş ve bazı ayrıcalıklar kazanmıştı ve bu nedenle savaş yüzünden dengelerin

tekrar bozulmasını istemiyordu. Rusya ise Osmanlı Devleti'ne müdahil olmak istiyordu. Bu yüzden de İngiltere'nin tersine İran ve Osmanlı arasında savaş olmasından yanaydı.²¹³ Tam bu sıralarda İngiltere ve Rusya aralarındaki sorunları çözüp anlaşmışlardı. Bu nedenle Rusya Devleti, Muhammed Şah'ın bu niyetine muhalefet etti ve ondan Tahran'a geri dönmesini istedi.

Muhammed Şah bir taraftan İngiltere'nin tehditleri, bir taraftan da Rusların İran'la işbirliği yapmamasından dolayı Bağdad yolundan geri dönmek zorunda kaldı. Muhammed Şah, İngiltere ile aralarındaki sorunlardan dolayı rahatsızlık duyuyor ve bu yüzden ticari ve siyasi ilişkilerin yeniden ele alınmasını talep ediyordu. Bir süre sonra İngiliz elçisi Sör John McNeill ve heyeti İran'a tekrar döndü ve ilişkiler yeniden eski haline geldi. Hatta biraz daha ileri gidilerek Türkmençay ve Gülistan antlaşmaları ile Ruslara verilen bazı ayrıcalıklar İngilizlere de verildi. Bunun karşılığında İran'a Londra ve Bombay'da konsolosluk açma izni verildi.

Bu sıralarda Kamran Mirza'nın veziri olan Yar Muhammed Han, İngiliz ordularını Afganistan topraklarının muhtelif bölgelerinde mağlup etti. Galibiyetinin ardından da Muhammed Şah'a bir mektup yazarak *"İran Devleti'nin desteğini bekliyor ve ona bağlanmak istiyoruz"* dedi. Yar Muhammed Han İngiltere'nin Afganistan'ın doğu kısmındaki zaafından faydalanarak, Kamran Mirza'yı esir alıp öldürdü ve kendisi onun yerine geçip Herat hükümdarı oldu. Yar Muhammed Han'ın başa geçtikten sonraki ilk işi İngilizleri Herat'dan çıkartmak ve Muhammed Şah adına sikke bastırmak oldu. Camilerde de onun adına hutbe okuttu. Muhammed Şah, Yar Muhammed Han'ın bu hareketlerinden oldukça memnun kaldı ve ona Zahir-ü'd-Devle unvanını verdi.

E. II. Erzurum Antlaşması (1847/ h.1263)

II. Erzurum Antlaşması²¹⁴, İran Şahı Muhammed Şah ve Osmanlı Padişahı Sultan I. Abdilmecid Han arasında akd olunmuştur. İran Devleti tarafından yetkili olarak ilk Mirza Cafer Han Müşirü'd-Devle'yi tayin etti ancak bu şahsın hastalık

²¹³ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 256-258

²¹⁴ II. Erzurum Antlaşması hakkında daha fazla bilgi için bkz. Feridun Ademiyet, **Emir-i Kebir ve İran**, Tahran 1362, s. 62 -154; bkz. **Esnad-ı ez Revend-i İn'ıkad-ı Ahdname-yi Dovvom-ı Erzenet-i Rum**, teshih Nasrullah Salihi, Tahran 1377, s. 21

nedeniyle Tebriz’de yatağa düşmesinden sonra²¹⁵ Mirza Takihan Farahani ve Osmanlı Devleti tarafından Enver Efendi yetkili olarak gönderilmiştir.²¹⁶

Bu antlaşmanın metni incelendiğinde görülmektedir ki Osmanlı Devleti her konuda İran makamlarına taahhütte bulunmuştur. Bunun en önemli sebebi Osmanlı Devleti’nin Mısır vilayetinde meydana gelen ayaklanmadan henüz kurtulmuş olmasıdır. Böyle bir ortamda savaşa girmeyi uygun bulmayan Osmanlı ileri gelenleri iki ülke arasında tatsızlık çıkmaması için azami ölçüde gayret sarf etmişlerdir. Osmanlı Devleti, İngiltere’nin²¹⁷ ara buluculuğunu derhal kabul etmiş²¹⁸ bunu gören Rusya²¹⁹ da bu durumdan pay almak için kendisini olaya dâhil etmiştir. Erzurum’da bu dört ülke arasında müzakereler yapılmıştır. Erzurum Antlaşması’nda özellikle sınır meselesi çok önemli bir yer tutmaktadır.²²⁰ Bu konuda başvuracağımız temel kaynak Farsça olarak yazılmış ve II. Erzurum Antlaşması’yla oluşturulan sınırlar hakkında detaylı bilgiler veren Mirza Moheb Ali Han Nazımü’l-Mülk’ün “*Ahidname-i Devleteyn-i İran ve Osmanî*” adlı eseridir. Bu esere göre: “*Osmanlı ve İran sınırları eskiden beri sorunlu bölgelerdir. Arabuluculuk yapan İngiltere, Rusya ve iki İslam devleti olan Osmanlı ve İran, Erzurum şehrinde bir toplantı gerçekleştirmişlerdir. Antlaşmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde sınır meselesi Fars körfezinden Ağrı Dağı’na kadar net olarak belirlenmiştir.*”²²¹

II. Erzurum Antlaşması’nın giriş kısmı şöyle başlamaktadır: “*İşbu ‘ahidnâme bin iki yüz altmış üç senesi cemâziyü’l-âhiresinin on altıncı günü Sultan (Abdûlmecîd) Hân zaman-ı saltanatlarında Reşid Paşa sadâretinde Nuri Efendi ve İran Şâhı Muhammed Şah ‘asrında Mirzâ Taki Hân* me’muriyetleriyle kezâlik Erzurum’da akd olunub sene-i mezkûre recebinin on birinci günü taraf-ı şâhânedan tasdîk buyrulmuşdur*”.

²¹⁵ Rıza Kulî Han, Hidayet, **Tarih-i Ravsatüs-Safa-yı Naserî**, Tashih Cemşid Kianfer, Tahran 1380, c. X, s.8324

²¹⁶ **Güzide-i Esnad-ı Siyasi-yi İran ve Osmani**, s. 479; Mehdevi, **a.g.e.**, s. 258-260

²¹⁷ II. Erzurum Antlaşması’nda İngiltere’yi Colonel Williams temsil etmiştir.

²¹⁸ Lord Palmerstone’ nin ünlü bir sözü vardır; İngiltere’nin ne belli dostu vardır, ne de belli düşmanı... Belli olan tek şey İngiltere’nin menfaatidir.

²¹⁹ Antlaşmada Rusya’yı Colonel Dainese temsil etmiştir.

²²⁰ Emini, **a.g.e.**, s.102-103

²²¹ Mirza Muhib Ali Han Nazimü’l-Mülk, **Ahdname-i Devleteyn-i İran ve Osmani**, Tahran Milli Kütüphanesi, Dosya Numarası 814255, Tahran 1262

* Muâhedât Mecmuâsı kitabında Mirza Naki Han olarak geçmektedir. Bkz. **Muâhedât Mecmuâsı**, s. 5

Antlaşma maddeleri ise şu şekilde belirlenmiştir:

(birinci madde) *Devleteyn-i İslâm şimdiye kadar yekdiğerinden iddi'â etmekde oldukları matlûbât-ı nakdiyenin külliye terk olunması karar verirler velâkin dördüncü maddede munderec matlûbât-ı mahsûsa tasviyesi mukâvelâtına işbu karâr ile bir hâlel gelmeye.*

(ikinci madde) *Zuhâb Sancağının cem'i arâzi-i basîte ya'ni cânib-i garbiyesi arâzisinin Devlet-i Osmaniyeye terk olunmasını İran devleti ta'ahhud eyler ve Devlet-i Osmaniye dahi Zuhâb Sancağının cânib-i şarkî cem'i arâzi- yi cibâliyesinin Körend deresiyle beraber İran Devletine terkin ta'ahhud eder ve Süleymaniye şehir ve sancağı hakkında İran Devleti her bir gûne iddi'âdan sarf-ı nazar edib sancak-ı mezkûrede olan devlet-i Osmaniye'nin hakk-ı temellüküne vakten mine'l-evkât bir gûne dahl u ta'arruz etmeyeceğini kaviyyen ta'ahhud eyler ve Muhammere şehir ve benderi ²²²ve Ceziretü'l-hazar²²³ ve lengergâh ve hem dahi sâhil-i şarkî ya'ni cânib-i yesâr-ı Şattü'l-arabın İrana ta'allukları ma'arûf olan 'aşâirin tasarrufunda bulunan arazisi mülkiyet üzere İran devletinin tasarrufunda olmasını Devlet-i Osmaniye kaviyyen ta'ahhud eder ve bundan başka Şattü'l-arabın denize mansab olduğu mahalden tâ tarafeyn hudûdunun iltihâkı mevzi'ine kadar nehr-i mezkûrede İran sefînelerinin serbesti-i tamâm üzere amed ve reft etmeye hakları olacaktır.*

(üçüncü madde) *İşbu mu'âhede-i hâzır ile tarafeyn-i müte'âhhideyn arazi hakkında sâir iddi'âlarını terk etmiş olub madde-i sâbıkaya tatbiken devleteyn beyninde kat'-ı hudûd etmek için iki cânibden der 'akb me'murlar ve mühendisler ta'yînini ta'ahhud ederler.*

(dördüncü madde) *İki devlet-i 'azime-i mütevassıtanın bin ikiyüz altmış bir senesi cemâziü'l-evvelisinde tebliğ ve tahrîr olunan ihtârât-ı dostaneleri kabûl olunmasından beri iki tarafa vaki' olan hasârât ve hem dahi te'hîr olundukları seneden beri ve merâ'i rüsûmâtı mes'eleleri 'adâlet üzere fasl ve ihkâk olunmak için iki cânibden der 'akb me'murlar ta'yîn olunması tarafeynden karâr dâde olmuştur.*

²²² Liman

²²³ Ada

(beşinci madde) *Firârî İran şehzâdelerinin Brusa’da ikâmet etdirilmesini ve mahall-i mezkûrdan guyûbetlerine ve İran ile murâvede-i mahfîyelerine ruhsat verilmeyeceğini Devlet-i Osmaniye va’ad eyler ve sâir firârilere Erzurum mu’âhede-i sâbıkası mücebince ‘umûmen redd olunmaları Devleteyn-i Aliyeteyn taraflarından ta’ahhüd olunur.*

(altıncı madde) *İran tüccarı emvâl-ı ticâretlerinin resm gümrüğünü emvâl-i mezkûrenin kıymet-i hâliye ve cârilerine göre nakden veya cinsen bin iki yüz otuz sekiz senesinde ‘akd olunan Erzurum mu’âhedesinin ticârete dâir olan maddesinde mestûr olduğu vechle edâ eyleyeler ve mezkûr ‘ahdnâmede ta’yîn olunan meblağdan ziyâde bir akçe mutâlebe olunmaya.*

(yedinci madde) *Memâlik-i Devlet-i Osmaniye’de kâin olan mahâll-i mubâreke-yi zuvâr-ı İraniyenin mu’âhedâd-ı sâbika mücebince kemâl-i emniyet üzere her bir gûne ta’addiyatdan beri olarak ziyâret edebilmeleri için lazım gelen imtiyâzâtın icrâ olunmasını Devlet-i Osmaniye va’ad eyler ve hem dahi iki devlet-i İslâmiye ve tarafeyn teba’sı beynlerinde ber karâr olması lâzım gelen revâbet-i dostî ve ittihâzın te’kîd ve istihkâmı murâdıyla zuvâr-ı İraniyenin memâlik-i Devlet-i Osmaniye’de cem’i imtiyâzâta nâil oldukları misillü sâir teba’a-i İraniye dahi imtiyâzât-ı mezkûreden behrever olmaları ve gerek ticâretlerinde ve gerek mevâd-ı sâirede her nev’ zulm ve ta’addi ve hürmetsizlikden mahfûz olmaları için en ziyâde münâsib olan vesâili istihsâl eylesini ta’ahhüd eder ve bundan başka Mekke-i mükerreme ve Medine-i münevvereden mâ’adâ teba’a ve tüccâr-ı İraniyenin menâfi’-i ticâret ve himâyetleri için Memâlik-i Osmaniye’nin lâzım gelen cem’i mahallerine devlet-i İraniye tarafından nasb ve ta’yîn olunacak şebenderleri Devlet-i Osmaniye kabul edib mezkûr şebenderlerin mansab ve me’muriyetine şâyeste ve sâir-i düvel-i mütehâbe konsolosları hakkında câri olan kâffe-i imtiyâzât bunların hakkında dahi câri olacağını va’ad eder ve dahi Devlet-i Osmaniye tarafından memâlik-i İraniyenin lâzım gelen cem’i mahallerine nasb ve ta’yîn olunacak şebenderler hakkında ve İran memâlikine amedşod eden teba’a ve tüccâr-ı Devlet-i Osmaniye haklarında İran devleti dahi mu’âmele-i mütekâbilenin kâmilan icrâsını ta’ahhüd eyler.*

(sekizinci madde) *Devleteyn-i ‘Aliyeteyn İslâm-ı serhadde olan ‘aşair ve kabâilin gâret ve sirkatlerini ref’ ve def’ ve men’ etmek üzere tedâbir-i lâzimenin*

ittihâz ve icrâsını ta'ahhüd ederler ve bu husûs için münâsib mahallerde asker ikâmet edeceklerdir ve Devleteyn-i 'Aliyeteyn birbirinin arâzisinde vukû' bulunan gasb ve gâret ve katl misillü her nevi' harekât-ı tecâvüziyenin 'uhdesinden geleceklerini ta'ahhüd ederler sâhibleri ma'lûm olmayub münâzi' fih olan 'aşâirin bundan sonra dâimi olarak ikâmet edecek mahallerini intihâb ve ta'yîn etmek husûsunu kendü irade-i ihtiyârına bir defa' havâle edeceklerdir ve tab'iyetleri ma'lûm olan 'aşâirin tâbi' oldukları devletin arâzisine duhûle cebr olunacağına karâr vermişlerdir.

(dokuzuncu madde) Mu'âhedat-ı sâbika ve husûsen bin iki yüz otuz sekiz senesinde Erzurum'da 'akd olunan mu'âhedenin işbu mu'âhede-i hâzıra ile mahsûsen tagyîr ve ilgâ olunmayan cemi' mevâd ve fusûlu işbu sâhifeye kelime be-kelime derc olunmuş gibi kâffe-i ahkâm vukûtu ibkâ olunmuştur ve iki Devlet-i Aliye beyinde karâr verilmiştir ki işbu mu'âhede mubâdele olunduktan sonra iki mâh veya kemter bir müddet zarfında devleteyn cânibinden kabûl ve imzâ olunub tasdiknâmeleri mubâdele kılınacaktır deyü bin iki yüz altmış üç senesi cemâziyü'l-âhiresinin on altıncı günü târîhiyle müverrih-i tarafeyn murahasları beyinde olunan temessüklerde muharrer ve mestûr olub mevâd-ı mezkûre taraf-ı vâzihü'l-şeref şehriyârânemizden dahi işbu tasdiknâme-i hümayûnümüzla te'yid ve tasdîk ve kabûl olunmağın bundan böyle cânib-i ma'âli-menâkıb şehinşâhânemizden ve ihlâf nusfet-i ittisâf mülûkânemiz taraflarından hilâfına cevâz gösterilmeyeceği misillü devlet-i müşarü'l-ileyhe ve gerek 'âkâbları câniblerinden dahi mugâyir-i hâlet vukû'ı tecvîz olunmayub dâima temhîd esâs-ı mevâlât ve teşyîd-i mebâni-i müsâlemet ve müsâfâta ri'âyet ve işbu nişân-ı hümayûn ve 'ahd u dâd meşhûnımızın mazzâm-ı münîfi üzere 'amel ve harekete 'îtinâ ve dikkat olunması me'mûl ve meczûm padişâhânemizdir.²²⁴

Genel itibariyle bakacak olursak II. Erzurum Antlaşması dokuz maddeden oluşmaktadır. Antlaşmanın ilk maddesinde her iki devlet de birbirinde maddi bir talepte bulunmayacaklarını beyan etmişlerdir. İran Devleti Zohab şehrinin batı

²²⁴ Muâhedât Mecmuâsı, C. III, s. 5-8

tarafını Osmanlı Devleti'ne ve Osmanlı Devleti de Zohab'ın doğu tarafını ve Kürend Deresi'ni İran Devleti'ne bırakacaktır.²²⁵

İkinci maddede ise İran'ın Süleymaniye şehrinden vazgeçmesi ve bunun karşılığında da Osmanlı Devleti'nin Muhemmere Limanını, Hezır Adası'nı ve Şattülarab'ı İran Devleti'ne bırakması ve İran gemilerinin Şattülarab'a rahatça girip çıkabilmesi hususları ele alınmış ve mutabakat sağlanmıştır.

Üçüncü maddede iki devletinde kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri yerlerden vazgeçmeleri ve en kısa zamanda sınırları belirlemek için mühendisler yollamaları karara bağlanmıştır.

Dördüncü maddede ise bu antlaşmanın imzalanmasına sebep olan savaşın iki devlette de yol açtığı zararların geciktirilmeden ödenmesi konusunda antlaşmaya varılmıştır.

Beşinci madde savaş sırasında taraflardan herhangi birine sığınanları konu almıştır. Osmanlı Devleti kendisine sığınan İran şehzadelerini Bursa'ya yerleştireceğine ve oradan başka bir yere gitmelerine ve İran Devleti'ne karşı gizli bir iş çevirmelerine izin vermeyeceğine dair söz vermiştir. Diğer önemsiz sığınmacılar ise karşı devlete teslim edilecektir.

Altıncı madde tüccarların vergilendirilmesi konusundadır. Bu maddede I. Erzurum Antlaşması ölçü alınmış ve ikinci maddesi aynen kabul edilmiştir.

Yedinci madde iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda Osmanlı Devleti hacılara ve zuvvarlara eski imtiyazlarını geri verecek ve kutsal yerleri güven içinde ziyaret etmelerini sağlayacaktır. Diğer kısımda ise Osmanlı Devleti İran konsolosluklarını resmi olarak tanıyacak ve diğer ülkelerin konsoloslarına tanıdığı hakları İran konsoloslarına da tanıyacaktır.(Mekke ve Medine hariç) Bunların karşılığında İran Devleti de Osmanlı konsolosluklarını tanıyacak ve diğerlerine tanıdığı hakları Osmanlı konsoloslarına da verecektir.

Sekizinci madde sınırlarda gerçekleşen hırsızlıklar ve kaçak olarak yapılan giriş çıkışlarla alakalıdır. Bazı aşiretlerin kimlikleri belli, bazılarının ise belli

²²⁵ Menuçehr Parsadust, **Zemineha-yı Tarihi-yi İhtilafat-ı İran ve Irak**, Tahran 1365, s. 68-69

değildir. Antlaşmanın bu maddesinde “*Kimliği belli olanlar ait oldukları topraklara geçirilsin, kimlikleri belli olmayanlara ise hangi devlete tabi olacaklarını seçme hakkı tanınsın*” ibaresi yer almaktadır.

Dokuzuncu maddede I. Erzurum ve II. Erzurum antlaşmalarının bütün şartlarına her iki devlet de uymak ve uygulamak zorundadır hükmü yer almıştır.

I. ve II. Erzurum antlaşmaları Osmanlı ve Kaçar devletleri arasında yapılmış olan en önemli antlaşmalardandır. Diğer antlaşmalarla kıyaslandığında her iki antlaşmanın da şartları oldukça açık ve nettir. İki devlet arasında mütemadiyen sorun yaşanmasına neden olan meselelerden biri de sınır meselesidir. Bu noktada II. Erzurum Antlaşması daha da önem kazanmaktadır. Çünkü iki devlet arasındaki sınırları daha detaylı bir şekilde anlatan antlaşma II. Erzurum Antlaşması’dır. Bir başka önemli konu ise kimliği belli olmayan aşiretlerdir. Bu aşiretlerin sınırları geçip geçmemeleri diplomatik krize neden olmaktadır. II. Erzurum Antlaşması tüm bu sorunlara muayyen bir çözüm oluşturmuştur. Ayrıca sınırlar konusu görüşülürken İngiltere ve Rusya temsilcileri gözlemci olarak katılmışlardır.

F. Muhammed Şah’ın Son Günleri ve Vefatı

Muhammed Şah yaklaşık on dört sene İran’a hükmetti. İktidarının son zamanlarını ülkedeki iç karışıklıkları çözmek ve kendi hastalığıyla uğraşmakla geçirdi. Hastalığı yüzünden çok fazla siyasetle uğraşamasa da ülkesinin düzenini korumak için elinden geleni yaptı.

Onun döneminde İran’da karışıklığa yol açan olaylardan biri de Bab Olayı’dır. Bu olayda başı çeken Seyyid Ali Muhammed Şirazi 1860’da Şiraz şehrinde doğmuştur. Asıl işi ticaret olmakla beraber tasavvufi da ilgilenen bu zat, Seyyid Kazım Reştî’nin dini öğretilerinden faydalanmıştır. Hocası vefat edince kendisini onun yerine geçen Muhammed Şirazi, insanlara kendini İmam Mehdiye açılan bir kapı olarak tanıttı bu ona “Bab”²²⁶ lakabını kazandırdı. Önce Şiraz’dan

²²⁶ Bab Arapça’da kapı anlamına gelmektedir.

Buşehir'e oradan da Irak'taki Şiilerce kutsal addedilen topraklar Kerbela ve Necef'e gitti. Daha sonra tasavvuf için Mekke'ye giden Bab, İran'a kendisini peygamber olarak tanıtan birisi olarak döndü. Kendisine çok sayıda mürit kazanmaya başladı bu kişiler gruplar halinde onunla görüşmek için yanına akın etmeye başladılar.²²⁷ Bu hareket Kaçar hanedanı tarafından bir isyan olarak kabul edildi. Olay resmi kayıtlara: *"Horasan'ın kuzeydoğusunda bulunan Nakşibendî tarikatının bir parçası olan Kadiriye Şeyhi Seyyid Ali Muhammed'in isyanı"* olarak geçti.

Bu isyanı bir fırsat olarak değerlendiren İngilizler Bab ve taraftarlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya başladılar. Bir süre sonra devleti rahatsız eden Bab, yakalanıp hapse atıldı. Nitekim İngilizler Seyyid Ali Muhammed taraftarlarına para dağıtarak Menuçehr Han Mutemu'd-Devleyi'de onların başına geçirmek suretiyle Seyyid Ali'yi kurtarma teşebbüsüne giriştiler. Seyyid Ali Muhammed zindandan çıkartıldı ancak Muhammed Şah tarafından Erdebil'e gönderilerek orada tekrar zindana atıldı. Bir süre sonra Emir Kebir yasasıyla devlete karşı fitne çıkartmak suçundan Tebriz'de idam edildi.²²⁸ Bu olayda da açıkça görüldüğü üzere ülkede çıkan en küçük karışıklık dış güçler tarafından İran aleyhine kullanılacak bir malzeme olarak algılanmıştır. Bu olayda İngiltere daha ön plana çıkmış Bab taraftarlarına para dağıtmış onları bir anlamda himayesi altına alarak desteklemiştir.

Muhammed Şah saltanatı boyunca devlet idaresinde babasını örnek almış ve ülkesini onun gibi yönetmeye çalışmıştır. Bu siyaset İngiliz tarihçileri tarafından çok hoş karşılanmamıştır ve onu Rus devletinin etkisi altında bir Şah olarak görmüşlerdir. Bunun en önemli sebebi ise Muhammed Şah'ın da babası Abbas Mirza gibi Herat'ı ele geçirmeye çalışması ve İngilizlerin buna şiddetle karşı çıkmış olmasıdır. İngilizler için Herat'a saldırmak İngiltere'ye saldırmakla eşdeğer tutulmaktadır.

Diğer taraftan güneyde Osmanlı idaresindeki Bağdad isyankâr İran şehzadeleri için bir sığınak haline gelmişti. Bağdad'dan propaganda yoluyla halkı kışkırtıyorlardı. Osmanlı ve İran Devleti arasında sınır meseleleri yüzünden zaten süregelen bir gerginlik vardı. İran hacılarının Suriye ve Irak'a gitmek için Osmanlı

²²⁷ Selim a.g.e., s. 93

²²⁸ Karadeniz a.g.e., s. 168

topraklarından geçmek zorunda olmaları ve Osmanlı Devleti'nin bu hacılara yaptığı kötü muameleler durumu daha da gergin hale getiriyordu. Feth Ali Şah ve halefi Muhammed Şah zamanında oluşan ortak fikir ülkenin kalkınması için yenilenmeye ihtiyacı olduğuydu ve bunun için de ülke dışından sürekli uzmanlar getiriliyordu. Bu Osmanlı'da da var olan bir hadiseydi. Osmanlı Devleti'nin yenilik hareketlerine başlamış olduğunu gören Kaçar Devleti de rakibinin bu projesine karşı kendi içinde yenilikler başlatmıştır. Yenilikler iki devlette öncelikli olarak askeri alanda yoğunlaştı.

Kaçar Devleti özellikle Ruslara karşı 1804'te yenilince kendilerini askeri alanda yetersiz hissedip ordularını Avrupalı normlara uydurmak için çalışma başlatmışlardır.²²⁹ Ancak bu vizyon sahibi devlet adamı için batılı seyyahlar derviş, sade gezen ve hurafelere inanan bir zat kimse yakıştırmaması yapmışlardır. Kont Doserski kendi yazdığı seyahatnamesinde Muhammed Şah'ı hurafelere inanan, saf ve sıradan birisi olarak anlatmıştır. Seyahatnamesinde *“on dört sene süren iktidarı boyunca tek önemli işi Herat'ı kuşatmaktır ki o da İngiltere'nin müdahalesi sonucunda başarısızlığa uğramıştır”* diye yazmıştır²³⁰. Muhammed Şah devletini güçlendiremeyen bir şahtır. Döneminde artmaya başlayan yabancı etkisini bitiremeden yakalandığı Gut hastalığından kurtulamamış ve 1848'de ölmüştür.

G. Nasıreddin Şah'ın Tahta Çıkışı (1848-1896)

Muhammed Şah vefat ettiği sıralarda şehzade ve veliaht olan Naser Mirza Tebriz'de vali olarak görevliydi.²³¹ Naser, Mirza Takihan'ın (Emir Kebir) himayesindeydi ve Mirza Takihan, Nasıreddin Şah için gelecekte müstakbel bir vezir adayydı. Muhammed Şah'ın ölüm haberi Tebriz'e gelince Emir Kebir hemen harekete geçti. Azerbaycan ordusunu topladı ve Naser Mirza'nın tahta çıkması için gerekli olan şartları hazır etti. Tebriz'de bulunan İngiltere ve Rusya elçileriyle beraber Tahran'a doğru yola çıktı. Kendisi Tahran'da çok meşgul olacağından geride bıraktığı Tebriz'in güvende kalması için bazı önlemler alma gereği duydu. Çünkü

²²⁹ Hambly, **a.g.m.**, s. 218-220

²³⁰ Kont Doserski, **Sefaret-i Fevkalade-i Kont Doserski der İran (1839-1842)**, tercüme: İhsan İşraki, Tahran 1362, s.185

²³¹ Nasıreddin Şah tahta çıkmadan önce 18 sene Tebriz'de vali olarak görev yaptı.

Azerbaycan eyaletinde güvenmediği devlet adamları vardı. Tahran'a doğru yola çıkmadan önce onların yerine kendi güvendiği adamları getirdi.

Bu esnada Horasan'da ayaklanmalar patlak vermişti ve bunların içinde en büyüğü olan Salar İsyanı tüm şiddetiyle devam etmekteydi.²³² Muhammed Şah saltanatının ve hayatının son dönemlerini hasta olarak geçirdiği için siyasetle pek ilgilenememişti. Bu sebepten ötürü ülke sıkıntılı bir dönemden geçiyordu. Tahta yeni çıkacak olan Naser Mirza için bunlar büyük sıkıntılara yol açabilecek durumlardı. Ancak yetenekli ve tecrübeli bir vezir olan Takihan sayesinde bu zorlukların üstesinden gelinebilirdi. Muhammed Şah'ın veziri, Hacı Mirza Ağa'sı şahın vefatından bir müddet önce muhaliflerinden korktuğu için tüm mal varlığını devlete bağışladı ve saraya sığınıp orada yaşamaya başladı. Muhammed Şah vefat ettiği zaman Naser Mirza'nın Tebriz'den Tahran'a ulaşması için kırk günlük bir süre gerekiyordu. Hacı Mirza Ağa'sı bu boşlukta İngiliz ve Rus devlet adamlarıyla işbirliği yaparak devleti idare etmeye çalıştı.²³³

Bu sıkıntılı günlerde birçok isyan çıktı. Kirmanşah'da bir grup askere karşı isyan etti, Şiraz'da ise beş gün süren bir ayaklanma oldu. Kürdistan ilinde görevden alınan eski vali Rıza Kulu Han bir isyan başlattı. Kirman'da halk toplu olarak valiye karşı isyan başlattılar ve halkla askerler arasında çıkan gerginlik Kirman valisinin korkup şehirden kaçmasına sebep oldu. Yezd şehrinde de Kirman'daki gibi halk ayaklandı ve askerlerle karşı karşıya geldi. Buradan başka Horasan ve birkaç yerde daha isyanlar çıktı. Bu ayaklanmaların hepsinde en büyük suçlu Muhammed Şah'ın veziri Hacı Mirza Ağa ve onun tedbirsiz yönetimi idi.²³⁴ İran'ın her yerinde yerden mantar gibi biten ayaklanmalar ülkenin durumunu daha da kötüleştirdi. Ülkedeki bu karışıklıklara Emir Kebir akıllıca müdahale edip sorunları çözmeye çalıştı. Ama daha yolun başındayken ülkenin sorunlarının yanında kendisine karşı kurulan tuzaklarla da baş etmek zorunda kaldı.²³⁵

²³² Şemim, a.g.e., s. 155

²³³ Selim, a.g.e., s. 96

²³⁴ Robert Grand Watson, **Tarih-i İran ez İbtida-yi Karn-ı Nuzdeh ta 1857**, ter. Vahid Mazenderani, Tahran 1348, s. 336

²³⁵ Bu olaylar Dr. Feridun Ademiyet'in yazdığı "*Emir Kebir ve İran*" kitabında açık bir şekilde anlatılmaktadır. Bkz. Feridun Ademiyet, **Emir-i Kebir ve İran**, Tahran 1362, s. 233

(III. BÖLÜM)

KAÇARLAR VE OSMANLILARDA YENİLEŞME HAREKETLERİ

I. KAÇAR HANEDANLIĞI DÖNEMİNDE İRAN'DA YENİLEŞME HAREKETLERİ

A. İran Dışışleri Bakanlığı'nın kuruluşu

Osmanlı-İran siyasi ilişkileri ve iki ülke arasında yürütülen dış politikanın tarihsel sürece etkisini ele alırken İran Dışışleri Bakanlığı'nın kuruluşundan bahsetmeden geçmemiz düşünülemez. Zira İran Dışışleri Bakanlığı'nın ihdas ediliş gayesi, başta Osmanlı Devleti olmak üzere dış ülkelerle olan ve son zamanlarda ivme kazanan diplomatik ilişkilerin tek merkezden yönetileceği kurumsal bir yapıya olan ihtiyacı karşılamaktır.

XIX. asrın ilk yarısından itibaren İran için dış ülkelere elçi göndermek ve gelen elçilik delegasyonlarını sarayda ağırlamak ciddi bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Feth Ali Şah, 1809 yılında dış ülkelere gelen elçileri kabul etmek üzere Mirza Rıza Golihan Monşiol Memalik Navayi'yi vazifelendirmiştir. Bu adı geçen zat daha önce dış ülkelere gelen mektupları Şah'a arz etmek ve mektuplara cevap yazmakla yükümlüdür. Bu dönemde İran dışışleri kurumsal bir yapıda olmamakla birlikte sadece sarayın bir yerinde, yurt dışından gelen mektupların kayıt altına alınıp muhafaza edildiği bir büro görünümündeydi.²³⁶

1815 yılında düzenlenen Viyana Kongresi'nin ardından ülkeler arası diplomaside yeni bir dönem başlamış, giderek artan elçi trafiğini daha sağlıklı bir şekilde yönetebilmek için müstakil bir dışışleri bakanlığının ihdası her ülke açısından elzem hale gelmiştir. Bu nedenle Feth Ali Şah 1821 yılında (h. 1237) Dışışleri Bakanlığı'nın kurulması için emir vermiştir. İlk olarak ünlü şair ve âlim Mirza Abdülvahhab Han Nişat İsfahanî dışışleri bakanı olarak tayin edilmiştir. Ancak bir

²³⁶ Kacar Devletinin İstanbul'da ilk Elçisinden ve Elçilik Kuruluşundan sonar daha fazla bilgi için Bkz; **Siyaset Gozaran ve Recale Siyasi der Ravabete Harici-ı İran**, Vezarete Umure Harece İran, Tahran 1365, s. 47-49

süre Dışışleri Bakanlığı müdür, müdür yardımcısı ve bir kaç sekreter nezdinde yönetilecektir.

İran Dışışleri Bakanlığı'nın ilk yıllarında yurt dışından gelen elçiler bir süre Tebriz'de ağırlanmış, daha sonra davet üzerine başkente gitmişlerdir. Bu nedenle İran Dışışleri Bakanlığı'nda görevli bakanların büyük bir kısmı Tebriz ahalisinden seçilmektedir.

1825 yılında (h. 1241) daha önce elçilik vazifesinde bulunmuş olan Mirza Hasan Han Şirazî dışışleri bakanı olarak tayin edilmiş ve yaklaşık 15 sene görev yapmıştır. Bakanlığın başına üçüncü olarak Mirza Mesut Han Ensarî Germrûdî getirilmiş, bu zat da 11 sene görev yapmıştır. Daha sonra ise Mirza Said Han Mutemenü'l-mülk meşrutiyetin ilan edildiği 1906 yılına kadar 23 sene bu görevde bulunmuştur. Bu süre zarfında Dışışleri Bakanlığı Şah'ın etkisi altında görev yapmıştır.

1848-1851 yılları arasında vezir olan Emir Kebir, Dışışleri Bakanlığı'nı kurumsal bir yapıya kavuşturarak, tezkirelerin düzenli olarak çıkartılmasını ve mektupların kayıt altına alınmasını sağlamıştır. 1851 yılında (h. 1268) büyük devletlerin başkentlerinde (İstanbul-Londra-St. Petersburg) ilk daimi konsolosluklar kurulmuştur. Konsolosluklarda çalışanlar, bulundukları ülkelerdeki İranlıları ve bunların ahvalini her sene kendi devletlerine rapor etmek zorundaydılar. İran Devleti, 1858 (h. 1274) Ocak ayında Dışışleri Bakanlığı'nı tamamen bağımsız hale getirdi ve diğer ülkelerin elçilerine getirdikleri mektupları doğrudan Dışışleri Bakanlığı'na götürmeleri talimatını verdi.

1881 (h. 1299) yılında Dışışleri Bakanlığı Nizamnamesi 25 madde halinde yeniden düzenlendi ve imzalaması için Nasıreddin Şah'a arz edildi. Nizamname uyarınca; dış ülkelere gönderilecek mektuplar, arşivler, tercüme ve şifreleme işlemleri düzenli bir yapıya kavuşturulmuş, yurt dışından gelenleri ağırlamak için alt birimler kurulmuş, hatta buralarda çalışanlar için bir de muhasebe birimi eklenmiştir. Özellikle Emir Kebir'in²³⁷ ıslahatı üzerine bu dönemde, ülke dışına çıkacak olan

²³⁷ Mirza Muhammed Taki Han, lakabı **Emir-i Kebir** (Büyük Emir) I.Erzurum Antlaşması'nda İran heyetinin başında bulunuyordu. Gerçekten yetenekli ve ıslahatçı bir devlet adamıydı. Emir Kebir

İranlılara pasaport şartı getirilmiştir.²³⁸ Burada sözü geçmişken Kaçar Devleti'nde yaşanan reform hareketlerinin öncüsü olan Emir Kebir'den biraz bahsedelim.

B. Emir Kebir'in Hayatı ve Islahatları

Emir Kebir, Nasıreddin Şah dönemindeki en yetenekli devlet adamıydı. Tam adı Mirza Takihan Ferahani idi ancak daha çok Emir Kebir²³⁹ lakabıyla tanınmaktadır. Babasının Tebriz kaymakamının aşçıbaşı olarak görev yapmasından dolayı Mirza Takihan babasına yardım etmek için (yamak olarak) kaymakamın sarayında bulunuyordu.²⁴⁰ Kaymakamın çocuklarıyla vakit geçirebiliyor ve yemekleri getirip götürürken onların derslerini dinleme imkânı buluyordu. Bu gizli ders dinleme işi ona üstün zekâsını göstertme fırsatı verdi. Bir gün yabancı hocalardan birisi kaymakamın oğullarına sorduğu bir sorunun cevapsız kalması üzerine çocuk yaştaki Emir Kebir soruyu yanıtladı. Bunun üzerine yabancı hoca kaymakamın yanına giderek ona Emir Kebir den bahsederek ileride parlak bir devlet adamı olabileceğini söylemiştir. Emir Kebir'i yanına çağırarak kaymakam ona zor bir soruyu yanıtlamasının ödülü olarak ne istediğini sormuştur. Emir Kebir de ders almak istediğini söylemiş ve böylece Kaymakamın çocuklarıyla birlikte ders almaya başlamıştır.

Emir Kabir, otuzlu yaşlarının başında kendisinde görülen yeteneklerden dolayı Tebriz'de Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza'nın teşkilatına dahil oldu. Daha sonra Abbas Mirza'nın veziri Kaymakam'ın emriyle Mirza Muhammed Han Zengene'nin emrine, ordu işlerine verildi. Zamanla Muhammed Han Zengene'ye de yeteneğini gösterip kendisini sevdirdi ve onun yardımcısı olarak görevine devam etti.

Bu görevde yetenekli, eğitilmiş olduğu ispatladı. Elçilerle sık sık görüştüğü için onlara nasıl davranacağını iyi bildiğinden Feth Ali Şah'ın Rusya'ya gönderdiği heyetin içinde yer almayı başardı. İlk yurtdışı tecrübesini burada kazandı. Mirza

hakkında yazılan en iyi eser “*Emir-i Kebir ve İran*” Fereyduñ Ademiyet tarafından yazılmıştır ve Harezmi İntişarat tarafından Tahran'da 1362'de neşredilmiştir.

²³⁸ Ali Rıza Emîni, *Tarih-i Revabet-i Harici-yi İran ez Kacariye ta Sükut-ı Rıza Şah*, Tahran 1382, s.82-84; Mehdevi, *a.g.e.*, s. 241

²³⁹ Emir Kebir Farsça'da Büyük Emir anlamına gelmektedir.

²⁴⁰ Kasım Node Farahani, *Zendegi Amir Kebir Mirza Taki Han Farahani*, Tahran 1382, s. 62 ve 67

Takihan Rusya'ya giderek tecrübesini daha da arttırdı. Muhammed Şah zamanında ikinci kez Naser Mirza ile birlikte Rus Çarı ile görüşmek üzere Revan'a gitti. Bu görüşmeden döndükten sonra Naser Mirza Tebriz'e vali olarak atandı ve Emir Kebir de Azerbaycan ordularının başına geçti.

Emir Kebir'in vezirlikten önceki en önemli görevi ise Muhammed Şah tarafından Osmanlı Devleti ve Kaçar Devleti arasındaki sınır meselelerini görüşmek üzere elçi olarak görevlendirilmesi olmuştur. Bu antlaşmada Kaçar Devleti'nin en güvendiği kişi Emir Kebir'dir ve kendisinden başka devletlerin baskılarına karşı koyabilmek için Osmanlı Devleti'yle sorunların çözülmesi konusunda azami çaba sarf etmesi istenmiştir.

Nasıreddin Şah tahta çıkınca Emir Kebir de doğal olarak vezir oldu ve ilk işi Nasıreddin Şah'ın saltanatını pekiştirmek oldu. Onun, devletin iç işleriyle alakalı olarak yaptığı ıslahatlara daha sonra değineceğiz.

İran'da ortam ıslahatlar için çok uygun gözüküyordu. Zira ülkenin kuzeyi Rusya'nın etkisi altındaydı ve bu bölgede yoğun bir kültürel alışveriş söz konusuydu. Keza güneyde de İngiltere'nin büyük etkisi vardı. İngiliz tüccarlar ve elçiler daha çok ülkenin güneyinde kalmaktaydı ve bu durum da orasının İngiliz kültürüyle iç içe olmasını sağlıyordu. İran'ın genel durumu bu sebeplerden dolayı modernleşmeye uygundu.

Nitekim Nasıreddin Şah da düşünce olarak batıyı örnek alıp onların sistemine göre hareket etmek gerektiğine inanmıştı. Nasıreddin Şah'ın kişisel olarak da batıya karşı bir ilgisi bulunmaktaydı ve bu ilgisini de Avrupa'ya seyahate çıkarak gösterdi. Bu seyahatleri sırasında Kaçar Devleti'nin eksiklerini net olarak görme imkânı buldu ve ülkeyi özellikle idari, askeri ve ekonomik anlamda yeniden yapılandırmanın gerekliliğine kanaat getirdi. Bu suretle de Emir Kebir'in ıslahatlarını destekledi. Ancak ülkede yenilik istemeyen bir kesim de vardı. Bunlar özellikle saray teşkilatında yani idari işlerde yenilik yapılırsa eskisi gibi rüşvet alamayacaklarını düşünen bir takım yönetici zevattı. Bu kişiler ıslahatlara kökünden muhalif bir tavır sergilemekteydiler. Bunların yanında Nasıreddin Şah'ın annesi de (Mehdi Ulya)

Emir Kebir'in ülke yönetiminde Nasıreddin Şah'ın önüne geçmeye başladığını düşünmekte ve içten içe kıskançlık ve kin duygusu beslemekteydi.

Mahdolya'nın ortaya attığı iftiralar Emir Kebir için ayak bağı olmuştur. Emir Kebir tarafından yürütülen ıslahat hareketinin en önemli noktası bu yeniliklerin Avrupa'da başlayan modernleşme hareketleri ile eşzamanlı olarak gerçekleştirilmesidir. Bu tam zamanında yapılmış bir hamledir. Zira komşu ülke Osmanlı'da da yenileme hareketleri çoktan başlamış bulunmaktadır.²⁴¹

1. İdari Islahatlar

İlk olarak devletin kalbinden, saraydan başlayan bu ıslahatlar bazı kişilerin yönetim üzerindeki etkilerini kırmaya yönelik olmuştur. Emir Kebir, kolay yollardan unvan kazanmanın önünü kesmeye çalıştı, vergi dairesini kurup ekonomiyi canlandırdı. O zamana kadar görülmedik bir şekilde saray çalışanlarının ve askerlerin maaşları düzenli bir şekilde ödenmeye başlandı. Devletin gelir-gider dengesi düzenledi ve bu sayede mali yapı denetim altına alındı. Mülükü'l-Tevafe'yi kaldırdı. Darülfünun okulunu kurdurup eğitim için Avrupa'ya öğrenciler yolladı.

Dış politikada ise öncelikle sorunlu olan ülkelere yöneldi. Emir Kebir, bazı antlaşmalardan dolayı başka ülkelerle aralarında kısıtlamalar varsa onları kaldırmaya çalıştı ve sonuç olarak Kaçar Devleti'nin başka ülkelerle barış yapmasının önünü açtı.

Yukarıda bahsi geçen ıslahatlar asıl yeniliklerin önünü açmak için yapılmış çok akıllıca hareketlerdi. Zira ülke içinde ıslahatlara başlamadan önce iç güvenlik ve esenliğin sağlanması şarttı. Emir Kebir, ülkede güven ortamını tesis ettikten sonra reformlarına devam etmiştir. İlk olarak büyükelçilerle alakalı düzenlemeler yapmış ve sistemi daha düzgün ve daha kayıtlı bir hale getirip İran üzerindeki yabancı ülkelerin etkisini kırmaya çalışmıştır. Emir Kebir, üstün zekâsını ve genç Nasıreddin

²⁴¹ Selim, **a.g.e.**, s. 100

Şah üzerindeki etkisini de kullanarak Kaçar Devleti'ni daha üst seviyelere çıkartmak için çabalamıştır.²⁴²

Emir Kebir bir taraftan da devlet görevlilerinin vazifelerini yeni baştan belirleyerek her görevli için hizmeti nispetinde bir maaş ödenmesini sağladı. Onun en büyük çabası, İran bürokrasisi içinde yuvalanmış yabancı işbirlikçilerini devletin idari mekanizmalarından söküp atmak yönünde olmuştur. Bu konuda dışişleri bakanlığı kilit bir noktadadır. Emir Kebir, dışişleri bakanlığında çalışan görevlilerin yabancılarla münasebet kurmalarına şiddetle karşı çıkmış bu yönde düzenlemeler yapmıştır. Hatta dış işleri bakanı Mesut Mirza Germrudi ölünce kendisi bu idarenin başına geçerek ve tam kontrol sağlamıştır.

Emir Kebir reformlarının en dikkate şayan örneklerinden biri pasaport uygulamasıdır. Emir Kebir Osmanlı elçisi Sami Efendi'ye göndermiş olduğu bir mektupta şöyle demektedir: *“Daha önceleri İran topraklarından dışarıya çıkan kişiler veya dışarıdan İran’a giren şahıslara tezkere yoktu. Ancak Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi bundan sonra İran’da da tezkere kuralları uygulanacaktır. Bu yüzden bundan sonra kimsenin sınırdan tezkeresi olmadan giriş-çıkış yapmasına izin verilmeyecektir. İran ve Osmanlı Devleti’nin dostluklarının her zaman devam etmesi arzusuyla bu küçük kitaba bu kuralları yazdım ve Sami Efendi’ye gönderdim. Osmanlı topraklarında bulunan İran vatandaşlarına tezkere çıkartabilir ve her tezkere için 6 kuruş alabilirsiniz. Bu şartlar eğer Osmanlı Devleti’ne de makbul geliyorsa bir an önce bize Sami Efendi vasıtası ile bir haber gönderin ki bundan sonra bu kurallar uygulanabilsin.”*

Cemaziü'l-evvel sene Hicri 1267²⁴³

Emir Kebir'in yaptığı geniş çaplı reformların en önemli kısmı hiç şüphesiz idari alanda olmuştur. Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki, Emir Kebir tarafından planlanan bu reform hareketi İran için müspet sonuçlar doğurmuş olsa da bir anlamda da Emir Kebir'in politik anlamdaki sonunu hazırlamıştır. Devlet kurumlarında yapılan önemli değişiklikler bir takım devlet ricalini Emir Kebir'e

²⁴² Ademiyet, **a.g.e.**, s. 407

²⁴³ **Esnad ve Namehaye Emir Kebir**, haz. Seyyed Ali Aledavud, Sazmane Esnad -ı Milli-i İran, Tahran, 1379, s. 148-149

düşman etmiştir. Zira o, İran bürokrasisinde bir gelenek haline gelen rüşveti asla tasvip etmiyor ve çok sert bir şekilde karşı çıkıyordu. Sırf bu iş için kendi güvendiği adamlardan bir büro dahi oluşturmuştur.

2. Ekonomik Islahatlar

Muhammed Şah devletin başına geçtiğinde hazine boş ve ülke borçlu durumdaydı. Muhammed Şah zamanından borçlu olarak devralınan hazine Emir Kebir'in yönetimine verildi. Bu nedenle Emir Kebir, ilk olarak ekonomiyle uğraşmaya başladı. Ülkenin geliri ve giderleri arasında bir dengesizlik söz konusuydu. Emir Kebir bunu dengeleyebilmek için saray masraflarını kısıtladı. Sarayda çalışanlar hak etmedikleri oranda fazla paralar alıyorlardı. Saray masraflarında sıkı bir denetim başlatıldı. Öyle ki artık Şah'ın bile para harcamada bir limiti vardı.

Kısıtlamalar nedeniyle saraydakiler Emir Kebir'den rahatsız olmaya başladılar. Özellikle Nasireddin Şah'ın annesi bu durumdan hiç memnun değildi. Emir Kebir, kendi güvendiği adamlarından bir takım oluşturdu ve eyaletlerin eskiden kalan vergi borçlarını tahsil etti. Çünkü valiler vergi vermemek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bundan daha önemlisi de Emir Kebir'in hazine için yeni vergi kaynakları üretmeye çalışması olmuştur. Emir Kebir bu uygulamalarıyla kısa sürede ekonomiye canlılık getirmeyi başardı. Ülkede kurulan fabrikalar da dikkat çekiciydi. İlk şeker fabrikası Mazenderan'da, cam fabrikaları Tahran ve İsfahan'da, kâğıt fabrikası Tahran'da, ip ve kumaş fabrikası yine Tahran'da kuruldu. Demir üretimiyle ilgili işçiler eğitim için Avrupa'ya gönderdi²⁴⁴.

3. Askeri Islahatlar

Emir Kebir, ilk devlet görevini Abbas Mirza'nın idaresinde Azerbaycan Komutanı Muhammed Mirza Zenge'nin teşkilatında askeri idarede görev alarak yapmıştı. Bir süre sonra da Muhammed Mirza Zenge'nin yardımcısı oldu. İngiltere

²⁴⁴ Farahani, a.g.e., s 409

ve Fransa'nın askeri teşkilatını yakından takip eden Emir Kebir, Kaçar Devleti ordusunun eksiklerini gördü ve esaslı bir ıslahat yapmanın gerekliliğine vakıf oldu. Abbas Mirza zamanında kendisinin de içinde bulunduğu orduyu iyi bir şekilde analiz ettikten sonra elde ettiği tecrübeleri vezir olur olmaz hayata geçirdi ve askeri teşkilatta önemli yenilikler yaptı. Yeni eğitimli bir sipahi ordusu kurdurup modern silahlarla donattı. Askerlerin ve komutanların maaşlarını muayyen bir usule bağlamaya gayret gösterdi. Bunun yanında silah fabrikası kurarak mühimmat sıkıntısının önüne geçmek istedi. Ordunun üniformalarını Avusturya ordusundan ilham alarak yeni baştan dizayn etti. Askerlere savaş esnasında halkın ve düşmanın mallarına el koymayı yasakladı. Orduyu Avrupa standartlarına göre sınıflandırdı ve rütbeye göre görev tevcihi yapılması esasını getirdi. Hem payitahta hem de ülkenin stratejik bölgelerine ordugâhlar kurdu. Askeri eğitimler için kitaplar yayınlattı. Bunların tümü askeri teşkilatı güçlendirmek için yapıldı.

4. Kültürel Islahatlar

Emir Kebir İran'ın kültürel olarak da modernleşmesi için ciddi ıslahatlar başlattı. Abbas Mirza zamanında modernleşme hareketleri başlamıştı. Ancak Emir Kebir bunları daha organize ve daha resmi bir şekilde hayata geçirdi.

Emir Kebir'in kültürel alandaki en önemli icraatı Darülfünun'un açılmasıydı. Bizzat onun tarafından temelleri atılan Darülfünun, bugünkü modern yükseköğretim kurumlarının İran'da hizmet veren ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Nasıreddin Şah'ın özel doktoru olarak görev yapan Dr. Feuvrier,²⁴⁵ *“İran Sarayı'nda 3 Sene”* adlı kitabında İran için büyük bir atılım olarak değerlendirdiği Darülfünun hakkında şöyle söylemektedir: *“Emir Kebir'in kurduğu bu Darülfünun, Osmanlı Devleti'nden yaklaşık 20 sene sonra kurulmuştu ve Japonya'da ise İran'dan üç sene sonra kuruldu.”*²⁴⁶

²⁴⁵ Dr. Feuvrier 1889'dan 1892'ye kadar İran'da, Nasıreddin Şah'ın özel doktoru olarak görev yapmıştır.

²⁴⁶ Feuvrier, *Se Sal der Derbar-ı İran - Hatırat-ı Dr. Feuvrier Pezeşk-i Vije-yi Nasreddin Şah*, tercüme: Abbas İkbāl, Tahran 1368, s. 13

Darülfünun binasının planını Feth Ali Şah zamanında Avrupa'ya gönderilmiş öğrencilerden biri olan ve eğitimini İngiltere'de tamamlayan Mühendis Mirza Rıza çizmiştir. Binanın yapımı bir yılda tamamlanıp eğitim için hazır hale getirildi. Emir Kebir de bu sırada Avusturya'dan bir öğretmen heyetini ülkesine davet etmekteydi.

Bu olay akıllara şu soruyu getirmektedir: Neden Avusturya? Bunun sebebi gayet açıktır. Emir Kebir, yaptığı ıslahatlarda bilinçli bir şekilde Avusturya modelini tercih etmiştir. Zira İngiltere, Fransa ve Rusya gibi gelişmişliğinden asla şüphe edilemeyecek büyük devletler, dış politikada mütemadiyen İran üzerine planlar sahneye koymaktadır. Bu devletlerin İran üzerindeki etkilerini daha da arttırmaları endişesi Emir Kebir'i Avusturya sistemine yöneltmiştir. Emir Kebir, tarafsız bir devlet olan Avusturya'yı tercih ederek İngiltere, Fransa ve Rusya'nın etkisinden bir nebze olsun kurtulmayı hedeflemiştir. İngiliz elçisinin bu heyetin gelişini engellemeye çalışması İran devlet adamlarının kararında ne denli haklı olduklarını göstermesi açısından kayda değerdir. Sonuç itibariyle Avusturya'dan gelen heyet İngiltere'ye rağmen 1852'de Tahran'a ulaşmıştır.²⁴⁷

Avusturya'dan gelen heyette mühendislik alanında mütehassıs Kaptan Zattie,²⁴⁸ askeri konularda uzman Çornota²⁴⁹, ve eczacılık için Dr. Poolak vardı.²⁵⁰ Heyette bulunan diğer hocalar ise; coğrafya için Lehistan asıllı General Proski, Fransızca öğretmeni olarak Fransa'dan Bohler ve yine Fransa'dan matematik mütehassısı M. Richard'dır.

Kültür alanındaki yenilikler Darülfünun'la sınırlı kalmadı. Kitap basımı için matbaa ve kütüphaneler, ilaç denemek ve geliştirmek için laboratuvarlar hep bu dönemde açılmıştır. Tüm bunlar İran'ın ilerlemesi için büyük atılımlardı ve daha önce hiç denenmemiştir.

²⁴⁷ Bu konuda bkz. Mehdevi, **a.g.e.**, s. 267-268

²⁴⁸ Capitain Zattie

²⁴⁹ Carnota

²⁵⁰ Dr. Poolak'ın İran günlerini anlatan bir de hatıratı bulunmaktadır. Dr. Poolak yazdığı seyahatnamesinde Tahran'a girişini şöyle anlatır: "*Tahran'a geldiğimizde kimse heyetimizi karşılamadı. Durumu inceledik ve öğrendik ki biz gelmeden birkaç gün önce Emir Kebir görevinden azledilmiş. Nedeni ise kendisine saraydaki insanlarla özellikle de padişahın annesi ile olan husumeti yüzünden tuzak kurulmuş bundan dolayı da görevinden azledilmiş*". Bkz. Yakub Polak, **Sefername-i Polak**, tercüme: Keykavus Cehandari, Tahran 1361, s. 208.

İran'ın kültürel iklimine renk getiren bir diğer yenilik ise gazete yayınıyla ilgiliydi. Bilinen ilk gazete Muhammed Şah zamanında takriben 1839'da yayına başlamıştı ve aylık olarak yayınlanıyordu. Bu gazetenin özel bir ismi dahi yoktu. İran'da neşredilen bu ilk gazete hakkında bir değerlendirme yapan Edmond Du Temple, gazetenin çok kaliteli olmadığını ve sadece bir sayfa olarak basıldığını söylemektedir. Zaten gazetenin yayımı bir süre sonra durdurulmuştur. Emir Kebir daha sonra bu gazetenin daha gelişmiş bir formatta "*Vaka-i İttifakiye*" adı ile yeniden neşredilmesini sağlamıştır. Emir Kebir gazetenin yayımlanmasında bizzat ilgilenmiştir. Vaka-i İttifakiye, ayda düzenli olarak dört defa yayınlanmakta ve sayfa sayısı ilk gazeteye oranla iki veya üç kat artmaktadır.

Vaka-i İttifakiye gazetesi ilk bakışta bir haber kaynağı gibi görünmekle birlikte kültürel açıdan da büyük bir boşluğu doldurmuştur. Gazetede önce dünya haritası yayımlanmış ve bunu izleyen zamanlarda kıtalar atlası, coğrafi bilgiler, Napolyon Bonapart hakkında iki ciltlik tarih mecmuası, başka birçok tarihsel doküman ve bilimsel yayınlar okuyucuya ulaştırılmıştır. Halk için tıp alanında yararlı bilgiler verilmiş, toplum aydınlatılmaya çalışılmıştır.

C. Emir Kebir'in Tasfiyesi ve Öldürülmesi

Yapılan bu ıslahatların olumlu etkileri yavaş yavaş kendisini göstermeye başlamıştı. Ülke ekonomisinin iyileşmesi bunun en tabii göstergesi olarak kabul edilebilir. Lakin Emir Kebir açısından bir takım sıkıntılar da yok değildir. O, hem vezir, hem gazete idarecisi hem de dışişleri bakanı olunca üzerine binen yük artmaya başlamıştır. Diğer yandan özellikle idari alanda ve ekonomide yaptığı ıslahatlar şehzadeleri, bürokratları ve üst düzey devlet adamlarını karşısına almasına neden olmuştur. Bu kimseler türlü iftiralarla ve şantajlarla Emir Kebir'i karaladılar ve Şah'ın gözünde onu küçük düşürmeye çalıştılar. Şah'ın annesinin bile saraydaki nüfuzu ve etkisini azaltınca Emir Kebir'i kendi menfaati için çalışmakla itham etti. Bir anda etraf Emir Kebir'in görevden alkonmasını isteyen muhaliflerle doldu taşı.

Onun ıslahatlarından, taviz vermeyen tutumundan İngiltere ve Rusya da rahatsızlık duymaktaydı. Zira İran gittikçe daha fazla bağımsız hale geliyordu. Bu

nedenle İngiliz ve Rus diplomatlar saray ricalinden bazı kimseleri kendi yanlarına çekerek Emir Kebir aleyhinde propaganda yapmaya başladılar. Bu kimseler Şah'ın annesi Mehdi Ulya'nın da yardımıyla Şah'a gelerek sadrazamın Rusya'dan yardım almak suretiyle tahta geçmeye niyetlendiğini söylediler. Nasıreddin Şah bu telkinlere inanarak 1851 tarihinde Emir Kebir'i görevinden alıp yerine İngiltere'nin güdümündeki Mirza Ağahan Nuri'yi sadrazam olarak atadı. Nasıreddin Şah'ın annesi ve Ağahan Nuri'nin kurdukları tuzak işe yaradı ve Şah istemeyerek de olsa, Emir Kebir'in görevden alınıp ev hapsine gönderilmesi kararını imzaladı.

Ağahan Nuri, Emir Kebir görevden ayrılırsa yerine geçme ihtimali en yüksek olan kişiydi bu yüzden de Emir Kebir'in en büyük düşmanıydı. Emir Kebir'e atılan iftiraların en insafsız olanı onun Rus etkisinde olduğu yönündeydi. İşin trajikomik yanı Emir Kebir'in görevden alınması ardından Ağahan Nuri'nin İngiltere etkisinde olduğunu gören Rusların Emir Kebir'i korumak için harekete geçmesiydi. Ruslar, Ağahan Nuri görevde kalırsa İngiltere'nin İran üzerinde daha etkili olacağını düşünüp Emir Kebir'i korumaya çalıştılar. Rusların bu hareketlerinden Nasıreddin Şah'ın haberi oldu ve şüpheleri daha da arttı. Bu yüzden de Emir Kebir'in ev hapsini bitirip, Kaşan'a vali olarak yolladı. Ancak olaylar bununla da kalmadı. Kaynaklara göre Emir Kebir'in yeniden sadrazam olma ihtimali yüksekti. Zira Nasıreddin Şah onu isteyerek görevden almamıştı ve tekrar onu vezir yapmak için fırsat kolluyordu. Bu nedenle Emir Kebir'den tam olarak kurtulmanın yolu onun ölmesiydi. Baskılara göğüs geremeyen Şah, istemeyerek de olsa Emir Kebir'in ölüm fermanını imzaladı ve 1852'de Kaşan'da bir hamamda bilekleri kesilerek öldürüldü.

İran, Abbas Mirza'nın ölümünden sonra ikinci büyük kaybını kaldıramadı. Dolayısıyla Kaçar Devleti dış politikada bir daha asla kendisini toparlayamadı. Emir Kebir'in ölümünden sonra gelen Avusturya heyeti sıcak karşılanmadı ve geri dönmek zorunda kaldı. Sonuç olarak Emir Kebir'in ıslahatları su gibi yere dökülmüş oldu ve yavaş yavaş unutuldu.²⁵¹ Belki de ıslahatlar devam etseydi İran şimdi olduğundan çok farklı bir durumda olabilirdi.

²⁵¹ Ademiyyet, **a.g.e.**, s. 722-726; Mehdevi, **a.g.e.**, s.269

II. OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ GELİŞMELER VE YENİLEŞME HAREKETLERİ

A. III. Selim'in Tahta Çıkışı (1789-1807)

Ağa Muhammed Han'ın tahta geçmesinden hemen önce Kaçarlar'ın içinde bulunduğu siyasi vaziyeti az önce dile getirmiştik. Şimdi ise söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu hakkında kısaca bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

III. Selim, Osmanlı Devleti'nin 28. padişahı olmakla birlikte III. Mustafa'nın Gürcü asıllı zevcesi Mihrişah Sultan'dan olma oğlu idi. Babasının ölümünden sonra tahta geçen amcası I. Abdülhamid'in saltanat devresinde (1774-1789) zorunlu olarak maruz bırakıldığı “kafes hayatı” döneminde zamanını, tarih, müzik ve edebiyatla ilgilenerek geçirdi²⁵².

O'nun edebiyata olan ilgisi, kendisi tarafından kaleme alınmış olan divanında temayüz etmişti. Ayrıca beğendiği eserleri çalacak kadar usta bir şekilde bağlama çaldığı bilinmekteydi. III. Selim'i muasırlarından ayıran en önemli husus ise tarihe olan merakıydı ve bu sayede dünya siyasetinin o dönemdeki ahvalini yakından takip etmekteydi. Dünya siyasetini yakından takip eden III. Selim Osmanlı İmparatorluğu'nun içine yuvarlanmakta olduğu uçurumu görmekte gecikmedi. Bu nedenle tahta çıktığı zaman Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetecek bilgi ve birikimi haiz olgun bir kişiliğe sahipti.²⁵³

III. Selim'in saltanatının ilk yıllarında çözülmesi gereken başlıca iki husus bulunmaktaydı ve bunların derhal çözüme kavuşturulması gerekmekteydi. Bunlardan ilki; varlığı dış güçlerce tehdit edilen imparatorluğun kendi sınırları dâhilinde güvenliğinin sağlanması ikincisi ise; batılı devletlere kıyasla geri kalmış durumda olan bir takım devlet müesseselerinde geniş çaplı bir ıslahat hareketi başlatmaktı. XVIII. asrın sonlarına ve XIX. asrın ilk yıllarına denk gelen bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu siyasi buhranlara sürükleyen başlıca üç etken bulunmaktaydı. İlki

²⁵² Kemal Beydilli, “Selim III” **DİA**, C. 36, İstanbul 2009, s. 420

²⁵³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, Ankara 1994, s. 13

batılı devletlerin Osmanlı topraklarını kendi aralarında pay etmek için güttükleri saldırgan politikaları. İkinci neden, Osmanlı tebaası arasında giderek yayılan ve özellikle gayrimüslimlerin ayrılıkçı faaliyetlerine yol açan milliyetçilik akımları, üçüncüsü ise Mısır ve Bosna gibi Müslümanların yoğunlukta olduğu eyaletlerde baş gösteren yerel ayaklanmalardı. Bu durum karşısında Osmanlı İmparatorluğu, önceki asırlarda dış siyasette kabul etmiş olduğu hareket tarzının tam zıttını benimsemiş yani, varlığını tek başına koruyacak yerde Avrupa'nın büyük devletleri arasında bir denge politikası oluşturarak maruz kaldığı tehditlerden kurtulma yolları aramıştır.²⁵⁴

III. Selim, daha tahta çıkmadan evvel imparatorluğun içinde bulunduğu siyasi ahvalin farkına varmış ve bu menfi durumdan kurtulmanın çarelerini aramaya başlamıştır. O, imparatorluğun kötü gidişatına bir son verebilmek için batılı ülkelerde vuku bulan siyasi, ekonomik ve askeri gelişmelerin Osmanlı müesseselerinde de tatbik edilmesinden yana bir siyaset izlemiştir. Selim henüz şehzade iken Fransa Kralı ile özel mektuplaşmalarda bulunmuş ve bu ülkeyi tanımak istemiştir.²⁵⁵

III. Selim tahta çıkar çıkmaz Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Koca Yusuf Paşa'nın görevine devam etmesini buyurmuştur²⁵⁶. Selim, saltanatından iki yıl önce patlak veren Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşta kesin sonuç elde edilene kadar mücadeleye devam edilmesi emrini vermiştir. Osmanlı'nın bu savaşa girme nedeni 1784 yılında Ruslar tarafından zapt edilen Kırım'ı geri almak ve kendi toprakları üzerinde ciddi bir tehdit teşkil eden Avusturya-Rusya ittifakına ağır bir darbe indirmekti. Bu şartlar altında tahta çıkan III. Selim için savaşın mutlak olarak Osmanlı lehine sonuçlandırılması gerekmektedir ve mücadeleden geri dönülmesi düşünülemezdi. Zira Rusların eline geçen Kırım, onların asıl hedefi olan İstanbul'a saldırımları için bir atlama taşı konumundaydı ve payitahtın güvenliği için buranın tekrar imparatorluğa bağlanması gerekmektedir.²⁵⁷ Diğer yandan Osmanlı elinden

²⁵⁴ Enver Ziya Karal, **Yeni Türkiye**, İstanbul 1959, s. 37

²⁵⁵ Yavuz Cezar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Çağdaşlaşma Sürecinde Selim III Dönemi: Nizam-ı Cedid Reformları" **De La Révolution Française À La Turquie D'Atatürk La Modernisation Politique et Sociale. Les Lettres, Les Sciences et Les Arts**, İstanbul 1989(10-12 Mays) s.57-58. (57-70). III. Selim Şehzadelik döneminde Fransız Kralı ile mektublaşması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz: Uzunçarşılı, "Selim III'ün Veliht İken Fransa Kralı Lüi XVI İle Muhabereleri" **Belleten** II. Ankara 1938 s.191-216

²⁵⁶ İ.H. Uzunçarşılı "Sultan III. Selim ve Koca Yusuf Paşa" **Belleten** XXXIX. Sayı 154, Ankara 1975, s. 245

²⁵⁷ **Osmanlı Ansklopedisi**, C. V, İstanbul 1995, s. 166-167

alınan ilk İslam toprağı olan Kırım'ın yeniden alınması manevi açıdan önem arz etmekteydi. Çünkü bu dönemde Müslüman dünyanın lideri konumunda bulunan Osmanlı İmparatorluğu, büyük oranda toprak kayıplarına uğrarken karşı tarafta Fransız Devrimi'nin itici gücüyle dinamizm kazanan Hristiyan batı, siyasi ve ekonomik açıdan gücünü her geçen gün arttırmaktaydı.

B. Nizam-ı Cedid Hareketleri

Kötü gidişatın farkında olan III. Selim siyasi ve askeri alanda Nizam-ı Cedid²⁵⁸ olarak adlandırılan bir dizi reform faaliyetine girişti. Bu reform hareketlerinin İslamî kurallara aykırı hiçbir yanı bulunmamaktaydı ve batıda vuku bulan teknik gelişmelerin Osmanlı kurumlarına tatbik edilmesinden ibaretti. Bu reformların ilki askeri alanda gerçekleşti. Bunu vergi sisteminde yapılan bir takım yenilikler takip etti.²⁵⁹

Burada şunu belirtmek gerekir ki Nizam-ı Cedid mefhumu Osmanlı tarihi açısından iki anlama gelmektedir. Bunlardan ilki dar manada Sultan III. Selim'in artık tarihsel misyonunu tamamlayan ve devlet için faydadan çok zarar getirmeye başlayan Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmak üzere Avrupa tarzında talim ve terbiye verilerek oluşturulan düzenli ve disiplinli askeri birlikler için kullanılmıştır²⁶⁰. İkinci olarak ise daha geniş bir anlamı haiz Nizam-ı Cedid Hareketi, Sultan III. Selim'in, devletin içine düştüğü açmazlardan kurtuluş için ön gördüğü bir eylem planıdır. Bu plan doğrultusunda Yeniçerilerin pasifize edilmesi, ulemanın devlet üzerindeki nüfuzunun azaltılması ve Avrupa'nın nispeten daha ileri durumda olduğu ilim, sanat, ziraat, ticaret vs. alanlarda köklü yenilikler yapılması gerekmektedir.²⁶¹

Avrupa'da 1789 Fransız İhtilali'nin yaratmış olduğu etki, mutlaki yönetimleri derinden sarsmakla birlikte Asya'da, özellikle de İran topraklarında yönetim ve halk arasında gergin bir süreç yaşanmaktaydı. Bu dönemde Zend iktidarının son günleri

²⁵⁸ Nizâme Cedîd kavramının ilk ne zaman kullanıldığı, ne anlama geldiği ve bu dönemde Avrupa'da da benzer kavramların kullanıldığına dair Bkz: Kemal Beydilli "Nizâm-ı Cedîd" **DİA**, C. 33, 175-178

²⁵⁹ **Osmanlı Ansklopedisi**, C. V, s. 198

²⁶⁰ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islahat Düşünceleri" **İlmî Araştırmalar Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri**, S.8, İstanbul 1999, s. 31

²⁶¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı...**, C. V, s. 61

yaşanmakta ve Kaçar Devleti'nin kuruluş süreci gerçekleşmekteydi. Osmanlı Devleti ise artık çöküş sürecine girmiş, II. Viyana hezimetini sonrası başlayan süreçte Rusya, Avusturya ve Polonya gibi güçlerin Osmanlı mülkü aleyhine toprak kazanımları neticesinde de Balkanlardaki ve Rus sınırındaki topraklarını yavaş yavaş yitirmeye başlamıştı. İlk olarak Karlofça Antlaşması ile birlikte başlayan toprak kaybı, imparatorluğun çöküşüne kadarki süreçte mütemadiyen devam etmiştir²⁶². Her ne kadar III. Selim Nizam-ı Cedid'i kurmuş ve reformlar yapmışsa da bu Osmanlı Devleti'nin çöküşünü engelleyememiştir. Bununla mukabil batılı güçler her açıdan büyük bir ilerleme kat etmekteydi. III. Selim'in yenilikçi uygulamalarından dolayı ona karşı muhalif güçler de belirmişti. Ama onun yenileşme ısrarı sayesinde artık Osmanlı Devleti'nde modern anlamdaki ilk müesseseler hizmete girmeye başlamıştır. 1792'den sonra özellikle askeri alanda önemli yenilikler meydana gelmiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- a- Mevcut askeri ocakların azaltılması ve topçu, humbaracı, lağımcı ocakları gibi bazı birimlerin yenileştirilmesi.
- b- Batı tarzında yeni bir yaya ordusunun kurulması.
- c- Yeni savaş tekniği eğitimi yapacak müesseselerin teşkili.²⁶³

Bu yeniliklere karşı tabii ki muhalif olanlarda vardı ve kısa bir süre sonra onların isyan ve ayaklanmaları baş gösterdi. Bu ayaklanmaların en önemlisi Kabakçı Mustafa İsyanı'dır. Bu isyana karşı koyabilecek Nizam-ı Cedid askerinin sayısı ise yaklaşık 13.000 kişiden ibaretti. Ancak III. Selim emrindeki bu gücü akması olası bir kardeşkanının manevi mesuliyetinden çekindiği için devreye sokmamıştır. Ruslarında bu sırada Osmanlı payitahtına saldırmak için fırsat kolladığını iyi bilen III. Selim bunun önüne geçmek adına isyancılarla anlaşma yoluna gitmiş, bu uğurda kurdurduğu Nizam-ı Cedid ordusunu ilga ettiğini bir hattı hümayunla bildirmiştir.²⁶⁴

²⁶² Ercümen Kuran, “ Karlofça'dan Tanzimat'a Osmanlı Tarihçiliği” **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu**, Fırat Üniversitesi, Elazığ 1990, s.151 ; İ.H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, C.III, kısım 1, s. 585

²⁶³ **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. V, s. 196-197

²⁶⁴ **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. V, s. 242-248

III. Selim fazla merhamet ve şefkat sahibi olduğu için toplum arasında herhangi bir gerginliğin çıkmamasına özellikle dikkat etmekteydi. Kabakçı Mustafa İsyanı'nı²⁶⁵ Nizam-ı Cedid askerleri vasıtasıyla bastırmayarak kendisini bile bile tehlikeye attı. Bu isyanın perde arkasında Fransa ile yakınlık gösteren hükümdara karşı Rusya ve İngiltere'nin de teşvikiyle hareket eden bazı devlet ricalinin olduğu rivayet edilmektedir. Böylece III. Selim'in 18 sene süren saltanatı sona ermiştir²⁶⁶.

A. Sultan II. Mahmud Dönemi

III. Selim'in yenileşme hareketleri Yeniçeri isyanı ile kesintiye uğradıktan ve yenilik taraftarları pasifize edildikten sonra Osmanlı Devleti içinde girilen idarî ve askerî reformlar durmuş gibi görünse de kısa bir süre sonra tahta geçen II. Mahmud yeniliklere kaldığı yerden ve bu kez daha kararlı bir biçimde devam etti. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar kurtuluş için yenilenme hareketlerini zorunlu kılmaktaydı. Özellikle askeri sistemin zamanın çok gerisinde kalmış ve köhnemiş yapısı, Rusya ve Avusturya gibi devletlerin savaş meydanında Osmanlı ordularını kolaylıkla dize getirmelerine olanak tanıyordu. Çöküşün farkında olan II. Mahmud, yenileşme hareketlerini bu gidişatı durdurmak için gerekli görüyordu ve bunun için reformlara devam etti.

II. Mahmud asırlık imparatorluklarda olması gereken gelenekçi tavrı da asla bir kenara itmeyerek Saray Teşkilatı'nı ve Osmanlı teşrifat usullerini yeni baştan ve bu kez Avrupa'nın büyük hanedan saraylarına göre düzenledi. Modern bakanlıklar kurdu, yollar, köprüler yaptırdı ve binlerce bina inşa ettirdi. Postane ve karantina teşkilatını kurdu. İlk nüfus sayımı yapıldı. 3 Mart 1829 da kıyafet kanunu çıkarıldı. Bu kanuna göre askeri ve ilmiye sınıflarının üniformaları Avrupa tarzına göre düzenlendi. 1 Kasım 1831'den itibaren "*Takvîm-i Vakayî*"²⁶⁷ adlı resmi gazete Türkçe, Fransızca ve Arapça olarak ayrı nüshalarda yayımlanmaya başladı.

²⁶⁵ Kabakçı Mustafa İsyanı Hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Ahmet Refik, **Kabakçı Mustafa**, İstanbul 1331, s. 12-16; İ, H, Uzunçarşılı, "Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazışmış Bir Tarihçe ve Amedci Mustafa Reşid Bey'in İbrahim Paşa'ya Mektubu", Ankara 1942, s. 253-261.

²⁶⁶ **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. V, s. 249

²⁶⁷ Takvîm-i Vekayî hakkında Bkz: Nesimi Yazıcı, "Takvîm-i Vekayî" **DİA**, İstanbul 2010, C.39, s. 490-492

Sultan Mahmud, III. Selim döneminde yapılan ıslahat hareketlerinden tecrübe kazanarak kendi ıslahat hareketlerini bu doğrultuda yönetiyordu. Yaptığı yeniliklere bakılırsa bir süre daha yaşamış olsaydı Osmanlı Devleti'nde daha radikal bir değişimin olacağı söylenilebilirdi. Tanzimat'ın esaslarını hazırladı, fakat ilân etmeye ömrü vefa etmedi. Türölü zorluklar içinde 13 yıllık bir süreçte imparatorluğun çehresini artık geriye adım atılmayacak şekilde değiştirdi. Esaslarını hazırladığı Tanzimat ölümünden dört ay üç gün sonra ilân edildi.²⁶⁸

İran ve Osmanlı devletleri arasında I. Erzurum Antlaşması yürürlüğe girdikten sonra 1 Temmuz 1839 günü Osmanlı Sultanı II. Mahmud yakalandığı verem hastalığını atlatamayarak 54 yaşında vefat etti. Büyük bir cenaze töreni ile halkın gözyaşları arasında Divan Yolu'ndaki türbesine defnedildi. Onun yerine oğlu Şehzade Abdülmecid tahta geçti.

II. Mahmud da amcası ve babası gibi Ruslar tarafından çıkarılan problemlerle uğraşmıştır.²⁶⁹ 1812'de Osmanlı ile Rusya arasında yapılan Bükreş Antlaşması, 1823 yılında Osmanlı ve İran arasında yapılan I. Erzurum Antlaşması, 1829 yılında imzalanan ve Yunanistan'ı imparatorluk toprağı olmaktan çıkaran Edirne Antlaşması ile kanayan bir yaraya dönüşen Mısır ayaklanması Sultanın sağlık durumu üzerinde ne derece menfi etkiler bırakmıştır bilinmese de devletin durumu, kimi yabancı devlet adamlarınca “Avrupa'nın hasta adamı” yakıştırmalarına neden olmuştur.

B. Sultan Abdülmecid Dönemi ve Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839)

Sultan Abdülmecid, babası II. Mahmud'un vefatı üzerine 1 Temmuz 1839'da tahta geçti. Abdülmecid tahta çıkar çıkmaz Kaçar Devleti'nin başında olan Muhammed Şah'a İbrahim Sarem Efendi'yi elçi olarak göndererek II. Mahmud'un vefatını bildirmiştir.²⁷⁰

Sultan Abdülmecid, her ne kadar genç ve tecrübesiz olsa da babası II. Mahmud'un ıslahatlarını yakından takip ettiğinden ve almış olduğı yüksek

²⁶⁸ Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Ankara 1998, s. 500

²⁶⁹ Öztuna, **a.g.e.**, s. 498

²⁷⁰ **Güzide-i Esnad-ı Siyasi-yi İran ve Osmani**, s. 223

eğitimden dolayı bu eksikliği fark edilmiyordu. Hatta muhafazakâr devlet adamlarına rağmen tahta çıktığında Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın tavsiyelerini dikkate alarak kendi dokunulmaz yetkilerini sınırlayan *Tanzimat Fermanı*'nı ilan etmekte tereddüt etmedi. Bu tavrı onun olgunluğunun ve kararlılığının bir ifadesidir.

Topkapı Sarayı'nın Gülhâne has bahçesinde okunduğu için "*Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu*" ve Avrupalılarca "*Hatt-ı Şerif*" denen Tanzimat Fermanı, Osmanlı tebaasının temel haklarını belirten bir anayasa metnidir.²⁷¹ Tanzimat Fermanı çöküş dönemindeki Osmanlı Devleti için önemli bir yere sahiptir. Nitekim modern Türkiye'nin temellerini oluşturan bir sürecin en önemli olaylarından biridir. Hatta bazı tarihçilere göre Tanzimat Fermanı modern Türkiye'nin temelini atıldığı belgedir.

Tanzimat Fermanı'nı daha iyi anlamak için öncelikle devleti bu fermanı ilan etmeye iten sebepleri bilmek gerekir. Döneminde ilan edilmemiş olmasına rağmen Tanzimat Fermanı'nın asıl yaratıcısı II. Mahmud'dur. Sultan II. Mahmud Tanzimat Fermanı'nın ilanı için gerekli olan reformları yapmamış olsaydı, belki de Abdilmecid'in Tanzimat'ı ilan etmesi söz konusu olamazdı. Osmanlı Devleti'ndeki reform hareketlerini iki açıdan değerlendirebiliriz. İlk olarak bu reformlar devletin iç dinamikleri tarafından programlanan reformlardır. İkinci olarak ise söz konusu reformlar iktisadi, sanayi ve askeri açıdan nispeten daha ileri bir seviyede bulunan Batı örnek alınarak yapılan reformlardır ki bunların ilk nüveleri Nizam-ı Cedid adı altında III. Selim zamanından intikal etmiştir. İmparatorluğun batıya gücünü kabul ettirdiği parlak dönemlerin yerini II. Viyana bozgunu (1683) ve Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) sonrası durağan bir süreç almış, bu tarihlerden itibaren güç dengeleri Osmanlı Devleti'nin aleyhine ve batılı devletlerin lehine olmak üzere değişmeye başlamıştır²⁷².

İmparatorluğun duraklama döneminde Şeyhülislam Saadettin Efendi, Hacı Sultan-ı Ömer Efendi, Sultan II. Osman, Koçibey, Kâtip Çelebi, Sultan IV. Murad, Köprülü Mehmed Paşa gibi reformistler, devleti kendi içinde düzeltmeye çalışmışlardır. Ancak bu şahsiyetler için yapılacak reformlar için batıdan alınacak

²⁷¹ Öztüran, **a.g.e.**, s. 505

²⁷² Köse, **a.g.e.**, s. 133

herhangi bir ilham bulunmamaktadır. Ancak daha sonra iktidar olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecid gibi padişah ve devlet adamları, devleti modern hale getirmek için, kurdukları yeni müesseseleri az da olsa Batı tarzında oluşturmaya gayret gösterdiler. Bu dönemde Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin yarattığı fikri uyanış Sanayi Devrimi ile birleşerek tekâmül etmiş ve batının üstünlüğü yadsınamaz bir gerçek olarak Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkmıştır.

Ancak yine de bu gelişmeler Batı ile Osmanlı Devleti arasında gelişmişlik açısından henüz büyük bir uçurum yaratmamıştır. III. Mustafa ile I. Abdülhamid Avrupa devletlerinin modernleşmelerini Osmanlı Devleti ile Avrupa arasında makas aralığının daha fazla açılmaması için Batı'daki yenilikleri sıkı bir şekilde takip edip etmeye çalışmışlardır. Bu çaba Tanzimat Fermanı'nın²⁷³ ilanından sonra ıslahatlara devam arzusunda bulunan hükümet ricali için Avrupa devletleri ile her hangi bir problem yaşamamaları için münasebetlerini iyi tutma eğilimi doğurmuş ve bu yönde gayret göstermeye çalışılmıştır.²⁷⁴

²⁷³ Tanzimat fermanı ve yapılan düzenlemeler hakkında bkz. Enver Ziya Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 169-182

²⁷⁴ Ahmet Hamed-Mustafa Muhsin, **Türkiye Tarihi İstanbul'un Fethinden Zamanımıza Kadar**, İstanbul 1926, s. 565

III. OSMANLI DEVLETİ VE KIRIM HARBI

A. Kırım Harbi'nden Önce Osmanlı Devleti'nin Durumu

Bu olayların yaşandığı sıralarda hem Rusya hem de İngiltere İran'ı kendi yanlarına çekmeye çalışıyordu. Bilhassa Rusya, Osmanlı Devleti ile Kırım Savaşı'na²⁷⁵ girmek üzereydi ve Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlara destek çıkmak bahanesiyle Osmanlı Devleti'ni sıkıştırıyordu. Tüm bu anlaşmazlıklar Osmanlı ve Rusya'yı bir kez daha savaşın eşiğine getirmişti. Rusya'ya göre Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hristiyanların hakları uluslar arası garanti altına alınmalı ve bu husus Paris Antlaşması'nda belirlenmeliydi. Osmanlı Devleti de Kırım Harbi'nin son günlerinde rastlayan bir dönemde dış devletlerin kendi içişlerine müdahale etmesini engellemek için Islahat Fermanı'nı yürürlüğe koydu. Islahat Fermanı, Paris Antlaşması'ndan altı hafta önce 18 Şubat 1856'da Babıâli'de ve devlet ricalinin yoğun katılımıyla dünya kamuoyuna ilan edildi. Öncelikli olarak da Paris Antlaşması'na hazırlanmakta olan devletlere bildirildi.

Islahat Fermanı, Gülhane Hattı Hümayunu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılması kararlaştırılan yeni bir düzenin prensiplerini genel hatlarıyla ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Tanzimat hareketinin bir devamı niteliğindedir. Buna mukabil hazırlanış şekli, yapısı ve tesirleri itibarıyla ondan birçok noktada ayrılır. Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin kendiliğinden teşebbüs ettiği bir reform hareketidir. Her hangi bir yabancı baskısı veya etkisi Tanzimat Fermanı'nda söz konusu olmamıştır. Amacı devletin hantal yapısını yeniden düzenlemek ve eski parlak günlere yeniden adım atmaktır. Buna mukabil Islahat Fermanı dış güçlerin baskısı ile gündeme gelmiş ve belgenin ana hatları yabancılar tarafından belirlenmiştir.²⁷⁶

²⁷⁵ Kırım Savaşı 4 Ekim 1853'de Osmanlı ve Rus Devleti arasında başlamış ve 30 Mart 1856 tarihinde sona ermiştir. Savaşın sonunda yapılan Paris Antlaşması 30 Mart 1856 tarihinde Rusya ile Kırım Savaşı'nı kazanan Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Fransa arasında imzalanmış bir barış antlaşmasıdır. Daha fazla bilgi ve antlaşma maddelerini incelemek için Bkz. **Muâhedât Mecmuâsı**, C. IV, s. 242-258

²⁷⁶ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 248

Islahat Fermanı, Osmanlı Devleti içinde, özellikle Rusya tarafından sürekli istismar aracı olarak kullanılan gayrimüslim tebaanın dış politika aracı olmaktan çıkarılması için planlanmış bir metindir.²⁷⁷ Osmanlı bu bağdaşıklarına eşit bir statü tanıyarak onları azınlık olmaktan çıkartmak istemiş böylelikle bu toplulukların hamiliğine soyunan İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletlerden gelebilecek dış müdahaleleri önlemeye çalışmıştır.

B. Kırım Harbi

Osmanlı Devleti siyasi tarihinin önemli merhalelerinden biri olan Kırım Muharebesi, Osmanlı-Rus münasebetleri bağlamında önemli bir yere sahiptir. Kırım Muharebesi'nin patlak verdiği sıralarda Osmanlı Devleti'nin iç siyaseti oldukça sallantılı bir süreçten geçmektedir. Bu dönemde imparatorluk idaresinde yapılmaya çalışılan ve devleti içinde bulunduğu açmazlardan kurtaracağı öngörülen bir takım ıslahatlar, iç kamuoyunda hazımsızlığa sebebiyet vermiş, huzur ortamı bir türlü tesis edilememiştir. Ülke içinde mutlakiyetçi devlet adamları ile ihtilalci aydınlar arasında kan uyuşmazlığı devletin her kademesinde kendisini hissettire dursun, bir yandan da Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçi hülyaya kendisini inandırmış bir yığın azınlık içten içe teşkilatlanma gayreti içine girmişlerdir.

Yapılmaya çalışılan ıslahatların istenilen düzeye ulaşamamasında dış güçlerin etkisi de yadsınamaz bir gerçektir. Zira çok uluslu imparatorlukların örselenmeye başladığı bir dönemde Osmanlı Devleti'nin 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu adı altında yeni bir vatandaşlık bildirgesi yayınlaması, bu devletin topraklarında yayılma siyaseti güden ve bu iş içinde azınlık haklarının ihlali gibi bahaneler ileri süren Rusya ve Avusturya devletleri tarafından hoş karşılanmamıştır.²⁷⁸

Daha önce de sık sık dile getirdiğimiz gibi azınlık hakları meselesi, Osmanlı Devleti açısından kanayan bir yara halini almıştır. Bünyesinde üç ilahi dinin inananlarını barındırmak yanında bir de etnik ve mezhepsel ayrılıkların

²⁷⁷ Bu konuda daha fazla bilgi için Bkz. Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 2003, s. 257-259

²⁷⁸ *Türk silahlı kuvvetleri tarihi Osmanlı Devri (Osmanlı- rus kırım harbi) kaffas cephesi harekatı (1853-1856)* Ankara 1986, s. 3

çeşitlendirdiği çatışmaları hissedenden Babıali yönetimi, bu tarz buhranları önleyici politikalar üretmekte zaman zaman aciz kalmıştır.

XIX. asrın ikinci yarısına girilirken Osmanlı Devleti toprakları azınlık merkezli yeni bir krizle yüzyüze kalmıştır. Bu krizin odağında ise Hristiyan alemi için önemli sayılan kutsal yerler meselesi (Kudüs) bulunmaktaydı. Enver Ziya Karal, eserinde bu krizin patlak vermesi ve bir Katolik-Ortodoks çatışmasına dönüşmesi hususunda şunları söylemektedir. Bu dönemde Fransa Cumhurbaşkanı olan Lui Napolyon, henüz yeni seçilmiş olmasına rağmen imparatorluk hayali içine girmişti. Aynı dönemde öne çıkan bir başka husus da başını Fransa'nın çektiği Katolik alemi ile Ortodokslar arasında bir takım anlaşmazlıkların ortaya çıkmasıydı.²⁷⁹ Lui Napolyon, 1850 senesinde iç politikadaki gücünü ve prestijini arttırmak için oldukça agresif bir dış politika izlemeye başlayınca tepki çekmeye başlamıştır. Lui Napolyon özellikle Fransız Katoliklerini kendi tarafına çekmek maksadıyla Bâb-ıali'den, Kutsal Topraklarda yaşayan Katolikler için ayrıcalıklar talep etti. Bâb-ıali de Napolyon'u kırmayarak Beytullahim Kilisesi'nin anahtarlarını Ortodoks Yunanlılardan alarak Katolik Kilisesi'ne verdi. Ancak 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması uyarınca Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksların hamisi konumundaki²⁸⁰ Rus Çarı Nikolay, Ortodoks Kilisesi'ne ait haklarının yeniden teslim edilmesini istedi. Bâb-ıali'nin bu isteği reddetmesi başlayacak yeni bir savaşın habercisi gibiydi.²⁸¹

Rusya, kendine karşı Fransa'nın bu hareketlerini önleyebilmek için Avusturya ve Prusya'nın yardımına güveniyordu. Halbuki Avusturya, Rusya'nın Eflâk-Boğdan'a girmesinden ve Tuna Nehri'nin ağzına yerleşmesinden endişeli idi. Prusya ise, o günlerde Balkanlardan ve Osmanlı Devleti'nden bir beklentisi olmadığından bu savaşa katılmak niyetinde değildi. Rusya'nın, sorunu tırmandırması ve başından beri izlediği uzlaşmaz tutum üzerine 25 Eylül 1853'te İstanbul'da

²⁷⁹ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 218-219

²⁸⁰ Küçük Kaynarca Anlaşması'nın maddeleri için Bkz; Köse, **a.g.e.**, s 112-119

²⁸¹ Vernadsky, George, **Rusya Tarihi**, çev: Doğukan Mızrak-Egemen Mızrak, İstanbul 2011, s. 269-270 ve Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 222-223

toplanan “Meşveret”te savaş açılmasına karar verildi. Osmanlı Devleti, 4 Ekim 1853’te Rusya’ya resmen savaş ilan etti.²⁸²

Çar Nikolay, Rus ordularının kısa zamanda Tuna’yı geçip Osmanlı hükümetini barışa zorlayacağını düşünmekteydi. Ancak büyük bir sürprizle karşılaştı. İngiliz ve Fransız donanmasının Marmara Denizi’ne gelmiş olması, Rusya’ya karşı bir devletler ittifakının vücuda gelmekte olduğuna delalet ediyordu. Rusların Karadeniz donanması, ani bir baskınla Sinop Limanı’ndaki Türk donanmasını imha etti. Bunun üzerine İngiliz ve Fransız gemileri Karadeniz’e çıktılar ve Ruslara karşı taarruza geçtiler.

Bu savaşta İngiliz ve Fransız devletlerinin, Osmanlı Devleti’ne yardım edecekleri artık aşîkar idi. Bu durum karşısında Rus ordusu Tuna etrafını boşaltmak zorunda kaldı. Çar Nikolay’ın da bu sıralarda vefat etmesi (Şbat 1855) Rusları zor durumda bıraktı. 27 Ağustos/8 Eylül 1855 tarihinde Fransızların hücumu ile Malachov tabyası düştü ve böylece Rus ordusu yenilgiye uğramış oldu. Rusya’nın yenilgisinden doğan neticeleri, Nikolay’nın halefi II. Aleksandr yerine getirecekti.²⁸³ Bu amaçla 1856 yılın Mart ayında Paris Muahedesi akid olundu. Paris’te toplanan İngiltere, Rusya, Osmanlı, Avusturya, Prusya ve Sardeniya hükümetlerinin delegeleri müzakerelere başladılar. Taraflar arasında anlaşarak 34 maddeden oluşan bir antlaşma metni ortaya koydular. Bunun yanında daha evvelden taraflar arasında sorun yaratan Boğazlar ve Karadeniz hakkında da bir takım kararlar alındı. Bu antlaşmanın en mühim noktaları Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün katılımcı devletler tarafından kabul edilmesi ve Karadeniz’de seyrüsefer serbestisi getirilmesidir. Ancak Osmanlı Devleti ve Rusya bu sularda gerekenden fazla asker ve gemi bulundurmayacakları konusunda teminat vermişlerdir.²⁸⁴

²⁸² Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, İstanbul 2010, s. 221-222

²⁸³ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi (başlangıçtan 1917’ye kadar)**, Ankara 2010, s. 327-328

²⁸⁴ Fevzi, kurtoğlu, **1853-1855 Türk-Rus harbi ve kırım seferi**, İstanbul 1927 s.149

C. Kırım Harbi'nin İran'daki Yansımaları ve Herat'ın Fethi

Kırım Harbi esnasında hem Rusya hem de Osmanlı Devleti komşularıyla bir sorun çıkmaması için özellikle İran ile iyi geçinmeye çalışıyorlardı. Her iki devlet de İran'dan kendisine yardım etmesini, diğer devlete de sırt çevirmesini istiyorlardı. Eğer İran iyi bir dış siyaset yürütebilseydi bu savaştan en kazançlı şekilde ayrılabilirdi. Ancak tam tersi oldu ve İran, hem İngiltere'yi hem de Rusya'yı hayal kırıklığına uğrattı.

Bu sıralarda Emir Kebir'in yerine geçen Mirza Ağahan Nuri İran ordusuna Rus gemilerini Enzeli Limanı'na almamalarını emretti. Ruslar, Emir Kebir zamanında da İran limanlarına demirleyemiyorlardı. Ancak o öldükten sonra rahatladılar ve böyle bir serbestliğe kavuştular. Rusların bu serbestliği Ağahan Nuri'nin emriyle 1853 yılında sona erdi. Rusya cephesinden bu duruma tepki gecikmedi. Birkaç resmi yazışmadan sonra Rus savaş gemilerinin değil ancak ticaret gemilerinin İran limanlarına yanaşabileceği emri verildi. Bu durum hem Rusya'yı hem de Sadrazam Nuri'yi memnun etmemişti. Ruslar, Kırım Savaşı öncesinde Sadrazamdan gizli olarak Nasıreddin Şah'a Kırım Savaşı'na birlikte girmeyi teklif ettiler. Ruslara göre böyle bir durumda hem Rusya amacına ulaşacak hem de İran kaybettiği toprakları tekrar sahip olabilecekti. Nasıreddin Şah konuyu Sadrazam'la istişare etti ve Ağahan Nuri bu işe karşı çıktı. Çünkü bu hem İngiltere'yi hem de Fransa'yı karşısına almak demekti. Nasıreddin Şah Ruslara Osmanlı topraklarına saldırmayacağını bu savaşta tarafsız kalacağını ilan etti. Rusya bu durumu kabul etti ancak Kaçar Devleti'nden kendisine karşı kullanılabilecek hiçbir silahın sınırları dâhilinden geçirilmeyeceği hususunda teminat aldı. Bunun karşılığında da Türkmençay Antlaşması'ndan kalan yarım milyon Tömen parayı İran'dan almayacaklarını bildirdiler.

İngiltere cephesinde ise bu pazarlıklar çok geçmeden duyuldu ve tepkiye neden oldu. Ağahan Nuri İngiltere'ye bu antlaşmayı bir şekilde bozacağına dair söz verdi. İngiltere'den bunun karşılığında eğer Rusya'yı yenebilirlerse Kafkasya'daki İran topraklarını tekrar iade etmelerini istedi. İngiltere bunun karşısında bir vaatle bulunmadı ve İran'ı oyaladı. 1856'da Kırım Savaşı patlak verdi ve başını

İngiltere'nin çektiği müttefikler Rusya'yı yenilgiye uğrattılar. Bu durumda artık İran'a ihtiyacı kalmayan İngiltere İran'ın Kafkaslar konusundaki taleplerini reddetti.

Rusya da İran'ın İngiltere'ye yanaşmasını hiç iyi karşılamadı ve İran'a karşı tavır almaya başladı.²⁸⁵ Tam bu sıralarda Herat olayı tekrar gündeme geldi. Geçmişten günümüze İngiltere Herat'dan hiç vazgeçmedi ve İran'ın Herat üzerinde egemen olmasını engellemeye çalıştı. Çünkü İngiltere'ye göre Herat ve Kandahar Hindistan'a açılan birer kapıydı. Bu yüzden de her an Rus etkisine girebilecek olan İran'ın eline geçmesi büyük bir riskti. Buna mukabil Herat İran için de önemliydi. Bunu geçmişte de hem Abbas Mirza'nın, hem de Muhammed Şah'ın Herat'ı ele geçirmeye çalışmalarından anlayabiliriz. Bu nedenle Herat'ın fethi bir kez daha gündeme geldi ve bu olay eskiden olduğu gibi İran-İngiltere ilişkilerinin gerilmesine sebep oldu.

1851 senesinde Herat hâkimi Yar Muhammed Han vefat etti ve yerine oğlu Seyyid Muhammed Han geçti. Nasireddin Şah, daha önce babasına verdiği Zehirü'd-Devle unvanını yeni Herat hâkimine vererek taltifte bulundu. Seyyid Muhammed Han da Nasireddin Şah'a itaat edeceğini ilan etti. Bu durum İngiltere'nin hoşuna gitmedi. Çünkü önce de bahsettiğimiz gibi Herat'ın İran'ın etkisi altında görmek istemiyordu. Bu durum İngilizlerin Hint coğrafyasındaki çıkarlarını tehlikeye sokmaktaydı. İngiltere bu düşünceyle Ağahan Nuri'den Herat'a karşı hiçbir plan içerisinde olmadıklarına dair garanti istedi. Şah'tan da bu konu üzerinde bir belge imzalanmasını istedi. İngilizlerin şartı şöyleydi: *"Eğer dış ülkeler Herat'a saldırırlarsa İran o bölgeye ordu ve sipah gönderecek ve problem çözüldükten sonra orduyu geri çekeceğine dair garanti verecekti"*. Bunun karşılığında İngiltere de askerlerini Herat'tan çekeceğine dair söz verdi ve iki tarafta herhangi bir yanlışlık yapılırsa antlaşmanın iptal olacağı konusunda anlaştılar. Nasireddin Şah, istemeyerek de olsa Ağahan Nuri'nin baskısı ile bu anlaşmaya imza attı.²⁸⁶ Şah çekincelerinde haklıydı. Nitekim kısa zaman sonra İngiltere, Afganistan'ın iç işlerine müdahale etmeye başladı. İngilizler bununla da kalmadı, Afganistan üzerinde hâkimiyet hakları olduğunu İran'a kabul ettirmeye çalıştılar. Ayrıca bu dönemde İngiliz

²⁸⁵ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 269-270

²⁸⁶ Mahmud Mahmud, **Tarihi Ravabete Siyasi İran ve İngiliz dar gharne nuzdahom**, C.II, Tahran 1353, s. 649

etkisi altında olan Dost Muhammed Han'dan Herat'a saldırmasını istediler. Bu dönemde Herat hâkimi Seyyid Muhammed Han Zahirü'd-Devle İran'dan askerî yardım isteyince, Sam Han İlham komutasındaki 1.500 İran askeri Meşhed'den Herat'a gönderilmiştir.

Herat'da bulunan İngilizler, şehrin ileri gelenlerine bol miktarda para verip, kendilerinden yana tavır almaları yönünde baskı yapmışlardır. İngilizler öncelikle Sam Han İlhan komutasında Herat'a doğru gelen İran ordusunun engellenmesi için şehir kapılarının kapatılmasını istediler. Bu yapılmadığı takdirde Herat'taki Muhammed Yusuf Han'ın öldürüleceği tehdidinde bulundular. Bu sırada Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile ittifak yapmayı düşünen Nasıreddin Şah, İngiltere'nin Afganistan üzerindeki bu sömürgeci siyaseti yüzünden istediğini yapamamıştır.

Hüsamü's-Saltana komutasında Herat'a gönderilen İran ordusu, önce Herat'ın anahtarı olan Gur Kalesine saldırmış, kale muhafızı Mecid Han Afganî kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştır. Hüsamü's-Saltana ordusuna yetişen 10.000 kişilik ek bir kuvvet ile birlikte Herat'a doğru hareket etmiştir.

İran ordusu iki ay süren bir kuşatmadan sonra Herat'a girdiği sıralarda, Herat'ın idaresi Seyyid Muhammed Han'ın yerine geçmiş olan Muhammed Yusuf Han'ın elindeydi. Muhammed Yusuf Han, 1856'da esir alınarak öldürüldü ve Herat'ta Nasıreddin Şah adına hutbe okutularak sikke basıldı.

İran'ın Herat'ı fethetmesi, İngiltere ile olan ilişkilerin tekrar bozulmasına sebep oldu. Bu yüzden Sadrazam Mirza Ağahan Nuri, İngiltere ile olan ilişkileri düzeltmek için Ferah Han Kaşanî'yi İstanbul'a göndererek İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi ile görüşmesini istemiştir. İngiliz elçisi görüşmek istemediği gibi İran Devleti'nden sadrazamın derhal görevden alınmasını talep etmiştir. Bunun üzerine, Fransa Kralı III. Napolyon ile temasa geçen sadrazam, ondan iki devlet arasında arabuluculuk yapmasını istemiştir.

İngiltere, İran'ın Herat'dan çekilmesini sağlamak için savaş gemilerini 1856'da Basra Körfezi'ne gönderdi ve Hark Adası ile Buşir şehrini işgal etti. Nasıreddin Şah, güneyden yapılan bu işgali engellemek istedi ancak başarılı olamadı. Bu sırada Paris'te bulunan İran elçisi Ferah Han Kaşanî, 1857'de İngiltere

elçisi ile yaptığı görüşmeler sonucunda, İran'ın Afganistan'ı ve İngiltere'nin de Basra Körfezi'ndeki limanları boşaltması noktasında anlaştı.

Paris'te imzalanan bu anlaşma ile İran, Afganistan üzerindeki hâkimiyetini kaybettiği gibi İngiltere'den de özür dilemek zorunda kalmıştır. Sadrazam Ağahan Nuri, Herat'ın kaybedilmesine üzüleceğine yerde İngiltere'nin kendisini görevden alınması yönünde ısrar etmediği için sevinmiştir. İngilizlerin bunu talep etmemesinin de şüphesiz bir sebebi vardı. Zira İngiltere, Herat'ı kontrol altında tutmak için 1853'de Scheil vasıtasıyla sadrazamla gizlice anlaşmıştı. Anlaşmanın detaylarında İran'ın Herat'a asker göndermemesi, Herat paralarının üzerine Şah'ın isminin yazılmaması ve hutbede isminin okunmaması, Tahran'da tutuklu bulunan Heratlıların serbest bırakılmasına gibi hususlar bulunmaktaydı. Bu anlaşmaya rağmen sadrazamın Herat üzerine yürümeyi düşünen Şah'ı bilerek yönlendirmesi veya engellememesi, İran'ın Herat'ı boşaltmasını istemek için bir bahanesinin olmasını sağladı. Sadrazamın bu tür davranışları kafalarda soru işaretleri oluştuyordu. Bunu fark eden Nasıreddin Şah, tüm bu sebepleri değerlendirip Sadrazamı görevden aldı ve yönetim sistemini değiştirerek bakanlıklar kurmaya başladı.

Sadrazamı görevden alan Şah yerine birini göreve getirmedi ve işlerini idare eden bir aracı gibi olan sadrazamlığı lağvederek bakanlıklar yoluyla ülkeyi doğrudan kendi yönetmek istedi. Böylelikle 1858 yılında İran'da ilk defa bakanlıklar kuruldu.

Muhammed Han, Kaçar Savaş Bakanı oldu ve sadrazamlık görevini de aynı anda yürütmeye başladı. 1868'de Nasıreddin Şah, "*Atabat Aliyat*"a²⁸⁷ yani kutsal topraklara gitme kararı aldı. Ancak kutsal toprakların Osmanlı Devleti egemenliğinde bulunmasından dolayı, bir süredir ilişkilerin gergin olduğu Osmanlı Devleti'nin izin ve bilgisi gerekliydi. Mirza Hüseyin Han Müşirü'd-Devle yaklaşık on yıldır İstanbul'da İran elçisi olarak görev yapmaktaydı. Nasıreddin Şah, 1870'de kutsal topraklara gitti ve Mirza Hüseyin Han Müşirü'd-Devle'nin girişimleriyle Şah'a yakışır bir karşılama yapıldı. Şah bu seferin dönüşünde Mirza Hüseyin Han Müşirü'd-Devle'ye bu başarısından dolayı "Sipahsalar" unvanını

²⁸⁷ Irak ülkesinde bulunan Kerbela ve Necef bölgesi.

verdi ve başkomutan olarak Harbiye Bakanlığı'nın başına getirdi. Bir yıl sonra da sadrazam olarak atadı.

Sipahsalar daha önceki görevlerinden dolayı çok kez Avrupa'da bulunmuştu. Bu yüzden de dünya siyaseti hakkında bilgi sahibiydi bu özelliğiyle İran'ın İngiltere'yle dış politikada daha yakın ilişkiler içinde olmasını sağladı.

Sipahsalar'ın dış politikaya dair bakış açısını 1872'de Alman asıllı İngiliz iş adamı Paul Julius Reuter²⁸⁸ ile imzalanan ticaret antlaşmasında açıkça görebiliyoruz. Bu antlaşma dışarıdan hiçbir baskı olmadan Sipahsalar'ın isteğiyle Nasıreddin Şah tarafından imzalandı. Sipahsalar, yaptığı bu antlaşmayla İran'ın kuzeyi ve Hazar Denizi'nden, güneydeki Fars Körfezi'ne kadar uzanan bir demir yolu ağı oluşturma, şehirlerde tramvay hattı kurma, bunun yanında gümrük faaliyetlerini denetleme ve madenleri işletme imtiyazını da Reuter'e veriyordu. Tüm bu milli servetler 70 yıllığına İngiliz şirketine devrolundu.²⁸⁹ Yapılan anlaşma İngiltere Devleti ve İran Devleti arasında değildi, zengin İngiliz iş adamı ve İran Devleti arasındaydı. Yani İngilizlerden gelen herhangi bir baskı olmadan Sipahsalar İran milli sermayesini küçük bir meblağ karşılığında Yahudi kökenli bir iş adamına devretti.

Yapılan antlaşma, Rusların tepkisini çekeceği için Sipahsalar anlaşmayı gizli tutmaya özen gösterdi fakat Rusya'nın bu işi öğrenmesini engelleyemedi. Ruslar durumdan haberdar olunca anlaşmaya karşı çıktılar ve iptal edilmesini istediler. Rusya İran'daki elçilerini bu konudan habersiz oldukları için itham etti. Anlaşmaya itirazlar sadece yurtdışından değil yurt içinden de geliyordu. Mollalar anlaşmaya itiraz ettiler ve iptal edilmesini istediler. Daha da ileri giderek Sipahsalar'ın görevden alınması için Nasıreddin Şah'a baskı yaptılar. İngiltere devlet olarak bu konu hakkında bir girişimde bulunmadı. Çünkü anlaşma Reuter ve İran Devleti arasındaydı ayrıca İngiltere de bu iş adamına güvenmiyordu bundan dolayı konudan uzak durdular.

²⁸⁸ 1816'da Almanya'da ünlü ve iyi eğitilmiş Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İran'ın Demir yollarını kurması için bir antlaşmada İran'ın bütün yer altı kaynaklarını (altın ve gümüş hariç) yetmiş yıllığına ve gümrük işlerini de yirmi beş yıllığına kendine geçirmişti. İranlılar, İran'a yapılmış en büyük ihanetlerden biri olarak gördüğü bu olay üzerine ayaklanmışlardır. Bir süre sonra Reuters haber ajansını kuran iş adamı olarak ünlenmiştir.

²⁸⁹ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 288-289

D. Sultan Abdülmecid'in Ölümü (25 Haziran 1861)

Osmanlı Devleti, Paris Kongresi'nden sonra bir sürü gaile ile uğraşırken saltanatı zamanında Tanzimat ve Islahat hareketlerini gerçekleştirmiş olan Sultan Abdülmecid 25 Haziran 1861'de öldü. Sultan Abdülmecid'in vefatından bir kaç ay önce İstanbul'a gelen Prusya elçisi yazdığı seyahatnamede şöyle söylemektedir. *“İstanbul'da Sultan'la görüştüğümüz sıralarda Sultan'ın sağlığı iyi görünmüyordu. Bu yüzden biz kısa bir süre için görüştük. Bizle görüştükten kısa bir süre sonra da Sultan'ın vefat ettiğini duydum. Hatta Sultan'la konuştuğumuzda o kadar sakin ve yavaş sesle konuşuyordu ki sesini dahi duyamıyorduk. Bu nedenle Fuad Paşa bize Fransızca Sultan'ın sözlerini iletiyordu”.*²⁹⁰

Sultan Abdülmecid, 1839'da 18 yaşında iken padişah olmuş ve 40 yaşında da ölmüştür. Abdülmecid'in yerine 31 yaşındaki kardeşi Abdülaziz padişah oldu. Hayatı ve icraatları göz önüne alındığında Abdülmecid ilginç bir kişiliğe sahip olduğu görülmektedir. Abdülmecid, geleneklere değil zamanının gereklerine bağlı olan bir mizaca sahiptir.²⁹¹ Kendisine ilham veren düşünce batı tarzı düşüncedir. Dönemin diplomatik dili olan Fransızca'yı iyi konuşmakta ve Fransız yayınlarını takip etmektedir. Temasta bulunduğu yabancılarla Fransızca münazara edecek kadar bu dile vakıftır. Abdülmecid, din konusunda ve batıl inançlar hakkında şöyle demiştir: *“Biliyoruz ki Cenabı Hak her yerde hazır ve nazırdır. En basit ilmi-i heyet kavaidi de bize gösteriyor ki dünya güneş etrafında dönüyor. Şu halde yeryüzünde yaşayanlar için yukarı ile aşağı yoktur. Bununla beraber halk Allah'ı yine de semada arıyor. Biz de bunu tasvip ediyoruz.”*

Abdülmecid, zaman zaman “Meclis-i Vükela” toplantılarına katılır, tersaneyi ziyaret eder, camilerde icazet merasimlerine katılır sivil ve askerî okulların sınavlarında bulunurdu. Öğrencileri teşvik ederdi. Fransa Devleti'yle ilişkiye de önem verirdi. Halife olmasına rağmen açık fikirli ve ileri görüşlü bir padişah idi.

²⁹⁰ Henrich Brughes, **Sefer-i be Derbar-ı Sultan-ı Sahipkiran (1859-1861)**, ter. Mühendis Kürdbeççe, C.1, Tahran 1367, s.30-31

²⁹¹ Abdülmecid döneminde Osmanlı Devleti teşkilatı ve yönetimdeki gelişmeler için bkz. Karal, **a.g.e.**, C. VI, Ankara 1983, s. 98-289

Problemli iç ve dış ilişkiler içinde geçen Abdülmecid devrinde pek çok imar faaliyetleri de gerçekleştirildi. Dışarıdan alınan borcun bir kısmıyla saray ve köşkler inşa ettirildi. 1849’da yapılan Mecidiye Camii ile 1853’te yapılan Dolmabahçe Sarayı bu dönemde yapılmış önde gelen eserler olarak gösterilebilir.²⁹²

²⁹² Turgut Subaşı, “Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz”, **Türkler**, C. 12, Ankara 2002, s. 753

IV. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE İRAN'DA MEŞRUTİ HAREKETLER

Kaçar ve Osmanlı devletlerini meşrutiyete götüren süreci ve bu sürecin ortaya çıkışını tetkik etmeden önce, meşrutiyet kavramı üzerinde birkaç söz söylemek sanırız ki faydalı olacaktır. Türk Dil Kurumunun sözlüğünde; “*Meşrutiyet, hükümdarla yönetilen bir ülkede, hükümdarın başkanlığındaki parlamento yönetimine dayanan hükümet biçimidir. Osmanlı İmparatorluğu’nda 1876 Anayasası’yla başlayan ve 1918 Mondros Mütarekesi’ne kadar süren süreç, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet dönemi adlarıyla anılan süredir*” diye açıklanmaktadır.²⁹³

Meşrutiyet veya Meşruti Monarşi, karışık bir devlet biçimi olarak tarif edilmektedir. Bu yönetimde egemenlik, mutlak monarşide olduğu gibi tek elde değildir. Hükümetin muktedir olabilmesi için milletin seçtiği temsilcilerden oluşan meclis ile devlet başkanının iradesi birleşmek zorundadır.²⁹⁴

Başka bir görüşe göre ise Meşrutiyet; “*Kanun-ı Esasi*” rejimi olarak, temel bir kanuna göre hükümetin yönetilmesi şeklinde tanımlanır. Buna göre Osmanlı Devleti’nin dini İslam, temeli ve kanunları da İslam hukukuydu. Fakat halk artık hükümeti ve hükümdarı şartlı yönetime dönüştürmek istiyordu. Bunu da ancak milleti temsil eden bir meclisle ve bu sayede hükümeti denetler konuma gelmekle gerçekleştirebilirdi. Bu meclisin görevleri; devletin gelir ve giderlerini denetlemek ve ülkenin çıkarına aykırı kanunların değiştirilmesini istemek olarak belirlenmekteydi.²⁹⁵

A. Sultan Abdülaziz ve Nasıreddin Şah’ın Avrupa Gezileri

İran’da ve Osmanlı Devleti’nde meşruti hareketlerin başlaması tarihi açıdan bir benzerlik arz etmektedir. Zira her iki devletin de en üst kademeye katıldıkları

²⁹³ Mehmed Ali Ağakay, **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, C. II, Ankara 1983, s. 827

²⁹⁴ Ebubekir Sofuoğlu, **Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet**, İstanbul 2004, s. 46

²⁹⁵ Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 47

Avrupa seyahatleri, bu devletlerin içinde bulunduğu geri kalmışlığı konunun muhataplarına göstermesi açısından ilginçtir.

Söz konusu dönemde Avrupa devletleri hızlı bir gelişim sürecinde girmişlerdi ve her geçen gün bu gelişim daha da ivme kazanmaktaydı. Bu durumu fark eden ve durumu Avrupa’da bulunmak suretiyle bizzat tetkik eden Sipahsalar, Nasıreddin Şah’ı Avrupa seyahatine çıkması yönünde teşvik ediyordu. Özellikle İngiltere’ye gitmesini ve bu ülkenin gelişme tarzını yakından tecrübe etmesini istiyordu. Bu gelişmelerin kendi devleti ve ülkesi içinde de bir örnek teşkil etmesi en büyük arzusuuydu. Nihayetinde teşvikleri karşılık buldu ve Nasıreddin Şah Avrupa seyahatine çıkmaya karar verdi.

Bundan 6 sene kadar önce benzer ihtiyaçlar doğrultusunda Avrupa Seyahatine çıkan Sultan Abdülaziz de, batılı ülkelerinin gelişimlerini yakından görmek istemiştir²⁹⁶. Burada şunu belirtmek gerekir ki hem Osmanlı, hem de İran Devleti’nin ekonomik açıdan çok rahat olmadığı bir dönemde böylesine masraflı ve geniş çaplı bir yolculuğa çıkılıyor olması kamuoyunda tartışma konusu olmuştur. Özellikle katılımın yoğun olduğu Nasıreddin Şah’ın seyahati (yaklaşık 50 kişi) bu seyahatin gerçekten uygun olup olmadığı tartışmalarını beraberinde getirmiştir.

Nasıreddin Şah, gerek Sipahsalar’ın teşvikleri gerekse de bunun elzem olduğuna kendisi de kanaat getirdiğinden üç kez Avrupa seyahatine çıkmıştır. İlk seyahatini 1873 senesinde, ikincisini 1878’de ve üçüncüsünü de 1889 yılında gerçekleştirmiştir. Bu esnada izlenimlerini de kendi not defterine kaydetmiştir. Osmanlı ve İran devletlerinin birbiri peşi sıra ve en üst makamlarca yapılan bu seyahatleri daha iyi anlayabilmek için öncelikle Sultan Abdülaziz’in seyahatine bir göz atalım.

O dönemde Osmanlı Devleti ekonomik krizlerle boğuşuyordu ve Sırp İsyanı yüzünden içişleri oldukça karışık bir haldeydi. Ali ve Fuat paşalar devleti iyi idare etmek maksadı ile Osmanlı Devleti’nin eski dostları İngiltere ve Fransa ile iyi geçinmeye özen gösteriyorlardı. 1867 senesinde III. Napolyon’un Paris Sergisi’ne Sultan

²⁹⁶ Nihat Karaer, **Abdülaziz’in Avrupa Seyahati**, Ankara 2007, s. 33-34

Abdülaziz'i de davet etmesi eski dostluğun tekrar kurulması yönünde önemli bir fırsat oldu²⁹⁷.

Osmanlı kamuoyunda Sultan Abdülaziz'in Avrupa'da yeni fikirler edineceği, reformların hızlanacağı, Avrupa'yla ilişkilerin gelişeceği düşünülmekteydi. Bu seyahat bir İslam Halifesi'nin, bir Osmanlı Padişahı'nın Hristiyan ülkelerine yaptığı ilk ve son dostluk seyahatti. Abdülaziz 10 gün kaldığı Paris'ten 10 Temmuz'da ayrılarak İngiltere'ye gitti²⁹⁸.

Londra'da da 11 gün kalarak 24 Temmuz'da Belçika'ya geçti²⁹⁹. 25 Temmuz'da ise Prusya'nın Koblenz şehrine vardı. Seyahat boyunca, Fransa, Rusya ve Avusturya imparatorları ile İngiltere Kraliçesi ve gayri resmi olarak da Belçika Kralı ile görüşen Abdülaziz, Prusya İmparatoru'yla görüşmeden ülkesine dönmüştür.

Abdülaziz, ardından 28 Temmuz'da Avusturya'nın başkenti Viyana'ya vardı. Viyana'dan da Tuna üzerinden vapurla 31 Temmuz'da Budapeşte'ye geldi. Bir gün Budapeşte'de kalan Sultan, Kraliyet Sarayı'nda bütün Macar ileri gelenlerini kabul etti. Padişah 3 Ağustos'ta ise Vidin'e ulaştı. Padişah'ı Budapeşte'de Tuna Eyaleti Valisi Midhad Paşa karşıladı. Eyaletin merkezi Rusçuk'ta da Sadrazam Ali Paşa ve Rüştü Paşa tarafından karşılandı³⁰⁰. 5 Ağustos'ta ise Osmanlı Devleti'ne tabii Romanya'nın yeni kralı Prens Karal, Bükreş'ten Rusçuk'a gelerek Padişah'ın huzuruna çıktı. 6 Ağustos'ta Varna'ya gelerek oradan da İstanbul'a döndü. Sultan Abdülaziz seyahatten dönüşünde Avrupa'daki gözlemlerini anlatan bir yazı yazdı. Burada Avrupa'nın ilerlemelerinden bahsederek, aynısının Osmanlı Devleti'nde de sağlanması için çalışılacağını belirtti. Ancak bu seyahat beklenen sonucu vermedi ve bahsi geçen ıslahatlar gerçekleşmedi.³⁰¹

Tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Nasıreddin Şah'a kadar Kaçar Devleti'nden hiçbir şah Avrupa'ya seyahat etmemişti. Nasıreddin Şah bu geziyi çok önceden planlamış olmalıydı. Zira başlangıç olarak Osmanlı Devleti'nin kontrolü altında olan Irak'ı ve kutsal topraklar olarak addedilen Kerbela ve Necef'e gitmeyi istedi. Nitekim öyle de oldu. Bağdad'ta yenileşme hareketlerini gördü ve çok

²⁹⁷ Karaer, **a.g.e.**, s. 1

²⁹⁸ Karaer, **a.g.e.**, s. 95

²⁹⁹ Karaer, **a.g.e.**, s. 122-124

³⁰⁰ Karaer, **a.g.e.**, s. 130-144.

³⁰¹ Subaşı, **a.g.m.**, s. 770

etkilendi. Gezi sırasında Bağdad valisi olarak Mithad Paşa³⁰² görevdeydi. Bilindiği gibi bu zat Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilanında çok önemli bir paya sahiptir. Midhad Paşa'yı daha detaylı olarak Meşrutiyet kısmında ele alacağız.

Avrupa seyahati Şah'a üstesinden gelebileceği bir iş gibi gözüktü ve güvenli bir şekilde seyahate çıkabileceğine kanaat getirdi. Daha önce de değindiğimiz gibi Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, Şah'ı Avrupa seyahati konusunda mütemadiyen teşvik ediyordu. Çünkü Sipahsalar'ın inancına göre; eğer Şah Avrupa'ya gider ve gelişmeleri yakından takip ederse İran'daki değişikliklere daha kolay uyum sağlardı. Şah 1873 senesinde sarayı ve içişlerini güvendiği kimselere emanet ederek Avrupa seyahatine çıktı. Bu seyahat çok masraflı olacaktı çünkü maiyeti çok kalabalıktı. Maiyetinde vezirleri, bürokrat heyeti, sarayda çalışan birkaç kişi ve haremi de vardı.³⁰³

Seyahat ilk olarak Rusya'dan başlayacaktı. Bu yüzden Hazar'ın güneyinden, Reşt şehri üzerinden Rus gemileriyle önce Astarahan'a ve oradan da Volga Nehri'ni takip ederek gemiyle Tsavitsin şehrine gidildi. Nasıreddin Şah, Tsavitsin'den karayolu ile Moskova'ya ve oradan da Rusya'nın başkenti St. Petersburg'a gitmiştir.³⁰⁴ Ruslar Şah'ın haremindeki kadınların ve eşinin giyim tarzını hayretle karşılamışlardır. Çünkü giyim tarzları onlara göre çok kapalıydı. Durum bu kadarla da kalmadı. Tokalaşma krizi ve yabancı kadınlarla ilgilendikleri gerekçesiyle haremdekiler İran'a geri gönderildiler. Harem kadınları geri yollandıkları için Sipahsalar'ı suçlamışlar ve ona karşı kin tutmuşlardır. Mirza Hüseyin Sipahsalar her ne kadar Şah'a bu konu hakkında bir şey söylemediğini belirtse de Şah'ın eşi ve haremdekiler onu suçlamaya devam etmişlerdir. Döndüklerinde Sipahsalar'ın saraydaki yokluğundan faydalanarak ona karşı propagandaya girişen saray kadınları muhalif sayısını artırmak için insanları kışkırtmaya başladılar.

³⁰² Ahmed Şefik Midhat Paşa Osmanlı devlet adamı. İlk Osmanlı anayasası olan **Kanun-i Esasi'yi** hazırlayan kurulun başkanı idi. Bağdad vilayetini üç sene (1869-1872) boyunca geniş yetkilerle yönetti. Midhad Paşa'nın hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bekir Koç, **Midhad Paşa(1822-1884)** Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002

³⁰³ Nikki Keddie, "İran der Devre-i Aherin Şahan-ı Kacar (1848-1922)", **Tarih-i İran Devre-i Afşar, Zend ve Kacar**, Haz. Peter Avery, Tercüme Murtaza Sakıb Fer, Tahran 1387, s. 240; Mehdevi, **a.g.e.**, s. 289

³⁰⁴ Şemim, **a.g.e.**, s.188

Daha önce bahsettiğimiz gibi Reuter Sözleşmesi'nden dolayı Sipahsalar'a karşı halk arasında zaten bir kin vardı. Aslında Rusya'yla savaştıktan sonra onlara karşı olan borçlarını ticari bir sözleşmeyle ve İngiltere gibi güçlü bir devletin desteğini alarak kapatmak isteyen Sipahsalar, bu niyetini İran'da kamuoyuna gerektiği kadar izah edememiştir.

Şah Rusya'da II. Aleksander³⁰⁵ ile görüştü ve bu görüşme sırasında çok iyi bir şekilde karşılandı ama Reuter'le imzalanan anlaşmadan dolayı tepki gördü. Şah'tan o ticari antlaşmanın karşılığı olarak Rusya'yla da bir anlaşma imzalamasını istediler. Aksi takdirde Reuter'le yapılan antlaşmanın feshi konusunu gündeme getirdiler. Nasıreddin Şah çaresiz bu antlaşmanın feshedileceğini söyledi ve St. Petersburg'dan ayrılarak Berlin'e geçti. Burada Alman İmparatoru I. Wilhelm ve Bismarck ile görüştü. Berlin'den Frankfurt'a oradan da Köln'e gitti. Son olarak da Belçika'ya giderek Kral II. Leopold (1865-1909) ile Brüksel'de bir görüşme yaptı. Bu esnada İngiltere'den bir heyet gelerek (heyetin başında Lawrence vardı) Belçika'nın başkentinde bulunan Nasıreddin Şah'ı aldı ve beraber Londra'ya doğru yola çıktılar. Önce Dover Limanı'na geldiler ve oradan saraya kadar prensler ve devlet adamları Şah'a eşlik ettiler. Şah, Londra'ya vardıktan üç gün sonra Kraliçe Victoria (1832-1901) ile görüştü. Seyahat boyunca en verimli durak burası oldu. Çünkü Şah buradaki gemi, silah ve kumaş fabrikalarını yakından görme fırsatı buldu.

Nasıreddin Şah, İngiltere gezisini bitirdikten sonra Fransa'nın başkenti Paris'e gitmiştir. Kendisini Paris'te demiryolu istasyonuna gelen Cumhurbaşkanı Patrice De Mac-Mahon³⁰⁶ karşılamıştır. Fransa Cumhurbaşkanı ile görüşen Şah, daha sonra İsviçre ve İtalya'ya geçmiş oradan Viyana'ya, Viyana'dan da Macaristan'a geçmiştir. Son olarak gemi ile İstanbul'a gelmiştir³⁰⁷.

Nasıreddin Şah'ın İstanbul ziyaretine daha sonra değineceğiz. Öncelikli olarak Sultan Abdülaziz'in tahttan azledilmesi ve öldürülmesiyle sonuçlanan olaylara kısaca değinmek istiyoruz. Zira Şah'ı İstanbul'da ağırlayan padişah II. Abdülhamid olmuştur.

³⁰⁵ 1818-1881

³⁰⁶ Mac-Mahon, 1873-1879 yılları arasında Fransa cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır.

³⁰⁷ Şemim, **a.g.e.**, s.188-189 ve Karadeniz, **a.g.e.**, s. 190-191

B. Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilişi (1876)

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarında yaşanan huzursuzluklar, ayaklanmalar ve büyük güçlerin devletin içişlerine müdahalesi, Osmanlı Devleti'nde, kızılgınlık ve öfkeye sebep olmaktadır. Halkın büyük çoğunluğu, bu kötü gidişatın baş sorumlusu olarak Mahmud Nedim Paşa'yı görüyordu.³⁰⁸ Bu gergin ortamda belki de kışkırtmalara gelmiş bir grup öğrenci, 11 Mayıs 1876'da, Babıâli önünde gelerek bir nümayiş gerçekleştirdi. Göstericilerin hedefinde sadrazam ve şeyhülislâm bulunmaktaydı ve derhal istifa etmeleri isteniyordu.

Sadrizam Mahmud Nedim Paşa, yaşananlar karşısında makamını korumak ve muhalif sesleri bir nebze olsun susturabilmek için Şeyhülislâm Fehmî Efendi'yi görevinden aldı. Ancak tüm çabalarına rağmen çok geçmeden kendisi de Sultan tarafından azledildi. Sultan Abdülaziz halkı sakinleştirmek amacıyla istemeyerek de olsa Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa'yı sadrazamlık makamına getirdi. Bu değişiklik sonucunda Hüseyin Hayrullah Efendi Şeyhülislâm, Hüseyin Avni Paşa da Serasker (Genelkurmay Başkanı veya Milli Savunma Bakanı) oldu. Midhad Paşa da hükümet üyesi yapıldı. Ancak Sultan'ın bu kadroya güvenmediği ve kısa süre sonra her birini azlederek Mahmud Nedim Paşa'yı tekrar iktidara getirmesinden anlaşılmaktadır. Buna mukabil görevden azledilen kadronun da Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek için komplo yapmaktan geri durmayacağı aşîkârdır.

Sultan Abdülaziz'in hal edilmesi meselesini ilk ortaya atan kişinin Hüseyin Avni Paşa olduğu düşünülmektedir³⁰⁹. Midhad Paşa'nın da onun ısrarıyla bu komploya karıştığı anlaşılmaktadır. Önceleri mütereddit olan Sadrizam Mehmed Rüşdü Paşa da bir süre sonra tehditlerle ikna edildi. Şeyhülislâm da Midhad Paşa'nın konağında yapılan bir toplantı sonucunda olası bir komplo için onay verdi. Serasker Hüseyin Avni Paşa ayrıca, Harp okulu komutanı Süleyman Paşa ve Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa'yı bu iş için ikna etti. Komplocular, Abdülaziz'in ruh

³⁰⁸ Mahmut Nedim Paşa, Bağdad Valisi Necip Paşa'nın oğludur. 1818 yılında doğmuştur. Sultan Abdülaziz saltanatında iki değişik dönemde toplam bir yıl yedi ay on bir gün sadrazamlık yapmış bir Osmanlı devlet adamıdır.

³⁰⁹ Ziya Nur Aksun, **Darbe Kurbanı Abdülaziz Han**, hazırlayan Erol Kılınç, İstanbul 2009, s.279-285

sağlığının yerinde olmadığı bahanesiyle onun halifelığının devlet ve millet, yani Müslümanlar adına fayda sağlamayacağı yolunda bir fetva çıkararak sarayı kuşattılar. Şehzade Murad ile prensipte anlaşarak Abdülaziz'in Osmanlı tahtından indirildiğini ve yeni sultanın V. Murad olduğunu top atışları eşliğinde halka ilan ettiler. Sultan Abdülaziz'in yaklaşık 15 sene süren iktidarı böylelikle son bulmuş oldu. Daha sonra ise gözaltında tutulduğu yerde bilekleri kesilmiş bir şekilde ölü bulundu.

Sultan Abdülaziz dönemine kısaca değinecek olursak; bu dönemde devlet yönetiminde en dikkat çeken iki şahsiyet olarak Ali ve Fuad Paşaları görmekteyiz. Paşalar görevde kaldıkları süre zarfında çok büyük miktarlarda dış borç almışlardır. Bu füzuli masrafları kısmaya çalışan Sultan Abdülaziz ise devletin içinde bulunduğu sıkıntılı sürecin baş sorumlusu olarak halka lanse edilmiştir.

Tahttan indirilmesinden kısa bir süre sonra, eski sultanın intihar ettiği bildirilmiştir.³¹⁰ Ancak iki bileğinin birden kesilmiş olması Abdülaziz'in siyasi bir cinayetten vefat ettiği sorularını akıllara getirmektedir. Sultan Abdülaziz'in ölüm haberi üzerine başta Sultan V. Murad olmak üzere herkes onun bir cinayete kurban gittiğini konusunda hemfikirdir.³¹¹

İngiliz elçisinin Sultan Abdülaziz'in vefatı hakkındaki ifadeleri bu şüpheleri göstermesi açısından ilginçtir: *“Haberi duyar duymaz tıpkı herkes gibi ben de olayın intihar olmadığına kanaat getirdim. Ancak ilginç bir şekilde ne ortada bunun bir cinayet olduğunu dile getiren biri var ne de bir şüpheli”*. Olayın doktorların resmi raporlarında “intihar” olarak geçmesi ardından bir kısım insan buna inansa da efkâr-ı umumiye olayın bir cinayet olduğu fikrinde birleşmektedir.³¹²

Sultan Abdülaziz tahttan indirildikten sonra yerine Abdilmecid'in oğlu V. Murad geçti³¹³. Sultan V. Murad, başlangıçta Avrupa edebiyatına, bilimine ve Avrupa'da olup bitene duyduğu ilgiden dolayı Midhad Paşa'nın reformcu fikirlerini

³¹⁰ Mehmed Maksudoğlu, **Osmanlı Tarihi (1299-1922)**, İstanbul 1999, s. 278-279; Karal, **a.g.e.**, C. VII, Ankara 1983, s. 108-110

³¹¹ Sultan Abdülaziz'in azlı ve intihar ya ölümü hakkında Bkz: Ay Han, **Sultan Abdülaziz Nasıl Hal Edildi, Nasıl İntihar Etti?**, C. II, İstanbul 1927

³¹² Karal, **a.g.e.**, C.VII, s. 357

³¹³ Süleyman Paşa, Sır Henry Elliot, Emperyalizmin Hükümet Darbesi (Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi), çev:Faruk Yılmaz, Ankara 2010, s. 55

çok iyi temsil edebilecek bir hükümdar olarak görülmekteydi. Fakat yeni sultan bazı rahatsızlıktan dolayı depresyon ve sinir nöbetleri geçirmekteydi.³¹⁴

O zamanki Osmanlı aydınları arasında Meşrutiyet bütün meseleleri çözecek bir yol olarak kabul ediliyordu. Sultan V. Murad'ı tahta çıkaran üst düzey yetkililer, kendi aralarında Meşrutiyet'in şartları hakkında anlaşılamadılar; öte yandan Avrupa devletleri Meşrutiyet'in bir an önce ilan edilmesi için baskı yapıyorlardı. Bu olay ve benzerleri Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine, yönetimine gittikçe daha fazla karışmakta olduklarının açık kanıtlarıdır.

Abdülaziz devrinin sonuna doğru, onun, Osmanlı tahtına geçişi düzenleyen kurallarda değişiklik yapacağı söylentileri dolaşıyordu. Bu değişiklik, Şehzade Murad'ı bir kenara itebilir ve veliahtlığını tehlikeye düşürebilirdi. Bunun için, Şehzade Murad, Genç Osmanlılarla sıkı bir ilişkiye girmiştir. Fakat biliyordu ki, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme girişimi başarısızlığa uğrarsa, bu kendisinin ölümü demektir. Abdülaziz'in hal edilmesi olayı, kararlaştırılandan bir gün önce olunca zaten sinirleri hassas olan Sultan V. Murad, daha da gerilmiş, son derecede heyecanlanmış, şaşırılmış ve bu sorumluluğun kendi üzerine kalacağı endişesiyle sağlığını yitirmiştir. Sultan Murad, çok geçmeden sorumluluğun kendisinde, gerçek iktidarın ise, paşalarda olduğunu anlayınca sinirleri iflas etmiştir. Onun için başta bulunmasının uygun olmadığı konusunda fetva alınmış ve 31 Ağustos 1876'da tahttan indirilmiştir. Osmanlı tahtı, aynı gün Şehzade Abdülhamid'e teslim edilmiştir.³¹⁵

C. Nasıreddin Şah'ın İstanbul'a Gelişi ve Sultan II. Abdülhamid'i Ziyareti

Daha önce de belirttiğimiz gibi Nasıreddin Şah, Avrupa gezisini bir seyahatname gibi başladığı andan itibaren not etmiştir. Şah bu hatıra defterinde

³¹⁴ Robert Zens, I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909), **Türkler**, C.12, çev. Nasuh Uslu, Ankara 2002, s. 873

³¹⁵ Maksudoğlu, **a.g.e.**, s. 280-281

günlük olarak başına gelen olayları kaydetmiştir.³¹⁶ Bu hatırate göre İstanbul'a yaklaştıklarında bir heyet Şah'ı karşılamak üzere gelmiştir. Heyet içerisinde de Osmanlı Sadrazamı, İran Elçisi Hacı Mühsen Han, Divan-ı Hümayun'dan Kenan Bey, Akdeniz Adalar Valisi Nazif Paşa, Akdeniz Adaları Ordu Kumandanı Eyüp Paşa, Başkâtip Emin Efendi, Çanakkale Gazisi Şerif Rüşdü Efendi (ki beyaz bir sarık bulunmaktaydı), Temyiz Divanı Başkanı Mesut Bey (ki bunun da başında sarık vardı), Miralay Tophanesi'nden Mustafa Bey, Emir Subayı Mustafa Bey, Başkomutan Sami Bey, Hafız Bey ve Rüşdü Bey vardı.

Güneş'in batmasına bir buçuk saat kala geminin çapası çekildi ve İstanbul'a doğru hareket ettiler. Daha İstanbul'a varmadan gemi yavaşça hareket ederken uzaktan bir fabrika gösterdiler ve silah fabrikası olarak tanıttılar.³¹⁷ Geminin güvertesinden İstanbul'un muhteşem manzarası çok net bir şekilde gözüküyordu. Camiler, saraylar gerçekten çok güzeldi. Sultan II. Abdulhamid de limana gelerek Şah'ı karşılamıştır. Nasireddin Şah hatıratında Sultan Abdülhamid hakkındaki ilk izlenimlerini şöyle aktarıyor: *"Sultan benle aynı yaşlarda yani kırklı yaşlarındaydı"*.³¹⁸

Nasireddin Şah'ın notlarında İstanbul Boğazı ile ilgili yapmış olduğu saptamalar oldukça ilginçtir: *"İstanbul'un coğrafi olarak dünyada eşi benzeri yok. Çok iyi bir konuma sahip. Tüm dünyadan gelen ticaret malları buradan geçebiliyor. Hatta dünyanın her yerinden satın alınan çok büyük mermerler ve ahşaplar nerden gelirse gelsin gemiyle sarayın çok yakınına hatta içine bile gelebiliyor. Dünyanın en büyük savaş ve ticaret gemileri buradan kolayca geçebiliyor"*.³¹⁹

Şah notlarına şöyle devam etmektedir: *"İki gün sonra Sultan hazretleri bizi sarayda yemeğe davet ettiler. Orada bizi Osmanlı sadrazamı ve heyeti karşıladılar. Mehmed Rüşdü Paşa, Şirvanzade Sadrazam, Adliye Bakanı Midhad Paşa, Denizcilik Bakanı Rıza Paşa, Serasker Hüseyin Paşa, Dış işleri Bakanı Reşat Paşa, Eğitim Bakanı Cevdet Paşa, Maliye Bakanı Hamdi Paşa, Ticaret Odası Başkanı Mahmud*

³¹⁶ Nasreddin Şah Kacar, **Sefername-i Nasreddin Şah**, İsfahan 1290 (1873), s. 214-237

³¹⁷ Nasreddin Şah, **a.g.e.**, s. 218-219

³¹⁸ Nasreddin Şah **a.g.e.**, s. 221

³¹⁹ Nasreddin Şah, **a.g.e.**, s. 222

*Paşa, Rus Elçisi İgnatiyev ve hatta İngiliz, Fransız ve Belçika elçileri bizi karşıladılar. Uzun bir sohbetten sona elçilerle birlikte Sultan'ın yemeğine gittik".*³²⁰

Şah'ın ertesi gün programında ise İstanbul gezisi ve en mühim işi olan İran elçisini ziyaret etmek bulunuyordu. Nasıreddin Şah, şehir turunda sarayı ve çevresini çok beğenmiş, orada gördüğü ağaçlar ve kuşlar oldukça ilgisini çekmiştir. Nasıreddin Şah, bir gün sonra Sultanla Dolmabahçe Sarayı'nda tekrar görüşüp eve geri dönmek istediğini kendisine bildirmiştir. Birkaç gün sonra İstanbul'dan Poti Limanı'na³²¹ geçmiş ve oradan Karadeniz'e açılıp yola devam etmiştir. Gürcistan'dan Hazar Denizi'ne, oradan da yolculuğunun başlangıcı olan Enzeli şehrine geri dönmüştür.

D. Dış Güçlerin İran Üzerindeki Etkileri

Avrupa seyahati dönüşünde bir heyet gelip Sipahsalar'ın Reuter'le imzaladığı anlaşmaya itiraz etmek ve Şah'ın bu anlaşmayı iptal etmesini istemek üzere huzura kabullerini talep etmiştir. Heyetin diğer bir talebi de sadrazamlık görevinde bulunan Sipahsalar'ın azledilmesidir. Nasıreddin Şah bir kez daha istemeyerek de olsa sadrazamını görevden almak zorunda kalmış ve Sipahsalar'ı vali olarak Gilan bölgesine göndermiştir. Birkaç ay sonra Nasıreddin Şah gizli bir mektupla Sipahsalar'ı tekrar Tahran'a çağırıp Savaş Bakanlığı'nın başına getirmiştir (1874). Ancak sabık sadrazam eskisi gibi etkin bir görevde olmadığından artık reform yapamamaktadır.³²²

Nasıreddin Şah, gelen tepkiler üzerine 5 Aralık 1873'de demir yolu inşaatının başlamamasını bahane ederek Reuter'e verilen imtiyazı iptal etmiştir. Reuter, anlaşmanın iptal edilmemesi için çabaladıysa da hiç bir sonuç alamamıştır. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Rus hükümeti, Baron Falkenhayn adında emekli bir komutanı İran'a göndermiştir. Aynı yıl demiryolu inşaatı imtiyaznamesi emekli Rus Komutan Baron Falkenhayn ve Mirza Hüseyin Han Sipahsalar arasında imzalanmıştır.

³²⁰ Nasreddin Şah, **a.g.e.**, s. 224-227

³²¹ Gürcistan'ın batısında Karadeniz kıyasında bulunan bir liman kentidir.

³²² Nikki Keddie, **a.g.m.**, s. 241

Bu durum İngilizler tarafından duyulduktan sonra çok sert bir tepki gelmiştir. İngilizler anlaşmanın önce İngiliz şirketi ile imzalandığını ufak bir sorundan dolayı demiryolu inşaatının başlamasında gecikme yaşandığını bildirmişler ve bu yüzden de Ruslarla yapılan anlaşmanın derhal iptal edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine İran Devleti tepkileri bahane ederek sene 1875’de Ruslarla yaptıkları anlaşmayı iptal etmiştir.³²³

Sonuç itibariyle bu anlaşmazlıktan en kârlı çıkan İran Devleti olmuştur. Çünkü İngiltere ve Rusya gibi iki büyük devletten hiçbirine imtiyaz tanınmamıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda Reuter anlaşması bir örnek teşkil edecek bu yüzünden çok büyük imtiyazlar verilmek zorunda kalınacaktır.

Nasıreddin Şah 1878 yılında tekrar göreve getirdiği Sadrazam Sipahsalar’ın teşviki ile tekrar Avrupa seyahatine çıkma kararı aldı. Ancak bu seyahat diğerine göre daha gayri resmi bir mahiyette gerçekleşecekti. Zira diğer seyahattekinden daha küçük bir heyet ve daha az bir maiyetle yola çıkılma kararı alındı. Şah’ın yanında bu kez Sadrazam Mirza Hüseyin Han Sipahsalar, Eminü’s-Sultan ve birkaç da şehzade bulunmaktaydı.³²⁴ Şah’ın ikinci seyahati bu suretle başladı. Nasıreddin Şah yaptığı ikinci seyahatinde Moskova, St. Petersburg, Berlin ve Paris’e uğramıştır. Devamında Avusturya’ya gidip oradan tekrar Rusya üzerinden İran’a dönmüştür.³²⁵

İran Heyeti, Avrupalı devletlerinin kendi aralarındaki sorunlardan ve özellikle de Berlin Kongresi’nden dolayı ilk seyahatteki gibi sıcak karşılanmadılar. Özellikle İngiltere bu konuda çok duyarsız kaldı ve Şah’ın Londra’ya gelmesi için herhangi bir girişimde bulunmadı. Bunun sebebi Şah’la yapılan önceki görüşmelerden sonra hiçbir sonuç alınamamasıydı. Ne amaçlanan yenilik hareketleri ne de Şah’ın istibdat yönetiminde bir değişiklik oldu. Bu yüzden de bu ziyarette Şah’ı pek fazla umursamadılar.

Diğer yandan Ruslar bu durumu fırsat bilerek Şah’ı çok iyi bir şekilde karşıladılar. Hatta Rus ordusu Şah için bir resmigeçit töreni dahi yaptı. Ruslar ordunun kıyafetlerini ve silahlarını tanıttılar. Bu gösteri Şah’ın çok hoşuna gitti ve

³²³ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 291-292

³²⁴ Şemim, **a.g.e.**, s.189

³²⁵ Şemim, **a.g.e.**, s. 189

İran Devleti'nin süvari alayını Rus tarzında yenilemeye karar verdi. Bu habere Rus Çarı II. Aleksander çok sevindi. Çünkü İran ordusu içinde daha etkili olmak istiyordu. Çar II. Aleksander 1879 yılında komutan Domantoviç³²⁶ le beraber bir grup komutanı 1000 silah ve 2 topla beraber İran'a gönderdi. Bu grup uzunca bir süre İran ordusu içinde etkinliklerini sürdürdüler. Ta ki İran ordusu tekrar yenilenene kadar.

Avusturya ile de bir askeri antlaşma imzalandı. Bu antlaşma sonucunda da Komutan Şinovski³²⁷ ve beraberindeki 14 askeri eğitmen İran'a geldi. Ancak burada Ruslar tarafından çok kötü karşılandılar ve kısa bir süre kaldıktan sonra İran'ı terk edip tekrar Avusturya'ya döndüler. Bu sıralarda İran çok fazla Rus etkisindeydi. Bunun en önemli sebebi Liberaller ve Muhafazakârlar arasındaki iç çekişmelerden dolayı İngiltere'nin İran'a çok fazla vakit ayıramamasıdır. 1880 yılında Ruslar İngiltere'nin etkisi altında kalan Sipahsalar'ı görevden aldirmek için İran'a baskı yapmaya başladılar. Bunun sonucunda da Sipahsalar, Dışişleri Bakanlığı'ndan alındı ve yerine Mirza Saidhan³²⁸ getirildi.³²⁹

1889 yılına geldiğimizde Nasıreddin Şah üçüncü ve son kez Avrupa seyahatine çıktı. Bu kez yanında en güvendiği adam olarak Eminü's-Sultan bulunmaktaydı. Bu seyahat sırasında Dr. Feuvrier, Şah'ın Fransa'ya uğradığı sıralarda onun takdirini kazanarak hizmetine girmişti. Üç yıl kadar Şah'ın hizmetinde bulunacak olan Feuvrier, kafilenin İran'a dönüşü sırasında hatıralarını kayda almaya başlamıştır. Bu hatıratıta İran kafilesinin 27 Haziran 1889 yılında vasıl olduğu Macaristan'ın başkenti Budapeşte hakkında şu bilgilere rastlanmaktadır: *"Bu çok büyük ve güzel şehir, Denupe Nehri'nin (Tuna Nehri) her iki mecrasında, iki merkez halinde kurulmuştur. Nehrin sağ tarafındaki mecrada (güney) Buda merkezi yer almaktadır. Eski bir görünüme sahip Buda'da büyük bir saray yer almaktadır. Bu saray farklı tarihlerde Osmanlı güçleri tarafından tahrip edilmiştir. Şehrin diğer (kuzey) mecrasında ise Peşte merkezi bulunmaktadır. Buda'ya göre daha yeni ve*

³²⁶ Domantovitch

³²⁷ Schinovsky

³²⁸ Mirza Said Han, Rusya ve İran arasında gerçekleşen Ahal Antlaşması'nda Dışişleri Bakanı olarak İran'ı temsil etmiştir. Bu antlaşma sonucu İran Türkmenlerin yaşadığı Türkmen Sahra bölgesinin bir kısmını Rusya'ya bırakmıştır.

³²⁹ Bkz. Mehdevi, **a.g.e.**, s. 299-301; Şemim **a.g.e.**, s. 189

daha modern bir silüete sahip Peşte idari işlerin de toplandığı merkez haline gelmiştir. Buda ve Peşte birbirine bir köprü ile bağlanmaktadır. Böylece farklı mecralardaki bu iki merkezin birleşmesi tek büyük bir şehri meydana getirmiştir. Saraya girmeye hazırlanırken bizi karşılamaya gelen bir heyetin içerisinde bir kişi resmi bir şekilde öne çıkarak Şah'ın yanına geldi. Şah'a Farsça selam veren bu zat daha sonra öğrendiğime göre ünlü şarkşinas Arminus Vambery imiş".³³⁰

Bu üçüncü seyahatte İngiltere'nin İran üzerinde daha tesirli olduğu görülmektedir. Zira Malkom Han³³¹ bu gezisi sırasında Şah'ı ikna ederek ticari bir imtiyaz almayı başarmıştır. İran ve İngiltere arasında yapılan bu anlaşma bir piyango antlaşmasıydı. Ancak bunun bir şans oyunu olması dini çevrelerce kumar olarak nitelendirildi. Mollaların aşırı muhalefeti karşısında Şah, İngiltere'ye verilen bu imtiyazı feshetmek zorunda kaldı. İran'dan istediğini alamayan Malkom, bu ticari imtiyazı İngiltere'nin haberi dışında başka bir ülkeye satınca, derhal görevinden azledildi.

Tüm bunlar karşısında Malkom, kendisine hedef olarak İran'ı seçti ve İran'ı hedef alan “*Kanun*” adlı siyasi bir gazete çıkarmaya başladı. Gazete temel olarak Emirü's-Sultan ve onun icraatlarını hedef alıyordu. Nasreddin Şah'ın ölümüne kadarki yedi yıllık süreçte bu gazete aydın zümre tarafından sıkı bir şekilde takip edildi. Bu zaman zarfında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan İranlıların da İstanbul'da “*Ahter*” adlı bir gazete çıkardıkları bilinmektedir.³³²

E. Nasreddin Şah'ın Son Zamanları ve Öldürülmesi

Nasreddin Şah'ın son dönemlerinde özellikle üç kişiden etkilendiği görülmektedir. Bunlardan ilki olan Hüseyin Han (Sipahsalar), dışişleri bakanı olmasının yanı sıra askeri teşkilatın da başında idi. İkinci olarak içişleri bakanı konumunda olan Mustûfie'l-Memalik ve üçüncü olarak da üst düzey bir eğitim görmemesine rağmen gençliği ve yeteneğiyle ön plana çıkmış Eminü's-Sultan'dır.

³³⁰ Fevriye, **a.g.e.**, s. 87

³³¹ İsfahan'a yakın bir köyde orta seviyede bir ailede doğmuştur. Fransa'ya gidip yükseköğrenimini tamamlamıştır. Nasreddin Şah zamanında devlet adamı olarak farklı görevlerde bulunmuştur. İlk Kanun Gazetesinin kurucusudur.

³³² Nikki Keddie, **a.g.m.**, s. 246

Bu zatlar Nasıreddin Şah'ın en güvendiği kişiler olarak göze çarpmaktadır. Ancak bu isimlerden Sipahsalar ileride belirteceğimiz bazı sebeplerden dolayı birkaç kez görevlerinden azledilerek nihayet 1880 yılında Horasan'a vali olarak atanmıştır. Bir yıl sonra da burada şüpheli bir şekilde vefat etmiştir.³³³

Nasıreddin Şah'ın son dönemlerine doğru dış ülkelere verilen imtiyazlar hat safhaya varmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'nın tüm dünyayı saran emperyalizm faaliyetlerinin İran'da da etkili olduğu görülmektedir. Aslına bakılırsa Nasıreddin Şah oldukça akıllı bir hükümdardı. Çoğu kaynağa göre, yaklaşık elli yıllık saltanatı boyunca bir şark hükümdarı olarak, en zorlu şartlarda bile İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlerin karşısında dik durabildi. Ancak gerçek şudur ki saltanatı boyunca Şah, ülkeyi sıkı bir istibdatla yönetmiş, dış gelişmeleri iyi bir şekilde takip etmesine rağmen, yenilikleri ülkesine getirememiştir. Gerçi bu süreçte çeşitli ıslahatlar yapmak istese bile bu girişimleri ya dış güçler ya da içteki muhalefet yüzünden engellenmiştir.

50 yıllık saltanatı boyunca yeniliklere açık bir hükümdar olarak görünse de bazen iktidarının gölgelenmemesi amacıyla meşrutiyete karşı mutlak hâkimiyetini korumaya çalışmıştır. Şah, o zamana kadar hükümeti otokrat bir şekilde idare etmek istemiştir.³³⁴ Ölümünden bir müddet önce tebâya izin vermiş, böylece vatandaşlar herhangi bir sıkıntısını dile getirmek ya da hakkını aramak amacıyla Şah'ın huzuruna çıkabilme hakkına sahip olmuştur. Şah, haftanın bir gününü bu iş için ayırmıştı.

Nasıreddin Şah'ın ölümü de kendi hayatı kadar dikkat çekicidir. Şah, Abdülazim Mirza'nın türbesini ziyaret amacıyla, Eminü's-Sultan ve birkaç bakanını yanına alarak 1895'te (h. 1313) Rey şehrine gitmiştir. Abdülazim Mirza'nın kabrine henüz yaklaşmadan önce oraya gelen Mirza Rıza Kirmani, Şah'ı beklemeye başlamıştır. Bu zat Şah'a bir mektup veya şikâyetname veriyormuş bahanesiyle yaklaşıp ansızın tabancayla birkaç el ateş ederek onu şehit etmiştir.

Durumu fark eden Eminü's-Sultan, önce Şah'ı tutmuş ve Şah'ın sol ayağından yaralandığını söyleyerek halktan Şah'ın ölüm haberini gizlemek istemiştir.

³³³ Nikki Keddie, **a.g.m.**, s. 242

³³⁴ Otokrasi, Monarşinin bir çeşitidir. Yöneticinin, bütün siyasî yetkileri tek başına elinde bulundurduğu bir yönetim tarzıdır.

Ancak o sırada Şah'ın yanında bulunan yardımcılardan biri Şah'ın sol tarafında yani kalbinin yanından kan sızdığını fark etmesi vahim gereği ortaya çıkarmıştır. Bu elim hadisede ilginç olan taraf şudur ki Eminü's-Sultan rolünü o kadar inandırıcı oynamıştır ki öğleden sonra İngiltere'de yayınlanan "*Taymiz Gazetesi*"nde Nasıreddin Şah'a bir suikast düzenlendiği ve Şah'ın bu saldırıdan yaralı olarak kurtulduğu haberi yer almıştır.³³⁵ Şah derhal beline sarılmış beyaz kuşak ile yaralandığı yerden sarılarak alel acele türbenin arka kapısından çıkarılarak gözden uzak bir yere kaçırılmıştır. Dr. Tholozan sarayda Nasıreddin Şah'ın naaşını son kez muayene etmiş ve Şah'ın kalbinin durmuş olduğunu onaylayarak ölümünü ilan etmiştir.

Mirza Rıza Kirmani, olayın ardından Şah'a suikast düzenlemek suçundan yakalanarak hapsedildi. Kısa bir süre sonra da idam edildi.³³⁶ Tahran'da bulunan Osmanlı Büyükelçisi'nin Babıâli'ye göndermiş olduğu raporda Mirza Rıza Kirmani'nin³³⁷ soruşturması hakkında bilgilere yer verilmiştir.³³⁸

Nasıreddin Şah'ın ölümüyle ilgili kaynaklar ve tarihçiler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bir kısım tarihçi Şah'ın yenilik yanlısı olduğu için ve hatta yakın bir zamanda meşrutiyeti kabul etme eğiliminde olduğu için vurulduğunu iddia ederken, diğer bir kısım tarihçi bunun aksini savunmaktadır. Yine de ülkede Şah'ın aydınları, reformcu vezirleri ve ıslahatçı fikirleri dikkate alarak yönetimde bazı yenilikler yapacağı yönünde bir kanı bulunmaktadır.

Ancak gerçek şudur ki Şah'ın dünya görüşü onun bu değişiklikleri yapmasına engel teşkil etmektedir. Bu nedenle meşrutiyeti ilan etme ihtimali de çok zayıftır. Şah genel itibarıyla mutlakıyetçi bir yönetimden yana olmakta, istişare yapmaktan da fazla hoşlanmamaktadır. Mutlak monarşi geleneğinin hâkim olduğu bu coğrafyada, böylesi bir köklü değişikliğin iktidar sahipleri tarafından gerçekleştirilmesi ise zaten imkânsızdı. Islahatların bilhassa devletin ana müesseseleri üzerinde yapılması gerekiyordu. Bu nedenle yapılacak temel değişikliklerin hem kültürel hem de

³³⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Daryuş Daneşver, **Vakai Darü'l-Hilafe, Çe Kesi Nasreddin Şah ra Koşt**, Meşhed y.t.y., s. 150-173

³³⁶ BOA. Y.PRK. HR. 21. 76

³³⁷ Nasıreddin Şah'ı öldüren şahıs.

³³⁸ BOA. Y. AHUS 359. 73

ekonomik anlamda yapılması zorunluydu. Geriye baktığımızda ise tarih boyunca girişilen ıslahatların daima hükümeti revize etme amacıyla yapıldığı görülmektedir. Modernleşme denilen süreçte zaten bütün hükümdarlar ve padişahlar ıslahatları kendi hükümetlerinin devamı için bir araç olarak görmüşlerdir. Halkın refahı, huzuru ya da hak kazanması için yapılan herhangi bir ıslahat hareketi görülmemiştir. Bu nedenle yapılacak temel değişikliklerin hem kültürel hem de ekonomik anlamda yapılması gerekmektedir.

İran'ın siyasi tarihinde Nasıreddin Şah'ın saltanatı boyunca elde edilen en önemli kazanım, dış ülkelere karşı bağımsız bir duruşun sergilemesi olmuştur. Ayrıca ülkeyi parçalanmaya götürecek iç karışıklıklar da bu dönemde büyük ölçüde giderilmiştir. Bu dönemin İran tarihindeki diğer bir ehemmiyeti ise Nasıreddin Şah'ın bir tebaası tarafından suikasta uğraması ve öldürülmesidir. Bu olay Şahlık makamının kutsiyetini ve dokunulmazlığını ortadan kaldırmış, bu durum istibdada karşı ileride sergilenecek direnişin fitilini ateşlemiştir.

Nasıreddin Şah'ın uzun süren saltanatı boyunca ülke oldukça kritik bir süreçten geçmiştir. Bu süreci ikiye ayıracak olursak; ilk süreçte ülke yönetiminin Emir Kebir sayesinde istikrarlı bir reform hareketi yürüttüğünü görürüz. Ancak Emir Kebir'in vefatından sonraki süreçte ülke siyasi ve ekonomik anlamda dar bir boğazdan geçmiştir. Bu sıkıntılı süreci atlatmak amacıyla alınan dış borçlar yeterli olmamış, ayrıca Avrupa'ya yapılan masraflı seyahatler de ekonominin daha da bozulmasına sebebiyet vermiştir. Tüm bunlar karşısında dış güçlere verilen yoğun imtiyazlar, ülkeyi ekonomik anlamda yarı sömürge durumuna getirmiştir. Ülkenin doğal zenginlikleri 50 ila 70 senelik antlaşmalarla dış güçlerin denetimine bırakılmıştır.

F. Osmanlı ve Kaçar Devletlerinde Meşrutiyet'e Giden Süreç

Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kaldığı ve durakladığı daha III. Selim zamanından anlaşılmış ve çareler aranmaya başlanmıştı. Avrupa'nın üstünlüğü herkes tarafından kabul edilirken Avrupa'dan neyin alınacağı konusunda fikir birliği yoktu. Fakat buna rağmen bazen iktidar sahiplerinin inisiyatifi, bazen de Avrupa'nın

telkin ve baskıları ile devletin ihtiyaç duyduğu bazı müesseselerde reformlar yapılmıştı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve yerine “*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*” adıyla yeni bir ordu kurulmasından başlayarak, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, Avrupa'da daimi elçilikler kurulması, Avrupa'dan uzmanların getirilmesi gibi hareketler ve 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı, 1856'da Islahat Fermanı bu yenilik hareketlerin bir sonucudur. Netice itibariyle 1800-1876 yılları arasında Osmanlı mülkünde bir takım reformlar ve bu reformların iyi ya da kötü neticeleri cereyan etmiştir.

Fransız İhtilali ile Avrupa'da başlayan milliyetçilik ve demokratikleşme hareketleri, coğrafi olarak Avrupa ülkelerine yakın olması sebebiyle Osmanlı Devleti'nde de etkisini göstermiştir. Kuşkusuz Osmanlı Devleti, Batı medeniyetine yakınlığı sayesinde bu akımın etkisine diğer doğu toplumlarından daha erken kapılmıştır. XIX. yüzyılın hemen başlarında III. Selim ile başlayan ıslahat hareketlerinin kesin bir sonuç vermemesi³³⁹ özellikle de saltanatının son dönemlerinde ülke içindeki bir takım olumsuz gelişmelerin dikkatleri başka noktalara toplaması, Nizam-ı Cedid ve diğer reformlar üzerine gereken hassasiyetin gösterilmesini engellemiştir. Bilhassa yeniçerilerin Nizam-ı Cedid ile aynı ordu içinde hizmet etmeyi reddetmeleri ve ordu içindeki aksaklıklar XVIII. yüzyılda Rusya karşısında belirgin bir zafiyete uğrayan Osmanlı askerinin, XIX. yüzyılda da başarısız olacağının emarelerini göstermekteydi.³⁴⁰ Devleti içinde bulunduğu buhrandan çıkarmak için uygulanan ıslahat hareketleri amacına ulaşmasa bile çöküşü önlemek için etkin çözümler üretmekten başka çare yoktu. Bu süreçte XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Osmanlı aydınları, bir ülkenin kaderinin mutlak monarşi ile çizilemeyeceğinden hareketle, toplumun ileri gelenlerinin ülkenin kurtuluşu adına yönetimde fikir beyan edebileceği meşruti modeli hanedana kabul ettirdiler. Ancak her ne kadar kabul edilse de Osmanlı'da Meşrutiyet rejiminin tam olarak yerleşmesi için sancılı bir sürecin yaşanması gerekiyordu. Çünkü yüzyıllardır hanedanın mutlak

³³⁹ Nizam-ı Cedid düşmanı bazı gruplar, hatta III. Sultan Selim'in Sadrazamı İsmail Paşa bile bu yenileşme hareketlerine karşı olduklarını açıkça göstermeselerde muhalif olduklarını zaman zaman belli ediyorlardı. Öte yandan bu muhaliflerden bazıları, yenileşme hareketinden muzdarip olacak Yeniçerilere el atmışlardı. Daha fazla bilgi için bkz. Karal, **a.g.e.**, C.V, s. 80

³⁴⁰ Stanford J. Shaw, “Osmanlı İmparatorluğunda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemi” çev. M Faruk Çakır, **Türkler**, C. 12, Ankara 2002, s. 618

hâkimiyetinde olan devlet idaresinde, bu rejimle birlikte artık meclis ve halkın iradesi de dikkate alınacaktı. Kuşkusuz bu durum hanedanı rahatsız edecekti. Bu durum hem Kaçar Devleti için hem de Osmanlı Devleti için geçerli idi.

Tanzimat hareketinden sonra iktidarla muhalefet, Tanzimat Paşaları (Reşit, Ali ve Fuat Paşalar) ile Genç Osmanlılar (Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi vs.) arasındaki kavga, asker-sivil karışımı yeni bir grubun (Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa) ortaya çıkarak 1876 I. Meşrutiyet'i ilan ettirmesiyle son bulacaktır.

Batılı aydınların etkisiyle Osmanlı ülkesinde filizlenen ilk meşrutiyet fikri Sadrazam Midhad Paşa ve onun izinden giden aydınlar tarafından XIX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya atıldı. Yapılan siyasi hazırlıklardan sonra Osmanlı bürokrasisi “*Kanun-i Esasi*”yi ilan edilerek 1876’da Osmanlı Devleti’nin yeni yönetim şeklinin “*Meşrutî Hükümet*” olduğunu ilan etti. Herkese kanun karşısında eşit haklar ve basına özgürlük tanındı.³⁴¹ 1906’da İran’da Meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul’daki İranlı aydınlar “*Encümen-i Saadet*” adlı bir cemiyet kurdu. İttihat ve Terakki ile yakın ilişkiler kuran bu cemiyet İran’ın çeşitli yerlerinde de şubeler açmıştı.³⁴²

İran’da Safevi Devleti’nin çöküşünden bir süre sonra yönetimi devralan Avşar ve Zendiye Hanedanı’nın iktidarı boyunca ülkede bir duraklama dönemi yaşandı. Her iki hanedan da çoğunlukla ülkenin iç huzurunu sağlamakla uğraştılar. Kaçar Hanedanı’nın ülke yönetimini ele geçirmesinden sonra (1795) ise gidişat değişmiş, içte huzuru sağlanan devlet, Batılı devletler ile tekrar iletişim kurmaya başlamıştır. Rusya ve İngiltere gibi büyük güçlerin Asya coğrafyasındaki emperyalist faaliyetlerini hızlandırması, bu ülkelerin Kaçarlar ile olan münasebetlerini arttırmış, güçten yoksun İran, bu ülkelerin yoğun baskısı altında iç işlerinde dahi bağımsız kararlar verememiştir.³⁴³

Bu baskılı süreci Nasireddin Şah, şu sözlerle anlatmaya çalışmıştır: “*Ülkenin kuzeyine gitmek istesem İngiliz elçisi, güneyine gitmek istesem Rus elçisi itirazda*

³⁴¹ İsa Seyf, *İran’da Meşrutiyet 1906*, (D.T.18), Ankara 1960, s. 23

³⁴² Seyf, *a.g.e.*, s. 23

³⁴³ Hasan Hazreti, *Meşrute-yi Osmani*, Tahran 1389, s. 44

*bulunuyor, bu nasıl bir saltanattır ki Şah'ın ülkesinin kuzeyine ve güneyine gitmesine izin verilmiyor”.*³⁴⁴

Savaşlarda özellikle Ruslara karşı peş peşe alınan yenilgilere karşı devletin bir çare üretmesi gerekmekteydi. Gülistan ve Türkmençay antlaşmasından sonra ülkenin bir kısmı elden çıkmıştı. Bu gidişata karşı başını aydınların çektiği bir kısım insan direniş göstermeye başladılar. Bu direniş ilk olarak ülke içinde cereyan edemese ve devletten beklenen destek gelmese de, yurt dışına giden aydın sınıf direnişi oradan yönetmeye çalıştılar. Bu dönemde benzer kaderi yaşayan diğer bir ülke de Osmanlı Devleti idi. Nitekim Osmanlı Devleti'nde bu yenileme ve meşrutiyet hareketleri İran'da olduğundan daha önce başlamıştı. Bu nedenle İranlı aydın sınıflar ve ıslahatçılar İstanbul'da yuvalanmaya başladılar. Zira bir İslam toprağı olan Osmanlı ülkesi, İranlı aydınlar için Avrupa devletleriyle sürekli temas halinde olan Türk aydınların tecrübelerinden faydalanmak açısından önemli bir merkezdi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ne iltica eden ve İstanbul'a yerleşen İran vatandaşlarının sayısı bazı kaynaklarda yaklaşık 16.000 kişi olarak gösterilmektedir. Bu sayı diğer şehirlerde ise 10.000 kişi olarak kayda geçmektedir.³⁴⁵

XVIII. asrın sonlarından XIX. asrın başlarına doğru Kaçar Devleti'nin meşrutiyetle ilgili olan yegâne malumatı doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet süreci ile alakalıydı. Burada şunu unutmamamız gerekir ki geleneksel ve göreneksel açıdan iki ülke insanı arasında çok ciddi benzerlikler bulunmaktadır. İki ülke halkı da benzer bir kültüre sahiptiler ve meşrutiyete giden süreçte batı ülkelerin bu toplumlarda bıraktığı etkiler benzerlikler göstermektedir.

Kaçar ve Osmanlı devletlerinde meşrutiyetin ilanı için bir takım uygun şartların oluşması gerekiyordu. Öncelikli olarak hanedanın, aydınlar, din adamları, tüccarlar ve aşiret reisleri ile uzlaşması gerekmekteydi. Ayrıca bunun yanında Batı ile sürekli irtibat halinde olunmalıydı. Elbette ki böyle bir durumda hanedanın mevcut haklarından ve ayrıcalıklarından vazgeçmesi beklenemezdi. Diğer zümrelerin devlet idaresinde söz sahibi olması hanedanın isteyeceği son şeydi. Bu nedenle başta aydın bürokratlar olmak üzere diğer zümrelerin iktidarda söz sahibi olmak istemesi

³⁴⁴ Avery, **a.g.e.**, s. 3

³⁴⁵ Hazreti, **a.g.e.**, s. 45-46

uzlaşının önündeki en büyük engeldi. Hanedan nazarında meşrutî mekanizmalar sadece bir danışma organı olabilir, son söz yine hükümdar tarafından söylenebilirdi. Yukarıda adı geçen zümreler her ne kadar farklı düşüncelerde, farklı dünya görüşlerinde olsalar da, hanedanın istibdadına karşı kendi aralarında bir bütün olabiliyorlardı. Onlar için tek hedef padişahın tartışılmaz mutlak otoritesini yumuşatmak ve ülkenin kurtuluşu ve geleceği için atılacak adımlarda kendilerinin de söz sahibi olmasını sağlamaktı. Bu gruplar arasında kuşkusuz en etkili olanı ise aydın sınıfıdır.

Daha önce de belirttiğimiz üzere III. Selim zamanında gerçekleştirilen ıslahat hareketlerinin bir parçası olarak yurtdışına birçok öğrenci gönderilmişti. Batılı tarzda eğitim almış ve daha açık bir dünya görüşüne sahip olan bu zümre, tekrar ülkelerine döndüğünde hanedanın uyguladığı istibdada karşı bir duruş sergilemişlerdir. Kaçar Devleti'nin de Abbas Mirza döneminden itibaren Avrupa'ya öğrenciler göndermesi Osmanlı Devleti ile olan benzerliğin bir tesadüf olmadığını göstermektedir.

Abbas Mirza Azerbaycan valisi iken İran ile Rusya arasında vuku bulan bir savaş sırasında Rus ordusunun savaş düzeni ve teçhizat bakımından İran ordusundan çok daha üstün olduğunun farkına varmıştır. Hiç şansı olmadığı bu savaşı kaybettikten sonra da askeri ıslahatlara acilen başlamanın gerekliliğine inanmıştır. Abbas Mirza'nın bu ıslahat hareketini gerçekleştirirken feyiz aldığı model, hemen yanı başındaki Osmanlı Devleti olmuştur. Azerbaycan Valisi olması hasebiyle Osmanlı ülkesinde vuku bulan hadiselerden yakından haberdar olan Mirza, III. Selim'in gerçekleştirdiği ıslahatların benzerini İran'da uygulama yoluna gitti. Bu hareketleri gerçekleştirirken de olası bir muhalefete karşı Şeyhülislam'ın onayını aldı.³⁴⁶ Zira III. Selim'in ıslahatları sırasında muhalefetin süreci nasıl yavaşlattığının farkına varmıştı. Abbas Mirza ile başlayan süreci devam ettiren Emir Kebir'in de büyük ölçüde Osmanlı'dan etkilendiği öne sürülmektedir. Nitekim Emir Kebir, Kaçar Devleti'nin temsilcisi olarak görevlendirildiği II. Erzurum Antlaşması sırasında dört yıla yakın bir süre Osmanlı Devleti'ni yakından takip ederek, gerçekleştirilen ıslahatları yakından görme fırsatı bulmuş ve bu ıslahat modelinin

³⁴⁶ Yervand Abrahamian, **İran Beyn-i Do İnkılab**, çev. Ahmet Golmohammadi, Muhammed İbrahim Fattahi, Tahran 1377, s. 68

İran’da da uygulanabileceğine kanaat getirmişti.³⁴⁷ Kendisi Nasıreddin Şah’ın sadrazamı olduktan sonra Avrupa’ya öğrenciler göndermeye gayret etti. Bunun yanı sıra modern anlamda üniversiteler, yani darülfünunlar kurdurarak, bu kurumları Avrupa’dan getirttiği seçkin eğitmenlere emanet etti. Artık toplumda sadece zengin zümre değil orta sınıf da yükseköğrenim görebiliyordu. Böylelikle toplumun eğitim seviyesinde gözle görülür bir artış meydana geldi. Avrupa’ya gönderilen öğrenciler vatanlarına döndükçe değişen dünya karşısında ülkelerinin nasıl geri kaldığını anladılar ve öncelikle ülke idaresindeki istibdadın kırılması gerekliliğini kavradılar.

Meşrutiyet hareketinin gelişiminde hem Osmanlı Devleti hem de Kaçar İran’ı için benzer sosyal olayların ve sosyal kesimlerin rol oynadığı görülmektedir. Ulemanın yanı sıra aydınlar ve batı tarzında eğitim almış yöneticiler, meşrutiyetin hayata geçirilmesinde önemli rol oynamışlardır. Osmanlı Devleti’nde; Midhad Paşa, Namık Kemal, Mütercim Rüşdü Paşa, Ali Suavi, Ziya Paşa ve Hüseyin Avni Paşa gibi şahıslar³⁴⁸ ön plana çıkarken benzer olarak İran’da da; Sadrazam Mirza Hasan Han Sipahsalar, Mirza Melkem Han, Mirza Ağa Han Kirmani, Mirza Feth Ali Ahundzade, Mirza Talebof, Mirza Salih Şirazi gibi yenilikçi şahıslar ortaya çıkmıştır. Bu aydın zatlar düşüncelerini yaygınlaştırmak amacıyla, gazete, kitap ve dergiler yayımlamış, batılı aydınların eserlerini tercüme etmiş ve modern tarzda eğitim veren okullar açmışlardır.

İran’da olduğu gibi Osmanlı’da da meşrutiyetin ortaya çıkış sürecinde ulema sınıfının tesirini bir nebze de olsa görebiliyoruz. Şeyhülislamlıkla ilgili XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen ve iktidar değişikliğine yol açan Softalar İsyanı buna bir örnektir. Osmanlı toplumunda meydana gelen her siyasi ve sosyal olay, az çok Şeyhülislamlık kurumunu -yeni kamu düzeninde dini bürokrasiyi temsil eden İlmiye Teşkilatı’nı- ilgilendirmiştir. XIX. asrın başında III. Selim’in iktidardan düşürülmesi ve sonra öldürülmesi olayında, III. Selim’in yerine IV. Mustafa’nın ve sonra da onun yerine II. Mahmud’un padişah olmalarında Şeyhülislamlığın rolü bilinmektedir.

³⁴⁷ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 68

³⁴⁸ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara 2003, s. 592

Tanzimat'a karşı yükselen sosyal tepkilerde ulema zümresinin tahriklere diğer bazı zümrelerle birlikte önyak olduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁹

Ulema sınıfı İran'ın meşrutiyete gittiği süreçte etkin rol oynamış sınıflardan biri olmuştur. İran'daki ulema sınıfını Osmanlı'daki ulemadan ayıran temel fark ise bu sınıfın devlet kademesi içerisinde yer almaması olmuştur. Osmanlı'da ulema siyasetle ilgilenirken Kaçarlarda ulema sınıfı Nasıreddin Şah zamanına kadarki siyasi olaylara pek karışmamıştır. Ama daha sonra meşrutiyetin ilanı sonuçlanan süreçte en etkin unsur olarak ortaya çıkmışlardır. İran ulemasının Osmanlı ulemasından diğer bir farkı ise devlet kademesinde olmadıkları için halkla daha fazla iletişim halinde olmaları ve onlara destek çıkmalarıdır. İran tarihinin en buhranlı dönemlerinde bile toplum refaha giden yolda öncelikle ulema sınıfına itimat etmiştir. Bu bağlamda meşrutiyet sürecinde ulemanın toplum ve rejim arasında aracı bir rol üstlendiği açıkça anlaşılmaktadır.³⁵⁰

Kaçar tarihinde ulemanın siyasete karıştığı ilk olay tütün (reji)³⁵¹ olayıdır.³⁵² 1890-1892'de (h.1309) Nasıreddin Şah'ın Avrupa seyahatindeki masraflarının karşılanması amacıyla İngiltere'den alınan borca karşılık, elli yıllık tütün imtiyazı bu ülkeye verilmiş ve bu durum ulemanın tepkisine neden olmuştur.³⁵³ Ulemadan Ayetullah Şirazi'nin 1890-1892 yılları arasında tütün yasağı konusunda verdiği fetva, İran Meşrutiyeti'nin ilk kıvılcımı olmuş ve ayaklanmalar başlamıştır.³⁵⁴

Reji olayıyla alakalı ilginç bir de hadise yaşanmıştır. İran'da Reji antlaşmasını yapmış olan heyet dönüş yolunda İstanbul'dan geçerken Ahter Gazetesi'nin bir muhabiri tarafından çevrilerek bir röportaj gerçekleştirilmiştir. Heyete yöneltilen: *"İran'ın bu antlaşmadaki menfaati nedir?"* sorusuna, heyetin başında bulunan kişi: *"Yıllık 15.000 İngiltere Poundu ile toplam gelirlerin dörtte birinin İran'a ait olacağı"* cevabını vermiştir. Bu cevaba karşılık gazete muhabiri

³⁴⁹ Davut Dursun, **Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, Ankara 1989, s. 350

³⁵⁰ Hazreti, **a.g.e.**, s. 58

³⁵¹ Reji Andlaşması maddeleri için bakınız: şeyh Hasan İsfahani Karbalayi, **Tarihe Duhaniiyye ya Tarihi vakaye Tahrime Tanbako**, Kom 1377, s. 65-66-67-68

³⁵² Kolam Ali Abbasi Fardoyi, **Tahrime Tanbaku ve Meşrutiiyet**, Kom 1391 s. 97-98

³⁵³ Avery, **a.g.e.**, s. 196

³⁵⁴ Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız Edward Brown, **İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, çev. Mihri Kazvini, Tahran 1376, s. 46-49

ise: Osmanlı Devleti'nin toplam tütün ürününün İran'ından çok daha az olmasına rağmen, devletin bu üründen yıllık 700.000 liralık bir para elde ettiğini ve hatta çiftçiden sadece beşte bir vergi alınarak onların daha fazla kar etmesinin sağlandığını belirtmiş ve bu durumdan devletin kazançlı çıktığını vurgulamıştır. Ayrıca gazete muhabiri Osmanlı Devleti'nin tüccarların yurt dışına satışa götürdüğü tütünlerden vergi almadığını da eklemiştir. Bu örnekte de görüleceği üzere Reji Antlaşması ile İran Devleti'nin 50 yıllık tütün mahsulü resmen istismar edilmiştir³⁵⁵.

Ulemanın iktidara karşı kendi görüşünü kabul ettirmesi ve Reji Antlaşması'nı iptal ettirmesi, bu sınıfı halkın gözünde daha da itibarlı bir hale getirmiştir. Ulemanın meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkan yenileşme hareketlerine de belli ölçülerde muhalefette bulunduğu görülmektedir. Şah'ın Avrupa seyahati, açılan yeni okullar ve benzeri ıslahatlara muhalefet göstermişlerdir. Zira bu yeniliklerin ülkede yabancı etkisini artırmasından çekinmişlerdi. Ancak genel amaçları iktidarın tartışılmaz otoritesini kısıtlayarak kendi itibarlarını artırmaktı.³⁵⁶ Bu dönemde ulema sınıfından Seyyid Cemal Esedabadi, Şeyh Hadi Necmabadi, Seyyid Muhammed Tabatabai, Seyyid Abdullah Behbahani ve Ayet Uzam Mazenderani gibi isimler ön plana çıkmıştır. Aydınlar, tüccarlar ve halk tabakasıyla sürekli irtibat halinde olmuşlardır.³⁵⁷

İran'da meşrutiyetin ilanında rol oynayan diğer bir sınıf da esnaf ve tacirlerdir. Kaçar Hanedanı iktidarı ele geçirdikten sonra vergiden muaf tutulan tacirler, sadece gümrük vergisi ödemekle yükümlü hale gelmişlerdir. Hanedanın ilk yıllarında, Ağa Muhammed Şah zamanında da tacirlerin devlet adamları tarafından baskı altında tutulmamaları hususunda kararlar alınmıştır.³⁵⁸ Ancak Kaçarlardan önce tacir ve esnafın İran'daki durumu daha farklıydı. Zend hükümdarı Kerim Han zamanında esnaf ve tacirlerin, devlet hazinesine ve askeri giderlerin bir kısmının karşılanması için orduya katkıda bulunmaları zorunlu idi. Feth Ali Şah, ülke ekonomisinin daha istikrarlı bir noktaya gelmesi için özellikle tacirlerin daha özgür bir ortamda hareket etmesinin önemini biliyordu. Bu amaçla, tacir ve esnafa destek

³⁵⁵ Karbalayii, **a.g.e.**, s. 69-70

³⁵⁶ Avery, **a.g.e.**, s.176

³⁵⁷ Hazreti, **a.g.e.**, s. 59,60

³⁵⁸ Meşrutiyet hareketinin sebepleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Karadeniz, **a.g.e.**, s. 260

çıkarmak için ithalatı kısıtlayarak yerel üretim ve alım-satımı artırdı. Ürünleri ülkeye getirmek için bizzat yurtdışına çıkan tacirler, batı yaşam tarzı ve düşünce yapısı ile tanışmışlar; yaşanan tüm bu gelişmeler eski dönemlere nazaran tacir ve esnafın toplumsal alandaki itibarını artırmıştır.

Ancak meşrutiyete yakın bir zamanda, tacir ve esnaf adına yaşanmış tüm bu olumlu gelişmeler bir anda tersine dönmüştür. Bu döneme kadar tacirlerin tekelinde bulunan gümrük imtiyazları devlet tarafından yabancıların eline verilmiştir.³⁵⁹ Elbette ki bu durum uzun süredir imtiyazı elinde bulunduran tacirleri rahatsız etmiştir. Tacirlerin zengin bir zümre içerisinde yer alması ve bu sayede toplumda saygın bir konumda olmaları, bunun yanı sıra onların aleyhine hükümetin yerli üretimi desteklemeyerek ithalata yönelmesi, bu sınıfı da meşrutiyete doğru yönlendirmiştir.³⁶⁰ Bu nedenlerle tacir ve esnaf sınıfı siyasi otoriteye karşı cephe almış ve meşrutiyet sürecinde aydın ve ulema sınıfına açıktan destek olmuştur.

Büyük toprak sahipleri ve geçimini çiftçilikle sağlayan köylü sınıfı da meşrutiyet sürecinde etkili roller üstlenmiştir. Gelir ve giderler arasındaki ciddi dengesizlik sonucu ekonominin bozulması üzerine devlet çeşitli yaptırımlara girişerek hazineye ait arazilerin satılması kararını almıştır. Bu iş için eskiden uygulanan bir sistemi yeniden uygulamaya koyan devlet, vilayetleri satarak vergilendirmiş, bu suretle ekonomik buhranın önüne geçmek istemiştir. Bu karar her ne kadar devlet bütçesini rahatlatmış olsa da, büyük toprak sahipleri ve çiftçi sınıfı bir türlü memnun edilememiştir. Vergilerin sürekli artmasından muzdarip olan bu sınıflar, devletin güçlü yaptırımlarının sınırlandırılmasından yana tavır alarak, meşrutiyet taraftarlarının yanında yer almışlardır.

Meşrutiyetin ortaya çıkış sürecinde tesiri olan sınıflardan biri de aşiretlerdi. Devlet nüfusunun yüzde yetmiş beşini oluşturan aşiretler, özellikle askeri teşkilatta devletin ihtiyaç duyduğu bir sınıf olarak göze çarpmaktadır. Kendi güçlerini devletten edindikleri imtiyazlarla daha da arttıran aşiretler, belli bir süre sonra devletin çekindiği bir unsur haline gelmiştir. Bu sınıfın daha da güçlenmemesi için devletin çeşitli aşiretleri birbirine düşürmesi, onlar üzerindeki otoritesini sağlama

³⁵⁹ Hazreti, **a.g.e.**, s. 60; Tacirler konusunda daha fazla bilgi için bkz. Avery, **a.g.e.**, s.154-156

³⁶⁰ Hazreti, **a.g.e.**, s. 60

alması açısından faydalı olmuştur. Ancak aşiretler arasında vuku bulan bu çatışmalar İran ordusunun zayıf düşmesine neden olmuştur. Dış güçlerin bu durumu fırsata çevirmesi ile de ülke sınırları giderek küçülmüştür. Kendi aralarındaki ihtilaflardan dolayı giderek yıpranan aşiretler, eski güçlerine tekrar sahip olabilmek için devletin güçlü otoritesine karşı meşrutiyet taraftarları ile birleşmişlerdir.

Bazı durumlarda ortak ihtiyaçlar birbirinden farklı zümrelerin ortak hareket etmesine olanak tanımaktadır. Osmanlı ve Kaçar devletlerinde de çeşitli zümrelerin ortak çıkarları meşrutiyette birleşmelerine neden olmuştur. Bu aslında değişen ve gelişen dünyanın da bir gereği olarak görülebilir. Bildiğimiz gibi Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren duraklama dönemine girmiş ve bir süre sonra gerilemeye başlamıştır. İdareciler gerilemeyi önlemek ve devleti güçlendirmek amacıyla bir takım yenilik hareketlerine başvurmak zorunda kalmışlardır. 1839'daki Tanzimat hareketleri bunlardan biridir. Ancak bu yenilik hareketleri beklentileri karşılayamamış ve devlet giderek hem iç hem dış sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Tanzimat döneminin sonlarına doğru, Padişah Abdülaziz'in istibdat yöntemiyle ülke her yönüyle daha da kötüye gitmeye başlamıştır.

Böyle bir ortamda Midhat Paşa'nın da aralarında olduğu, Avrupa'da okumuş aydın bir sınıf ortaya çıkarak ülkenin gidişatına dur demek istemiştir. Burada yeri gelmişken Osmanlı Meşrutiyeti için önemli çalışmalarda bulunan Midhat Paşa'dan bahsetmek gerekir.

1822'de İstanbul'da doğan Midhat Paşa'nın asıl adı Ahmet Şefik'tir. O, küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i ezberledi ve "*Hâfız Şefik*" diye adlandırıldı. Genç yaşında Divan-ı Hümayun'da görev almaya başladı ve kısa bir sürede sivil olarak zekâsıyla amirlerini ve büyüklerini etkiledi. Daha sonra kendisine "*Midhat*" yani övülen, methedilen anlamına gelen mahlas verildi. Onun sonradan dillere destan olan Midhat adı, aslında ismi değil, mahlası idi. Midhat Paşa'nın bu şöhretini, hem işini iyi yapan bir devlet adamı olmasına, hem de ilk Osmanlı Anayasası'nı ortaya koymasına bağlamak sanırız ki yanlış olmayacaktır.³⁶¹

³⁶¹ Bekir Sıtkı Baykal, **Midhad Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti**, 1964, s. 10-11; bkz. Yavuz Özgüldür- Serdar Özgüldür, "1876 Anayasasının Hazırlanmasında Midhad Paşa'nın Rolü ve Fonksiyonu", **OTAM**, Sayı: 5, Yıl 1994, s. 310

Midhat Paşa, üç yıl boyunca Bağdad valisi olarak görev yaptı (1869-1872). Avrupa seyahati esnasında Bağdad'ta görev yapan Midhat Paşa'nın yenilik hareketlerini gören Nasreddin Şah kendisine hayran kalmıştır. Bağdad'daki üstün hizmetleri Sultan Abdülaziz'in malumu olan Midhat Paşa yükselişine devam etmiştir. Abdülaziz, tahttan indirileceği söylentilerini işitmeye başladıktan sonra kendisini Midhat Paşa'dan fikir almak zorunda hissetmiştir. Paşa, memleketin içinde bulunduğu bunalımların nedenlerini açıkladıktan sonra, kurtuluş çaresi olarak Osmanlı mülkünde görev yapmakta olan tüm idarecilerin, iktidarda bulunan devlet adamlarının yetki ve sorumluluklarını belirleyen bir kanunun çıkarılmasını önermiştir. Fakat Padişah bu önerileri dikkate almamıştır. Abdülaziz'in bu tutumu bazı devlet adamlarının padişahın tahttan uzaklaştırılması yönündeki planı uygulamaya koymalarına neden olmuştur.³⁶²

Midhat Paşa, ilk etapta meşrutiyet için Sultan'ı ikna edebileceğine inanmaktaydı. Radikal bir harekete girişmektense Sultan Abdülaziz'i yükümlülük altına sokmanın yararlı olacağını, bu suretle bir saltanat değişikliğine gerek kalmadan nihai amaca ulaşılabileceğini düşünüyordu. Ancak Abdülaziz'in katı tutumu Midhat Paşa'nın Padişah'ın tahttan indirilmesi ve işin temelden çözülmesi gerektiği kanaatine varmasına yol açtı. Midhat Paşa, işin dini boyutunu garantiye almak için, kendi konağında Şeyhülislam Hayrullah Efendi ile görüştü. Şeyhülislam'ın, kendisine sorulan "*Padişah mülk ve milleti tahrip ve beytülmal-ı Müslimlini israf etti, ıslahı hal bunun için azli tasavvur olunuyor buna cevaz-ı şer var mıdır?*" şeklindeki soruya □*Bu hayırlı işe çar şeb*³⁶³ *kadır fetva veririm*³⁶⁴ şeklinde cevabı üzerine ordunun ve donanmanın elde edilmesi yoluna gidildi.

Şehzade V. Murad'ı da kendi tarafına çeken Midhat Paşa, kendisinden meşrutî bir idare kurulmasını kabul edeceğine dair söz aldıktan sonra, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için harekete geçti. Ancak V. Murad, zayıf yaratılışıydı ve şehzadeliği sırasında, 25 yıl sarayda hapis hayatı yaşamıştı. Abdülaziz'in hal³⁶⁵ edildiği gece de çok korkmuştu. Bu oldukça riskli bir girişimdi. Nitekim Abdülaziz

³⁶² Özgüldür, **a.g.e.**, s. 317

³⁶³ "Çar şeb" in anlamı Osmanlıca sözlüklerde çarşafa karşılık gelmektedir. Burada, geniş bir şekilde ya da geniş yetkiyle fetva veririm anlamında kullanılmış olmalı.

³⁶⁴ Mahmud Celaleddin Paşa, **Merat-ı Hakikat**, C. I, y.y. 1326, s. 106

³⁶⁵ Tahttan indirilme anlamına gelmektedir.

bu girişimi engelleseydi, kendisinin öldürülmesi kesindi. Bu sinir harbinden oldukça örselenmiş bir şekilde çıkan Sultan V. Murad, psikolojik durumundan dolayı işleri iyi bir şekilde idare edemedi. Ama yine padişahın hastalığı bir süre gizli tutuldu. Sultanın hastalığı her gün daha da ilerliyordu. Midhat Paşa ve arkadaşları yine de V. Murad'ı bir süre daha tahttan indirmeye yanaşmadılar. Zira memleketin dış politikasının oldukça kritik bir süreçten geçtiğine ve böyle bir ortamda saltanat değişikliğinin menfi sonuçlar doğuracağına inanmaktaydılar. V. Murad'ın ruhî durumu da halk arasında söylentilere neden olmaya başlamıştı. Şehzade Abdülhamid de abisinin durumunun farkında olarak tahta geçme hayalleri kuruyor ve taraftar kazanabilmek için çalışıyordu.

Sultan Murad'ın gün geçtikçe kötüleşen sağlık durumunun düzelmeyeceği kesinleşince Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, 25 Ağustos 1876 günü İngiliz elçisine, Padişah'ın durumu konusunda istişarelerde bulunmaya gitmişti. Fakat Midhat Paşa 29 Ağustos'ta Veliaht Abdülhamid Efendi ile buluşup, mutabakat sağladı. Abdülhamid, anayasa ilân edeceğine dair Midhat Paşa'ya söz verdi. Bunun üzerine 31 Ağustos 1876 günü V. Murad hastalığından mütevellit tahtından indirildi. Yalnızca 93 gün tahtta kalarak Osmanlı padişahları arasında en kısa süreli padişah olan V. Murad'ın yerine kardeşi II. Abdülhamid padişah ilan edildi.³⁶⁶

Ancak Osmanlı Devleti'nde taşlar henüz yerine oturmamıştı. Abdülhamid, padişah olunca Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'yı azletmek için Midhat Paşa'nın başkanlığında bir toplantı düzenledi. Kabine içinde yaşanan bir takım anlaşmazlıklar sebebiyle Mütercim Rüşdü Paşa sadrazamlıktan istifa edince 21 Aralık 1876'da sadrazamlığa Midhat Paşa getirildi. Babıâli'den yapılan resmi açıklama "*Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa'nın yaşlandığı ve hastalığı yüzünden istifa ettiği*" şeklindeydi. Oysa Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde oynadığı rolden dolayı hiçbir zaman Abdülhamid'in güvenine sahip olamamıştı ve bu yüzden istifa etmek zorunda bırakılmıştı.³⁶⁷ Nihayet Midhat Paşa hedefine ulaşmış, siyasi olayların yardımı ile her türlü mukavemeti kırarak, anayasanın ve meşrutiyetin ilânını sağlamıştı. Kanunun ilân şeklinin dünyaya tesir yaratacak bir şekilde gerçekleştirilmesi düşünüldü. Bunun

³⁶⁶ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 512

³⁶⁷ Roderic H.Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, Çeviren: Osman Akınhay, İstanbul 2005, s. 396-397

için “*Sefirler Konferansı*”nın ilk toplantısının yapacağı 23 Aralık 1876 günü kararlaştırıldı.³⁶⁸ Cumartesi günü öğleden sonra saat bir sıralarında anayasa resmen yürürlüğe girdi. Meşrutiyetin resmî ilanı için yapılan tören, Babiâli’nin denize bakan tarafındaki açık meydana oldu. Oldukça şiddetli yağmura rağmen büyük bir kalabalık toplanmıştı. İlan olunacak anayasa metni Sadrazam Midhat Paşa’ya verildi, o da saygıyla eğilerek Babiâli’nin sarayla iletişim kurmaktan sorumlu başkâtibi(Amedci) Mahmud Celaleddin’e iletti. Fermanı yüksek sesle Mahmud Celaleddin Paşa okudu.³⁶⁹

Midhat Paşa, artık başarı ve şöhretinin zirvesine ermişti. O artık günün kahramanı idi. Meşrutiyet’in ilânı, bütün ülkede büyük bir sevinç yaratmıştı. Ülkede ve özellikle İstanbul’da hangi kökenden ve dinden olursa olsun, kalabalık halk kitleleri Meşrutiyet’in babası diye adlandırıldığı Midhat Paşa’nın konağına gidiyordu, tezahürat yaparak şükran ve minnetlerini ona sunuyordu. Rum, Ermeni ve Musevi ruhanî reisleri de Midhat Paşa’yı ziyaretle şükranlarını arz ediyorlardı.

Meşrutiyet’in ilanı, memleket dışında da yankılar uyandırdı. Özellikle Fransa’da ve İngiltere’de birçok devlet adamı bu önemli olayı sempati ile karşıladılar. Ancak bunu da daha önceki ıslahat vaatleri gibi kâğıt üzerinde kalacak şüphesiyle şimdilik siyasetlerinde herhangi bir değişiklik yapmadılar.³⁷⁰ Bu konuda 20 Ocak 1877’de Amerikan Konsolosu, şöyle yazmıştır: “*Meşrutiyet’in ilanı Türklerde hayret, endişe ve umursamazlık duygusu uyandırdı. Bilinmeyen pek çok konuda hayret, Hristiyanlara türlü haklar verme konusunda endişe doğurdu. Hristiyanlar ise, Anayasa’ya bütünüyle güvenemediklerinden bu konuda fazlaca düşünmüyorlardı*”.³⁷¹

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Avrupa devletleri içinde özellikle İngiltere’nin Meşrutiyet’in ilanına bakış açısı büyük önem arz ediyordu. Çünkü Meşrutiyet taraftarları büyük ölçüde İngiltere devletine istinat ediyorlardı.³⁷² Bu durumun etkilerini Midhat Paşa’nın icraatlarında görebiliyoruz. Nitekim bu sıralarda

³⁶⁸ Baykal, **a.g.e.**, s. 54

³⁶⁹ Davison, **a.g.e.**, s. 398

³⁷⁰ Baykal, **a.g.e.**, s. 58

³⁷¹ Süleyman Kocabaş, **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet Tarihi**, Kayseri 2001, s. 261-262

³⁷² Kocabaş, **a.g.e.**, s. 262

Midhat Paşa, Meşrutiyet'in ilanını ve kanunların işleyişini göstermek için bile olsa Harb Okulu'na Müslüman olmayan gençlerin de alınmasını sağlamak için Padişah'a bir arîze takdim etti. Siyasi mülahazalarla bazı yerlere Hıristiyan valilerin tayini için irade çıkarmaya çalışıyordu. Abdülhamid ise, etrafına toplanan Meşrutiyet aleyhtarı ve Midhat Paşa düşmanlarının da telkinleri ile bu ve buna benzer arizeleri hep cevapsız bırakıyordu. Aslında Abdülhamid, Meşrutiyet'in ilanından sonran Midhat Paşa'ya karşı yapılan bütün davranışları dikkatli bir şekilde takip ediyordu, ülke içinde ve dışında kazandığı şöhretten Namık Kemal ve Ziya Bey gibi hükümdar nazarında şüpheli kimselerle temas halinde bulunmasından kuşkulananmaya başlamıştı ve bu nedenle Midhat Paşa'ya karşı bazı tavırlarda bulundu.

Nitekim 30 Ocak 1877 tarihinde Midhat Paşa'nın cesurca kaleme aldığı mektup³⁷³ Sultan Abdülhamid'in uzun süreden beri kafasını kurcalayan ve planları içinde olduğu hareketi gözden geçirmesine neden oldu. Midhat Paşa, esas gayesini *“Meşrutiyet'in ilanı ile istibdada karşı çıkmamız ve milletimizin arasında müsavat ve eşitlik temin edip elbirliğiyle ve gerçekten mülkün ıslahatına çalışmaktır”* diye anlatmıştır.³⁷⁴

Ancak Sultan, sarayda yakınları ile yaptığı bir toplantıda meselenin çeşitli boyutlarını tartışarak, sonunda Midhat Paşa'nın tevkif edilerek yurt dışına sürülmesine karar vermiştir. Bu karar, Padişah'ın son dakikada Anayasa'ya ekletmeye muvaffak olduğu 113. maddeye dayanıyordu. 113. madde hükümdara *“tehlikeli görünen kimseleri yurt dışına sürmek”* yetkisini veriyordu.³⁷⁵ Bu yetki ile Sultan Abdülhamid, Midhat Paşa'yı azlederek sürgüne gönderdi.

Burada şu soru akla gelmektedir: Bu kadar iyi yetişmiş ve görevini layıkıyla yapan devlet adamı neden ciddi bir suç işlemeden sürgüne gönderilmiştir? Bu sorunun cevabı II. Abdülhamid'i Osmanlı tahtına getiren olaylarda gizlidir. Bir kere, Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz ve Sultan V. Murad'ın tahttan indirilmelerine aktif olarak rol almış ve bu suretle de Sultan II. Abdülhamid ve saray erkânının gözünden bir nebze de olsa düşmüştü. II. Abdülhamid, amcası ve kardeşinin kolaylıkla hal

³⁷³ Mektup için bkz. Baykal a.g.e., s. 60- 64; Süleyman Kâni İrtem, **Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid**, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2004, s. 56-57

³⁷⁴ İrtem, a.g.e., s. 56

³⁷⁵ Baykal a.g.e., s. 64-67

edilmesine sebep olan Midhat Paşa'nın, bir gün gelip kendisinin de halline sebep olacağı endişesi ile yaşıyordu. Bu endişe Sultan'ın hatıratında şöyle kayda geçmiştir: *“Midhat Paşa, azil işine karışmakla idare adamı olmaktan çıkarak ihtilalcilerin safına geçti. Hükümdarların hiçbirisi azil işine karışmış bir adama itimat³⁷⁶ etmez. Üstelik dünyada hiçbir ihtilalci görülmemiştir ki, yıkmakla gösterdiği muvaffakiyeti yapmak hususunda da gösterebilmiş olsun”.*³⁷⁷

G. Osmanlı ve İran Meşrutiyetlerinde Basının Etkisi

Osmanlı ve İran'ı meşrutiyete götüren süreçteki önemli noktalardan biri de gazete ve yurtdışında yayımlanan yayınların meşruti fikirleri toplumun çeşitli tabakalarına doğru bir şekilde aktarmasıdır³⁷⁸. Bu konuda İngiltere, Fransa, Rusya ve diğer Avrupa ülkelerinde yayımlanmış önemli eserler Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bu eserlerin İran'da yayımlanması toplumu özgürlük ve meşrutiyet yönetimi konusunda bilinçlendirmiştir. Bu süreçte özellikle gazetelerin ayrı bir yeri olmuştur. Aydın tabaka düşüncelerini gazeteler vasıtasıyla toplumun her tabakasına ulaştırabilmiştir.

Osmanlı'yı Meşrutiyet'e götüren süreçte ise en dikkat çekici gazeteler İstanbul, Londra ve Paris gibi merkezlerde yayımlanmışlardır. Agâh Efendi'nin kurduğu *“Tercüman-ı Ahval”* 1860'da, İbrahim Şinasi'nin kurduğu *“Tasvir-ı Efkâr”* 1862'de ve Ali Süavi tarafından kurulan *“Muhbir”* gazetesi 1867'de yayın hayatına başladı. Ancak yönetime karşı eleştirilerinde kullandığı sert ifadeler yüzünden baskı altına alınan Muhbir, yayın hayatına Londra'da devam etmek zorunda kaldı. Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın kurdukları *“Hürriyet”* gazetesi ise 1868'de yayımlanmaya başladı. Namık Kemal'in özellikle bu gazetede beyan ettiği fikir ve düşünceler, Osmanlı toplumunu üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. 1872'de Avrupa'dan dönen

³⁷⁶ Güven

³⁷⁷ Kocabaş, a.g.e., s. 276

³⁷⁸ Muzaffereddin Şah dönemi Gazeteler hakkında bakınız yayınlanmış olan makale: Muhammed İsmail Rezvani, *Tarihi Muasiri İran*, C.VI, *“Tarihi Ruznamenegari der İran Ruznameye Muzafferi”* Tahran 1373, s. 38

Namık Kemal bu kez “İbret”i yayımlamaya başlamıştır. Ancak bu gazetenin yayın hayatı bir yıldan fazla sürmemiştir.³⁷⁹

Öte yandan yayın organlarından halka yayılmak istenen meşruti fikirler devlet tarafından uygulanan sıkı bir sansür politikasıyla susturulmak istenmiştir. 11 Mayıs 1876’ da ise Mahmud Nedim Paşa ülkenin içinde bulunduğu buhranlı süreç ve kaybedilen savaşları halkın duymaması adına yeni bir nizamname ile basına ilk kez sansür uygulamasını başlatmıştır. Buna göre memleketin her yerinde çeşitli dillerde yayımlanan gazeteler basılmadan önce muayeneye tabi tutulacaktı.³⁸⁰

Abdülhamid tahta geçmesinden kısa bir süre sonra, 1877 yılına kadar dâhiliye nezaretine bağlı olarak faaliyet gösteren sansür dairesini saraya bağlayarak kontrol altına almıştır.³⁸¹ Aslında Osmanlı’da basınla ilgili ilk nizamname (tüzük) Abdülhamid’in selefi Abdülaziz devrinde (Aralık 1864) yayımlanmıştır. Buna göre: *“devletin iç güvenliği ve asayiş bozucu bir suçun işlenmesini kışkırtan gazeteler; saltanat, padişah, hanedan hakkında uygunsuz sözler ve devletin müttefiki ve dostu olan hükümdarlar ile Türkiye’de bulunan elçi, temsilci ve memurları kötüleyen her türlü yayın organı kesin olarak kapatılır hükmü”* ile kontrol altına alınmıştır. Ayrıca yabancı ülkelerde basılan bu unsurları içeren yayın organlarının ülkeye sokulması da kesinlikle yasaklanmıştır.³⁸²

Çeşitli gazetelerin kapatılmasına sebep olan bu nizamname hükümleri yıllar geçtikçe yeterli görülmemiş ve ağırlaşmıştı. Bu durum parlamakta olan ve toplumun aydınlanması uğruna birçok sorumluluğu almış muhalif Jön Türk hareketini, kalemlerini keskin bir şekilde kullanması açısından zorda bırakmıştı. Ali Suavi, Namık Kemal gibi aydınların siyasi faaliyetleri eleştiren yazıları sadrazam Ali Paşa’yı tedirgin etmiş, Kararname-i Ali adıyla yeni bir kararname ile siyasi otoriteye muhalif birçok gazetenin yayın hayatına süresiz ya da süreli olarak son verilmiştir. Bu süreçte memleketin genel çıkarlarına aykırı davranmak gerekçesi ile yeni

³⁷⁹ Hazreti, **a.g.e.**, s. 83

³⁸⁰ Kudret, **a.g.e.**, s. 7-8

³⁸¹ Selahattin Çetiner, **Çöküş Yılları**, İstanbul 2008, s.68

³⁸² Cevdet Kudret, **Abdülhamid Devrinde Sansür I**, İstanbul 2000, s. 6

nizamname hükümlerince kapatılan gazeteler arasında Muhbir, Vatan İbret, Hadika ve Diyojen gibi önemli basın organları yer almıştı.³⁸³

Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi'ne dokunulmamış, işin asıl kaynağına gidilerek, eski basmahane Nizamnamesi yerine yeni bir Matbaa Nizamnamesi düzenlenerek (1888) basılacak her şey denetim altına alınmıştır.³⁸⁴ 1895'te yenilenen bu nizamname ile basın üzerindeki baskı daha da ağırlaşmış, ‘‘ zihni bulandıracak yayın yapan’’ yayın organları ve şahıslar üzerine çok ağır tedbirler getirilmiştir.³⁸⁵

Abdülhamid'in tahta çıkışından yaklaşık bir yıl sonra, almış olduğu bu mirası daha da katı bir şekilde kademe kademe uygulamaya başlamasıyla, muhalif toplum özellikle de aydın kesim önemli ölçüde kısıkaç altına alındı. Basına sansür, gazete, kitap ve süreli yayınlar üzerinde çeşitli nizamnameler ile uzun bir süreçte gelişim gösterdi.

İran tarafına baktığımızda toplumu meşrutiyet sürecinde aydınlatan en önemli gazeteler olarak ‘‘Vaka-i İttifakiye’’, ‘‘Süre İsrâfil’’, ‘‘Hablül Metin’’ ve ‘‘Ahter’’i görmekteyiz.³⁸⁶ Nasıreddin Şah iktidarının üçüncü yılı olan 1851'den itibaren Emir Kebir yönetiminde yayımlanmaya başlayan, ülkenin üçüncü, resmi olarak ise birinci gazetesi ‘‘Vaka-i İttifakiye’’dir.³⁸⁷ Bu gazete haftada bir kez yayımlanmış, genel olarak Emir-i Kebir'in yapmak istediği temel ıslahat ve yenilik hareketleri hakkında toplumu önceden bilgilendirmiş, ayrıca tıp, coğrafya, tarih gibi alanlarda çeşitli bilgiler vermiştir. Mirza Cihangir Şirazi tarafından yayımlanan ve bünyesinde Seyyid Hasan Takizade gibi önemli bir aydını barındıran diğer bir gazete ‘‘Süre İsrâfil’’dir. Bu gazete ise, haftalık olarak Tahran'da yayına çıkmaktaydı. Gazetenin masraflarının Mirza Kasım Tebrizi adlı bir tacir tarafından karşılanması, tacirlerin toplumun bilinçlenmesi için gösterdikleri özeni göstermesi açısından önemlidir. Seyyid Hasan

³⁸³ Kudret, **a.g.e.**, s. 6-7

³⁸⁴ Kudret, **a.g.e.**, s. 13-14

³⁸⁵ Kudret, **a.g.e.**, s. 20

³⁸⁶ İran Meşrutiyeti sürecinde bu dönemlerde yayınlanmış gazeteler hakkında en iyi bir şekilde liste olarak hazırlanmış olan daha fazla bilgi için bakınız: **Der Meşrute çe Gozaşt**, C. III, Tahran, 1389, s. 438-439

³⁸⁷ Nasıreddin Şah zamanında yayınlanmış olan gazeteler hakkında bakınız yayınlanmış olan makale: Muhammed İsmail Rezvani, **Tarihi Muasiri İran**, C. I, ‘‘ **Tarihçeye vrede carayed harici be İran, Nasir eddin Şah ve carayede hareci**’’ Tahran 1372, s.81

Kaşani tarafından çıkarılan “*Hablül Metin*”, önceleri Tahran’da daha sonrasında Kalküta’da yayımlanmıştır. Bu gazete özellikle İngiltere ve Rusya’nın İran’a uyguladığı politikaları eleştiren yazılar yazması ve toplumu meşrutiyet konusunda bilinçlendirmesi açısından önemlidir.³⁸⁸

Meşrutiyet ilan edildikten sonra İran’da “*Meclis*”, “*Nidayı Vatan*”, “*Hablül Metin*” ve “*Subhu Sadık*” adlı dört gazete revaçtaydı.³⁸⁹ Günlük yayımlanan bu gazetelerin dışında yurtdışında yayımlanan gazeteler de vardı. Bunlardan en önemlisi özellikle Osmanlı Devleti’ndeki gelişmeleri yakından izleyen “*Ahter*” gazetesi idi. 1875’de Mirza Mehdi ve Muhammed Tahir adlı iki genç gazeteci tarafından İstanbul’da yayımlanmaya başlanan Ahter, meşrutiyete kadarki 22 yıllık süreçte Osmanlı toplumunda yaşanan ıslahat ve yeniliklerden İran toplumunu haberdar etmiştir. Dönemin ünlü aydını Ahmet Kesrevi eserinde bu gazetenin toplumu iyi bir şekilde bilinçlendirdiğine vurgu yapmıştır.³⁹⁰ Ahter Gazetesi’nin İran toplumu üzerindeki etkisini göstermesi açısından güzel bir örnek Hac Mirza Hasan Ruşdiye’nin anılarında göze çarpmaktadır. Mirza Hasan Ruşdiye, yeni okulların temelini atan kişi olarak neden bu mesleği seçtiğini şu şekilde anlatıyor: “*Bir gün babamla birlikte Ahter gazetesini okuyordum. Gazetede Avrupa’da her bin kişiden on kişinin okuma-yazma bilmediği, İran’da ise her bin kişiden sadece onunun okuma-yazma bildiğinden bahseden bir yazı gördüm. İşte ben bu sebepten dolayı Beyrut’a gidip öğretmen olmaya karar verdim.*”³⁹¹ Bu örnekte de görüldüğü üzere Ahter Gazetesi’nin toplumu yönlendirme açısından etkisi oldukça büyüktü.³⁹² Gazete ayrıca Kanun-i Esasi’nin Midhat Paşa tarafından sunulan 119 maddesini yayımlayarak İran Meşrutiyeti’nden 30 yıl önce toplumun Osmanlı Meşrutiyeti hakkında bilgi sahibi olmasını sağladı. 1892 yılında İran’da ortaya çıkan kolera salgını³⁹³ nedeniyle bu gazetelerin İran’a girmesi sekteye uğramıştı. Sınırdan geçişlerde zorluklar yaşanmış, hatta bir süreliğine sınırdan geçişi dahi yasaklanmıştı. Reji Vakası hakkında da birkaç makale yayımlayan gazete, Osmanlı’da tütünün

³⁸⁸ Bu konuda bkz. Avery, **a.g.e.**, s. 249; Şemim, **a.g.e.**, s. 430

³⁸⁹ Gazeteler konusunda daha fazla bilgi için bkz. Edvard Brown, **İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, çev. Mehri Kazvini, Tahran 1376, s.133

³⁹⁰ Ahmed Kesrevi, **Tarih-i Meşruti-yi İran**, C. I, Tahran 1363, s. 40

³⁹¹ Kesrevi, **a.g.e.**, s.40-41

³⁹² Gazetelerin toplum üzerine etkisi için bkz. Ahmed Kesrevi, **a.g.e.**, s. 39-43

³⁹³ **Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri**, s. 268 No, İ. HUS, 3/1310_S/37 ve s. 270 Y. A. HUS,265/41

İran’a nazaran daha az üretilmesine rağmen, belli bir grubun tekeline olmayarak esnaf ve tacir tarafından alınıp satıldığına vurgu yapmış, 50 yıllık işletiminin İngiltere tekeline bırakıldığı İran tütününün ekonomik açıdan toplum için nasıl büyük bir kayıp olduğunu gözler önüne sermiştir. İngiltere ile yapılan reji antlaşmasını devletten daha önce okurlarına duyuran gazete, her yönüyle halkın uyandırılmasını teşvik edici bir rol oynamıştır. Ahter Gazetesi, İran ve Osmanlı toprakları dışında Hindistan ve Kafkasya’da da dağıtılmaktaydı. Gazete, Osmanlı’da yaşanan gelişmeler dışında eğitim, uluslararası ilişkiler, İngiltere ile Rusya’nın İran üzerinde var olan etkileri ve İran’ın içişleri hakkında da toplumu bilinçlendirmekteydi.³⁹⁴

Ahter Gazetesi’nin İstanbul’da yayımlanmasına Osmanlı Devleti’nin izin vermesinin temel sebebi ise Osmanlı ile Kaçar Hanedanı arasındaki siyasi çekişmelerle açıklanabilir. Kaçar Hanedanı’na muhalif İranlı aydınların istekleri doğrultusunda Osmanlı yönetimi gazetenin yayımlanmasına izin vererek rakibi Kaçarları zor durumda bırakmayı hedeflemiştir.

Bu tip yayınlara örnek teşkil edecek bir diğer gazete de Londra’da yayın hayatına başlayan “*Kanun*” gazetesidir. Bu gazeteyi yayına hazırlayan kişi ise Mirza Malkom Han’dır.³⁹⁵ Mirza Malkom Han³⁹⁶ tarafından Londra’da kurulan ve 1890 yılında yayın hayatına başlayan Kanun Gazetesi, Ahter’den sonra yurtdışında yayımlanan en önemli İran gazetesi olmuştur. 18 yıllık bir yayın serüvenine sahip olan bu gazetede Mirza Malkom Han, düşüncelerini haftanın bir gününde yurttaşlarına duyurmaya çalışmıştır. İstanbul’da kurulan ve yaklaşık bir yıllık yayın hayatına sahip olan “*Şems*” ile yine İstanbul’da kurulan “*Suruş*” gazeteleri de meşrutiyete giden süreçte İran toplumunu bilinçlendirmeye gayret etmişlerdir.³⁹⁷

Yenilikçi bir grup genç tarafından kurulan ve Kafkasya ile bir kısım Osmanlı toprağında yayımlanan “*Genc-i Fünun*” gazetesi, Seyyid Hasan Takizade ve Mirza Muhammed Han Terbiyet gibi ileride meşrutiyetin önde gelen isimlerinden olacak aydınları bünyesinde barındırmaktaydı. Dönemin diğer önemli gazetelerinden

³⁹⁴ Maksud Rencber, “İnkilab-ı Meşrute der İran ve Nakş-ı İmparatoriye Osmani”, **Tarih-i İslam Dergisi**, y.y. 1387, sayı 35, s. 14

³⁹⁵ Amini, **a.g.e.**, s. 151-154; Askar, **a.g.e.**, s. 431-432

³⁹⁶ Malcom Han

³⁹⁷ Abrahamian, **a.g.e.**, s. 87

“Urvetu’l-Vuska” Paris’te; “Şahseven” İstanbul’da; “Hikmet”, “Süreyya” ve “Perveriş” ise Kahire’de yayımlanmaktaydı.³⁹⁸

Rusya’nın güneyinde, Bakü-Tiflis civarında yaşayan ve Osmanlı Devleti’ne yakınlığı sebebiyle Osmanlı’daki yenileşme sürecini yakından izleme fırsatı bulan İranlı tacir ve aydın zümrenin oluşturduğu siyasî-edebî türdeki yazılar da İran’ı Meşrutiyet’e götüren süreçte önemli bir rol oynamıştı. Bu eserlerin en önemlilerinden biri Zeynel Abidin Marakeyin tarafından yazılan “İbrahim Bey Seyahatnamesi” idi. Bölgenin önemli tacirleri arasında yer alan Marakeyin, eserinde İran’ın iç siyasetini eleştirmiş, Avrupa ve Osmanlı Devleti’nde yaşanan gelişmeleri mercek altına alarak İran hükümetinin bu gelişmeleri dikkate almadığını vurgulamıştır. Marakeyin, açıkça ülkenin içinde bulunduğu buhranlı süreci Kaçar Hanedanı’nın kötü yönetimine bağlamıştır. Bu dönemde yazılan diğer bir önemli kaynak ise Abdul Rahim Talebof Tebrizi tarafından kaleme alınan ve iki cilt halinde İstanbul’da yayına çıkan “Ahmed (Sefineye Talebi)” adlı eserdir.³⁹⁹

Bu eserlerin Osmanlı coğrafyasında yayına çıkmasındaki en büyük sebep kuşkusuz İran’dan uzaklaşmış ya da uzaklaşmak zorunda kalmış olan aydınların başta İstanbul olmak üzere önemli Osmanlı merkezlerine yerleşmiş olmalarıdır. Bunun dışında ekonomik anlamda İranlı tacirlerin de önemli desteğini alan aydın sınıf, bu bağlamda ticari güzergâhlar üzerinde kurulmuş merkezlerde de faaliyet ve etki alanı bulmuşlardır. Özellikle İran, Rusya ve Osmanlı ticaret güzergâhında bulunan Tebriz gibi şehirlerdeki halk, aydın ve tacirlerin gösterdikleri çabalar ile ülkenin içerisinde bulunduğu asıl durumu kavrayabilmişlerdir. Nitekim Rus yazar Pavloviç de İran Meşrutiyeti’nin temelinde iktisadi nedenlerin önemli rol oynadığını öne sürmektedir.⁴⁰⁰

H. Muzaffereddin Şah’ın Tahta Çıkışı (1895-1906)

Nasıreddin Şah’ın vefatından sonra sadrazam Eminü’s-Sultan payitahtın güvenliğini temin ederek derhal telgrafhaneden Tebriz Valisi Muzaffereddin

³⁹⁸ Yahya Dolat Abadi, *Hayat-ı Yahya*, C. I, Tahran 1362, s. 199-201

³⁹⁹ Kesrevi, *a.g.e.*, s. 44-45

⁴⁰⁰ Şemim, *a.g.e.*, s. 436

Mirza'ya ve Rusya ile İngiltere elçiliklerine haber gönderdi.⁴⁰¹ Tebriz Valisi Muzaffereddin Mirza, Nasıreddin Şah'ın dördüncü oğlu idi. Ondan daha büyük üç erkek kardeşinden ikisi henüz Nasıreddin Şah hayattayken hastalıktan vefat etmişti. Üçüncü ise anne tarafından hanedan soyuna mensup olmadığı için hükümdarlık adayı değildi. Bu durumda Muzaffereddin Mirza tahtın tek varisi durumundaydı.

Tebriz'e haber gönderildikten sonra Rusya ve İngiltere elçilerine, Kaçar Devleti'nin hazinesinin boş olduğu, bu nedenle sarayda çalışan elemanlara dahi maaş ödenemediği ve Muzaffereddin Mirza'nın Tahran'a ulaşacak parasının dahi olmadığı bildirilerek onlardan maddi yardım talep edildi. Durumu değerlendiren İngiltere elçisi Bank-ı Şahenşahane aracılığıyla temin ettiği paranın Tebriz'e gönderileceğini şehzadeye ilettili.⁴⁰² Muzaffereddin Mirza, Tebriz'den Tahran'a: *"Tebriz'deki sarayda çalışan elemanların siyasetten pek haberleri yok. Bu yüzden Tahran'daki herkes kendi görevine devam edecek"*⁴⁰³ diye bir haber gönderdi. Esasen bu mantıklı bir düşünceydi, zira kendisi uzun bir süre başkentte yoktu ve kendisine karşı ayaklanma ihtimali vardı. Bu yüzden işleri kontrolün altına alana kadar hem sadrazam hem de diğer bürokratlara güven verdi. Muzaffereddin Şah 1895'te (h. 1324) Tahran'a gelerek tahta çıktı.

Muzaffereddin Şah, kısa bir süre sonra da Eminü's-Sultan'ı sadrazamlıktan azlederek, yerine Eminü'd-Devle'yi geçirdi. Çünkü bazı kaynaklara göre Eminü's-Sultan, hazinenin boşalmasına sebep olmuş, dış ülkelerden yüksek faizli borçlar alarak ülkenin emsalsiz bir şekilde borçlanmasına sebep olmuştu.⁴⁰⁴ Bu borçlanmalar Eminü's-Sultan'ın ayrıca toplum nezdinde de itibarını yitirmesine sebep olmuştu. Yeni sadrazam Eminü'd-Devle ise bürokrasiden iyi anlayan, donanımlı bir şahıs olarak tanımlanarak sadrazamlık makamına getirilmişti.

Her ne kadar donanımlı ve aydın bir bakış açısına sahip olsa da Eminü'd-Devle, büyük uğraşlarına rağmen devletin gelir-gider ve vergi sistemini istenilen düzeye getiremedi. Bunda kuşkusuz Eminü's-Sultan ve onun taraftarlarının

⁴⁰¹ Şemim, **a.g.e.**, s. 280

⁴⁰² Selim, **a.g.e.**, s. 113; Şemim **a.g.e.**, s.280

⁴⁰³ Şemim, **a.g.e.**, s. 281; daha fazla bilgi için bkz. Mirza Alihan Emin'Ül Devle, **Siyasi Hatırat**, yay. haz. Hafız Ferman Fermayan, Tahran 1355

⁴⁰⁴ Şemim, **a.g.e.**, s. 282

muhalefeti etkin rol oynamıştı. Sadrazam ayrıca gereken zamanlarda dış borç alımında da başarılı olamamıştı.

Yaşanan ekonomik krizi en azından bir süre kontrol altında tutmak için yapılan dış borç alma teşebbüsleri de amacına ulaşamadı. Yeni sadrazam giderek zor duruma düşmekteydi. Hastalığından dolayı yurt dışında tedavi görmesi gereken Muzaffereddin Şah'ın seyahati bile bu kriz yüzünden gerçekleşmiyordu. Bu sebeplerden dolayı Eminü'd-Devle göreve gelişinden yaklaşık bir yıl sonra sadrazamlıktan azledildi. Onun yerine tekrar Eminü's-Sultan getirildi.

Eminü's-sultan sadrazamlığının ikinci döneminde her ne kadar kötü gidişata çözüm üretme çabasında olduğunu gösterse de çıkış yolu olarak ülkenin dış borç alması gerektiğinde ısrar etti. Alınan dış borçlara karşılık da dış ülkelere çok önemli imtiyazlar verildi. Özellikle Rusya'dan alınan borca karşılık Fars Körfezi hariç ülkenin bütün gümrük kontrolü elli yıllığına Rusların eline bırakıldı. Bunlar üzerine ulema ikinci kez aynı hatayı tekrarlayan Eminü's-Sultan'ın azlini istedi. Dini zümrenin bu isteğini geri çevirmeyen Muzaffereddin Şah, onun yerine de şehzade Abdülmecid Mirza'yı (Aynu'd-Devle)⁴⁰⁵ sadrazamlık makamına getirdi.

Ancak yeni sadrazam Aynu'd-Devle'nin sadaretinin de durağan ve müstebit bir tarzda olması Kaçar Devleti'nde meşruti fikirlerinin giderek ateşlenmesine ve çeşitli ayaklanmaların çıkmasına zemin hazırladı.⁴⁰⁶ Muzaffereddin Şah'ın saltanatı döneminde zayıf bir yönetimi olduğundan ve kronikleşen hastalığından dolayı bütün devlet işlerini sadrazam Aynu'd-Devle idare etmiştir. Gerçekte ise bu sadrazam meşrutiyet ve özgürlük düşmanı bir şahsiyettir.

Muzaffereddin Şah döneminde alınan dış borçlar ülke ekonomisinin istenilen düzeye gelmesi için harcanmamıştır. Aksine alınan borçlar Muzaffereddin Şah'ın yurtdışına yapacağı seyahat masraflarını karşılamak için kullanıldı. Yaklaşık beş aylığına yurt dışına çıkan Şah, 1900'de ülkesine geri döndü. Temel sebebi tedavi amaçlı olan bu geziden kısa bir süre sonra Muzaffereddin Şah'ın hastalığının tekrar

⁴⁰⁵ Muzaffereddin Şah'ın damadı olan Eynuddevle bu dönemde sadrazamlık yapmış daha sonraları vali olarak Azerbaycan'a gönderilmiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İsa Seyf, **İran'da Meşrutiyet 1906**, Doktora Tezi, Ankara 1960, s. 6

⁴⁰⁶ Şemim, **a.g.e.**, s. 283

baş göstermesi üzerine tedavi amaçlı bir seyahat daha yapılmasına karar verildi.⁴⁰⁷ Yine hazinenin boş olması üzerine yeni bir borçlanma amacıyla Ruslara yanaşıldı⁴⁰⁸. St. Petersburg’da imzalanan bir anlaşma ile İran’ın kuzeyindeki yollardan elde edilen gelirlerin tamamı ile Tebriz-Culfa hattını birbirine bağlayacak olan yeni yolun yapım projesi Ruslara verildi. Bu konuda Rusya ise para teminini şöyle yapmıştır: Ruslar %3 oranda faizle Fransa’dan aldığı borcu %5 ‘lik faizle Kaçar Devleti’ne borç vermiştir ve söylediğimiz gibi Kaçar Devleti, İran’ın kuzeyindeki yollar ve gümrükleri elinden çıkarmıştır.

Borç para ile Avrupa seyahatine giden Muzaffereddin Şah, seyahati bittikten sonra dış ülkelerden alınan borç paralar da bitmişti. Devlet ve ülke için hiçbir gelir kaynağı kalmamıştı. Muzaffereddin Şah’ın kız kardeşi Tacü’s-Sultan bu konuda, kaleme aldığı hatırat defterinde şöyle söylemektedir : *“Bu kadar seyahatten İran Ülkesi’ne ve devletine kalan yegane sonuç, borçtan başka bir şey değildir. Bir mermi ya da tüfek... Ülkenin istiklali ya da güvenliği için hiçbir şey alınmamıştır”*.⁴⁰⁹

Anlaşma sağlandıktan sonra Şah 1902’de ikinci kez yurtdışına seyahate çıktı. İlk gezisinde Kraliçenin hastalığından dolayı İngiltere’yi göremediği için bu kez bunu gerçekleştirme kararı aldı. İkinci defa İran Devleti’ne borç veren Rusya’nın, İran üzerindeki nüfuzu da giderek kuvvetleniyordu. Ülke gidişatındaki bu endişe verici durum toplumun yavaş yavaş ve gizli bir şekilde meşrutiyet hakkındaki girişimlerini tetikledi. Gümrük gelirlerinin Rusya’ya bırakılmış olması tacirleri de sıkıntıya sokmaktaydı. Zira gümrükle alakalı her türlü yürütmenin Ruslara verilmiş olması, onların gümrük tarifelerini kendi istekleri doğrultusunda tacirlerin aleyhine değiştirmesine neden oluyordu. Bu gümrük uygulamaları hayata geçirilirken Rusların Eminü’s-Sultan’ın da tavsiyelerini aldığı bilinmektedir. Ruslar, İran Gümrüğü’nü idare etmesi için Belçika’dan Mösyö Nause’u İran’a getirdiler.

Türkmençay Antlaşması ile hayata geçen eski gümrük tarifesine göre Rusya’nın İran’a ihraç ettiği şekerden yüzde beş oranında vergi alınırken, Rusların

⁴⁰⁷ **Nihzeti Meşrûteye İran ber payeye Esnade Vizarete umure Hareceye İran**, Tahran, 1370, s. 37-38

⁴⁰⁸ Muzaffereddin Şah’ın seyahetleri konusunda bakınız: **Sefernameye Fereng-ı Muzaffereddin Şah**, hazırlayan Ali Dehbaşı, Tahran 1361.

⁴⁰⁹ Tacü’s-Saltana, **Hatırat-ı Tacü’s-Saltana**, tashih (İttihadiye/Saad Vendiyan), Tahran 1361, s. 87

gümrük işletme hakkını ele geçirmesinden sonra bu oran yüzde bir buçuğa kadar düşürüldü. Bu durumda Rus ürünlerinin İran pazarına girişi neredeyse bedavaya geldi. Bunun tam tersine Rusya, İngiltere aleyhine gümrük vergilerini çok büyük oranda arttırarak Asya üzerinde emelleri olan bu rakibini zor durumda bırakmaya çalıştı. İngiltere adına Asya ülkelerinden İran'a giren çayın gümrük vergisinin yüzde yüz oranında artması, İran pazarında çay fiyatlarının çok büyük oranda artmasına ve bu nedenle de tacirlerin pazara mal akışını sağlayamamasına sebep oldu.

Tacirlerin, esnafın ve halkın büyük bir sıkıntıya düştüğü bu süreçte kendi çıkarlarının tehlikeye düştüğünü gören İngiltere, Rusya gibi çeşitli imtiyazlar elde etmek için harekete geçti. Nihayet İngiltere, Şubat 1903'te İran'a bir heyet göndererek bu imtiyazlardan yararlanmak istediğini hükümete bildirdi. Ülkede yaşanan ekonomik buhran öyle bir duruma geldi ki 1904 yılına gelindiğinde kervansaraylar ve pazarlar süratle kapanmaya başladı. Durumu protesto etmek isteyen halk Tahran yakınlarındaki Harem-i Abdulazim'de toplandı.

Bu tür protesto ve ayaklanmaların ortaya çıkmasında aydın, ulema ve ekonomik buhrandan etkilenen tacir zümresinin büyük etkileri olmuştur. Ayrıca Belçika'dan gelen Ruslara ait gümrük heyetinin Avrupalı ve İranlı tacirler arasında ayrım gözetmesi, çıkan ayaklanmaların ana etkenlerden biridir. Protestocular, temel olarak ülkeyi buhrana sürükleyen Muzaffereddin Şah ve Eminü's-Sultan'a tepkilerini dile getirmişlerdir. Bu süreçte yurt dışında yaşayan İranlı aydınlar da, Kaçar devlet adamlarının bilinçsiz dış borç alımları ile ülkeyi nasıl zor durumda bıraktıklarını konu alan yazılar kaleme alarak toplumu bilinçlendirmeye çalışmışlardır.

1904 yılına gelindiğinde İran'ın belli yerlerinde karışıklıklar baş göstermeye başladı. Özellikle Reşt, Zencan, Sâri, Meşhed ve Tebriz gibi önemli şehirler ayaklanmaların merkezi durumundaydı.⁴¹⁰ Toplum olan bitenlere karşı tepkisini gösterirken gümrük görevlisi Belçikalı Mösyö Nause'un bir ulema giysisi içerisinde nargile içerken çekilmiş fotoğrafının yayılması gerilimi daha da arttırdı.⁴¹¹ Bu olaylar Rus tacirlere farklı ve ayrıcalıklı muamele gösterilmesi durumundan muzdarip olan

⁴¹⁰Muhsin Salim, **Tarih-i Kacar (İran der Devran-ı Fermanreva-i Dudeman-ı Kacariye)**, Şahrud 1383, s.117

⁴¹¹Nasir Necmi, **Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyet**, Tahran 1377, s. 152-154

İranlı tacirleri ulema sınıfına daha da yakınlaştırdı.⁴¹² Mösyö Nause, milletin nezdinde artık sömürgeci Batı'nın ve istibdadın bir simgesi olarak görünüyordu. Neticede Tahran'da ulema sınıfının en önde gelen ismi Seyyid Abdullah Behbahani, Şah'a bir mektup yazarak bu kişinin azlini istedi. Ancak bundan bir sonuç elde edemeyince 1905'te (h. 18 Safer 1323) Tahran ulemalarını devlete karşı protesto için ayaklandırdı. Ertesi gün ulemanın Kum'a doğru yol aldığını haber alan Tahran esnafı, dükkânlarını kapatarak onlara destek verdi. Durumun giderek ciddi bir hal alması üzerine sadrazam Aynu'd-Devle dükkânların derhal geri açılmasını, aksi takdirde dükkân sahibi esnafın tutuklanarak mallarına el konulacağını bildirdi.⁴¹³

Burada da görüldüğü üzere ulema ve esnaf, ortak bir gaye yani meşrutiyet için kenetlenmiş bir şekilde hareket ediyordu. Tahran'daki esnaf sınıfı Kum'da yaşanan hareketliliği haber aldıktan sonra Tahran'daki İngiltere büyükelçiliğine girip, oturma eylemi başlattılar. Eyleme geçen ulema ve Abdulazim Camii etrafına toplanan halkın ortak isteği Mösyö Nause'un hatta Aynu'd-Devle azli idi.⁴¹⁴ Sadrazam ve vezirler her ne kadar duruma müdahale edip protestocuları ikna etmeye çalışsalar da başarılı olamadılar. Ayaklanma ancak Şah'ın müdahalesi ve taahhütleri ile son buldu. Ulema sınıfının İran'da tesiri ve sayı bakımından en önemli fırkayı teşkil ettiği böylelikle görüldü. İsyancılar İran Sadrazam'ı Aynu'd-Devle'yi istifaya mecbur ederek yerine Müşirü'd-Devle'nin tayin olmasını sağlamışlardır. Bu olay Osmanlı-İran İlişkileri hakkındaki arşiv belgelerinde detaylı bir şekilde açıklanmıştır.⁴¹⁵

Ülkede sükûnet henüz sağlanamamışken Muzaffereddin Şah, hastalığını gerekçe göstererek bir yurtdışı seyahatine daha karar verdi. Gerçekten de Şah'ın hastalığı yapılacak seyahati zorunlu kılmaktaydı. Ancak asıl etken ülkedeki kaotik durum ve bu durum karşısında oluşan baskının zihnen onu yormasıydı. Şah yeni yurtdışı seyahati için 1905'in Nisan ayında Gürgen şehri üzerinden Rusya'ya geçti. O dönem Japonya ile savaş halinde olan Rusya'dan, halktan gizli tutulmak suretiyle

⁴¹² Selim, **a.g.e.**, s. 117

⁴¹³ Şemim Ali Askar, **İran der Devre-yi Saltanat-ı Kacar**, Tahran 1375, s. 447-448; Selim, **a.g.e.**, s.117-118

⁴¹⁴ Ulemanın ve halkın istekleri için bkz. Necmi, **a.g.e.**, s. 59

⁴¹⁵ Bkz. **Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2010, s. 380 Belge no:Y.PRK. EŞA, 49/83

yeni bir borç alarak 38 kişilik ekibi ile Avrupa'ya doğru yol aldı.⁴¹⁶ Başta Fransa ve Almanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerini ziyaret eden Şah, tam yetkilerle donattığı veliaht Muhammed Ali Mirza'yı naibi olarak payitahtta bırakmıştı.⁴¹⁷

İran'da Meşrutiyet'in ilk kıvılcımı Kirman şehrinde ortaya çıkacaktı. Kirman Vali'si Ruknu'd-Devle'nin, ulemaya karşı sert tepkisi çatışmayı beraberinde getirdi. Çıkan çatışmada birkaç ulema şehit düştü. Muhammed Ali Mirza, tansiyonu düşürmek maksadıyla valiyi başkent Tahran'a çağırarak, yerine Zaferü's-Sultane'yi atadı. Ancak Zafer'üs-Sultane de durumu idare etmek için aynı şekilde şiddete müracaat etti. Kirman'da yaşanan olayları yakından takip eden Tahran ulemasının ileri gelenlerinden Seyyid Abdullah Behbahani⁴¹⁸ ve Seyyid Muhammed Tabatabay,⁴¹⁹ yurtdışı seyahatinden henüz yeni dönen Muzaffereddin Şah'a mektup yazarak Zaferü's-Sultane'nin Kirman valiliğinden azledilmesini istediler. Emin'üs-Sultan'ın yerine geçen yeni sadrazam Aynu'd-devle ise bu muhalefete karşılık meşrutiyet yanlılarının amaçlarına ulaşmaması için, onları baskı altında tutup, çoğunu tutuklattı.

Muzaffereddin Şah'ın yurtdışında olmasını ve genç oğlu Muhammed Ali Mirza'nın tecrübesizliğini fırsat bilen sadrazam Aynu'd-Devle,⁴²⁰ Şah'ın meşrutiyetçilerle uzlaşmasını istemediğinden, meşrutiyet yanlılarına karşı baskılarını arttırdı. İstibdadın giderek artması tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi baskı altındaki halkın daha da kenetlenmesine ve protestolarını arttırmasına neden oldu.⁴²¹ İki kez üst üste iltica girişiminde bulunan ulema, esnaf ve aydınlardan oluşan Meşrutiyet yanlıları, toplumun desteğini de arkalarına alarak isteklerini bir kez daha ve bu defa daha kuvvetli bir şekilde Şah'a iletiler. Artan kamuoyu baskısına daha fazla

⁴¹⁶ Borçlar konusunda daha fazla bilgi için bkz. Edward Browne, **İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, ter. Mihri Kazvini, Tahran 1376, s. 105-118

⁴¹⁷ Şemim, **a.g.e.**, s. 320-321; Selim, **a.g.e.**, s. 117-118

⁴¹⁸ Seyyid Abdullah Behbahani, Meşrutiyet dönemi İran'ının Tahran ulemalarından önde gelenidir. Meşrutiyetden sonra bürokraside bir şahsın belli bir mevkiye gelebilmesi için onun da icazetine ihtiyacı vardı. Meşrutiyet sırasında da dönemin sadrazamı Eynüddeve ile sürekli muhalefet halinde olmuştur.

⁴¹⁹ Seyyid Muhammad Tabatabayi, Seyyed Abdullah Behbahani ile birlikte meşrutiyet döneminde Tahran ulemasının en başında gelen şâhısı olarak Eynüddeve ile muhalefet halindedir. I. Dünya Savaşı sırasında da bir süre İstanbul'da bulunmuştur.

⁴²⁰ Muzaffereddin Şah'ın damadı olan Eynüddeve, bu dönemde sadrazamlık yapmış, daha sonra da vali olarak Azerbaycan'a gönderilmiştir.

⁴²¹ Şemim, **a.g.e.**, s. 447

direnemeyen Şah, istemeyerek de olsa meşrutiyetin ilan edilmesine razı olmak zorunda kalmıştır.

Bu gelişmelerle ilgili olarak Şemseddin Bey⁴²² olayları şöyle anlatıyor: *“Sadrazam Aynu’d-Devle’nin hatası yüzünden heyecana gelen ulema Kum şehrinde toplanmıştır. Tahran ahalisinde bir grup insanda İngiltere sefaretine iltica ederek, Meclis teşkili talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine fazla gücü olmayan ve belki de Avrupa’ya olan seyahatlerinden müteessir bulunan Muzaffereddin Şah ulema ve avamın talebini kabul ederek meclisin teşkilini emretmiştir”*.⁴²³

İ. Osmanlı Elçiliği’nin Arabuluculuğu

Burada yeri gelmişken İran-Osmanlı siyasi ilişkileri açısından mühim olduğunu düşündüğümüz bir hadiseden bahsetmek istiyoruz. İran’da kaos hat safhaya ulaşmışken Sadrazam Aynu’d-Devle, Seyyid Muhammed Tabatabayi’nin kardeşi Seyyid Ahmet Tabatabayi’yi ulemayı temsil eden kişi olarak Şah ile görüştürmek istemiştir. Zira Ahmet Tabatabayi ile daha önceden irtibat kurmuş olan sadrazam, onu şah ile görüşürken olayları abartmadan daha sade bir biçimde anlatması hususunda ikna etmişti. Sadrazam Aynu’d-Devle’nin buradaki amacı gayet açıktır. O, Muhammed Tabatabayi gibi ateşli meşrutiyet yanlıları ile Şah’ı karşı karşıya getirmeyi asla istememektedir. Çünkü yumuşak bir mizaca sahip olan Muzafferedin Şah, onların şikâyetçi oldukları konuları ele alıp istediklerini kabul edebilirdi. Bu yüzden meşrutiyet yanlıları ve toplumun arz ve taleplerini Şah’a duyurmak istemiyordu. Bu durumun farkında olan halk ise Abdülazim Camii’ne sığınarak Sadrazam Aynud-Devle’nin azil olması durumunda dengelerin kendileri lehlerine değişeceğini düşünüyordu. Zira seslerini Şah’a duyurma girişimleri her defasında Sadrazam’ın engellemelerine takılıyordu. Meşrutiyetçiler son çare olarak Osmanlı sefirinden arabuluculuk yapmasını istediler. Bu talebi kabul eden Osmanlı

⁴²² İran Meşrutiyeti dönemlerinde Osmanlı elçisi olarak Tahran’da görev yapmıştır. İran İnkılâbı hakkında da bir eseri vardır.

⁴²³ Selda Kılıç “İran’da ilk Anayasal Hareket(1906 Meşrutiyeti)” **A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XX, Sayı 32, Ankara 2002, s.149

elçisi de meşrutiyet taraftarlarının isteklerini Şah’a iletti. Meşrutiyetçilerin talepleri arasında İran ülkesinde İslami kuralların gerçek anlamda uygulanması, Mösyö Nause’un gümrük başkanlığı görevinden azli ve bir adalet hane tesis edilmesi vardı. Dış işleri bakanı Muşirü’l-Devle’ye teslim edilen bu talepler Şah ve Aynu’l-Devle’nin karşısında okundu. Burada ilginç olan nokta kaynakların belirttiğine göre Muzaffereddin Şah’ın o güne kadar ulemanın ve iltica edenlerin isteklerden haberdar olmamasıydı.⁴²⁴

Toplumsal şikâyetlerini ayrıntısıyla dinleyen Şah, onların arz ve taleplerini dikkate aldığını ve yerine getireceğini Osmanlı elçisine ileterek ulema ve beraberindekilerin münasip bir şekilde Tahran’a geri dönüşlerini sağlamıştır.⁴²⁵

Bu gün ilk kez İran ülkesinde istibdada karşı bir zafer kazanılmış ve ilk kez “*yaşasın İran milleti*” sesleri yükselmişti.⁴²⁶ Ancak görünenin aksine Muzaffereddin Şah ve devlet adamları ilticada bulunan ulemayı çatışmayla dahi olsa ortadan kaldırmak istiyordu. Ulemanın geniş halk kitlelerini arkasına almış olması (sadece Kum’da yaklaşık 2.000 kişi) ve toplumun üst sınıflarından biri olması bunu engelliyordu. Ülke ekonomisi kötü bir durumda iken tacir ve esnafın da kepenklerini kapatarak ilticada bulunması ekonomik anlamda durumu daha da içinden çıkılmaz bir hale getiriyordu. Bu nedenle Şah’ın toplumun arz ve taleplerini istemeden de olsa kabul etmekten başka çaresi yoktu. Şah her ne kadar toplumun taleplerini yerine getirirse de sadrazam ve vezirler, restleşmelere karşı taviz verilmemesi gerektiğini dile getirerek bu taleplerin işleme geçmemesi hususunda Şah’a arzda bulundular. Yaşanan hadiselerin demokratikleşme sürecinde somut adımlar olduğu ve bunun neticesinde Şah’ın yetkilerinin sınırlanacağı göz önüne alınca Şah sözünü tutmadı.

⁴²⁴ Şemim, **a.g.e.**, s. 448-449

⁴²⁵ Şemim, **a.g.e.**, s. 448

⁴²⁶ Avery, **a.g.e.**, s. 244

J. İran’da Meşrutiyet’in İlanı ve Muzafferedin Şah’ın Vefatı Ardından Muhammed Ali Şah’ın Tahta Geçışı

Şah’ın kararını değiştirmesi üzerine 1906’da ulema tekrar iltica kararı aldı. Ancak bu kez aydınların da desteğini alarak daha kalabalık bir kitle ile daha sistematik ve daha organize bir şekilde hareket edeceklerdi. Aydınlar Tahran’da, ulema ise tekrar yöneldiği Kum⁴²⁷ şehrinde toplum tarafından coşkulu bir şekilde karşılandı. Aydınlardan bir kesim Tahran’da halkla beraber İngiltere büyükelçisinin onayıyla büyükelçilik etrafında kamp kurdular. Büyük bir kenetlenme gösteren toplumun tek isteği Şah’ın Meşrutiyet’i ilan etmesiydi. Sonuçta çaresiz kalan Şah Meşrutiyet’i istemeyerek de olsa 5 Ağustos 1906’da (24 Cemaziyelahir 1324 Hicri-Kameri; 14 Murdad 1285 Hicri-Şemsi) ilan ederek, seçim yapılmasını, meclis kurulmasını ve anayasanın yazılmasını emretti.⁴²⁸

Muzaffereddin Şah, ilk Osmanlı meclisinde Padişah II. Abdülhamid’in yaptığı gibi meclise vekil olarak toplumun çeşitli sınıflarının (yani Kaçar şehzadeleri, ayanlar, ulema, tacirler ve esnaflardan) önde gelenlerinin alınmasını emreden bir ferman okutmuştur.⁴²⁹ Bu fermanının nüshaları daha sonra şehrin duvarlarına asılmış ve halkın meşrutiyetin ilanından haberdar olması sağlanmıştır. Meclisin kurulması için çalışmalar da ivedilikle ele alınmıştır.⁴³⁰

Muzaffereddin Şah 1906’da Meşrutiyet fermanını ilan ettikten 10 gün sonra hastalığının ağırlanması sonucu vefat etti.⁴³¹ Yaklaşık 11 yıl süren saltanatı Muzaffereddin Şah, Rusya’dan ve İngiltere’den aldığı borçlar ve verdiği imtiyazlarla hem milli kaynakların yabancılara eline geçmesini, hem de bu devletlerin İran’daki nüfuzlarının artması suretiyle istiklalin zedelenmesine sebep olmuştur.

⁴²⁷ Tahran’dan 120 km uzaklıktadır.

⁴²⁸ İran meşrutiyeti konusunda daha fazla bilgi için bkz. Nazimulislam Kirmani, İhtimami, Ali Akber Saidi Sircani, **Tarih-i Bidar-ı İraniyan**, Tahran 1376; Edward Browne, **İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, çev. Mehri Kazvini, Tahran 1376; Mehdi Melekzade, **İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, Tahran 1371; Ahmed Kesrevi, **Tarih-i Meşrutiyet-i İran**, Tahran 1363; İvanof, **İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran** çev. Kazım Ensari, Tahran y.t.y.

⁴²⁹ **Nihzet-i Meşrutiyet-i İran ber Paye-yi Esnad-ı Vezaret-i Umur-ı Harice**, Tahran 1370, s. 170; Avri, **a.g.e.**, s. 245; Mehdevi, **a.g.e.**, s. 319

⁴³⁰ **Nihzet-i Meşrutiyet-i İran Berpaye-yi Esnad-ı Vezaret-i Umur-ı Harice**, Tahran 1370, s. 170

⁴³¹ Selim, **a.g.e.**, s.124; Mehdevi, **a.g.e.**, s. 319; Karadeniz, **a.g.e.**, s. 277

Muzaftereddin Şah'ın yerine tahta geçen Muhammed Ali Şah, babasının ilan ettiği Meşrutiyet fermanına sadık kalacağına dair Abdullah Behbahani ve Sadrazam'a bir yemin mektubu göndermiştir.⁴³²

K. İran Meşrutiyeti'nin Nedenleri

İran'da 1906 senesinde ilan edilen Meşrutiyet'in başlıca nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. İran'ın Rusya'ya sürekli yenilmesi ve İngiltere ile Rusya'nın İran üzerindeki siyasi rekabetleri.
2. Emir Kebir'in Darülfünun'u kurması ve İranlı öğrencilerin Avrupa'ya tahsil için gitmeleri.
3. Tütün tekelinin ve reji olayının Nasıreddin Şah tarafından İngiltere kontrolüne verilmesi. Halkın buna muhalefeti ve tütünün caiz olmadığına dair ulemanın fetvası.⁴³³
4. Nasıreddin Şah'ın, Mirza Rıza Kirmanî tarafından öldürülmesi⁴³⁴, bunun halk üzerinde yarattığı etki ve Nasıreddin Şah'ın zayıf iradeli oğlu Muzaftereddin Şah'ın saltanat makamına gelmesi.⁴³⁵
5. Muzaftereddin Şah'ın, babası Nasıreddin Şah gibi otoriter olmaması ve bu yüzden Meşrutiyetçilere karşı güçlü bir duruş sergileyememesi.
6. İran'ın ekonomik anlamda İngiltere ve Rusya'ya bağımlı olması yüzünden bu iki devlete ekonomik destekleri karşılığında çeşitli imtiyazlar verilmesi.⁴³⁶

⁴³² Necmi, **a.g.e.**, s. 138-139,145

⁴³³ Avery, **a.g.e.**, s. 195-197

⁴³⁴ Nasıreddin Şah'ın vefatı hakkında daha fazla bilgi için bakınız Daruş Daneşvar, **Vaka-yı Daru'l-hilafe, Çe Kesi Nasıreddin Şah ra Koşt**, Meşhed 1372, s. 150-173

⁴³⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Mehdevi, Abdul Rıza Huşeng, **Tarih-i Revabet-i Haric-i İran**, Tahran 1377, s. 307

⁴³⁶ Bu konuda bkz. Ali Rıza Âmini, **Tarih-i Revabet-i Harec-i İran ez Kacariye ta Sugut Rıza Şah**, Tahran 1382, s.124-143

7. İran'ın çeşitli Avrupa ülkeleri ile ilişkilerini artırmasıyla toplumun bir kısmının Batı yaşam tarzı ile tanışması.
8. Şahların heyetiyle birlikte yaptığı Avrupa seyahatlerinin fazla masraflı olması ve bunun toplum tarafından tepkiyle karşılanması.
9. Devlet yönetiminin toplum hukukunu dikkate almaması, ülkenin geleceği adına yeterli çalışmalarda bulunmaması ve İran'ın kuzey ve doğudaki toprak kayıpları.
10. İran yönetiminin aşırı israfı ve ülkenin milli servetlerini borçlanma karşılığında dış güçlere teslim etmesi ve bu borçlanmaların geri ödenmesi çok zor boyutlarda olması.
11. Sadrazam Aynu'd-Devle, Kaçar şehzadeleri ve feodal sınıfın halk üzerindeki zulmü ve toplumun buna karşı ayaklanması.
12. Rusya ve İngiltere gibi büyük güçlerin İran'ın iç işlerine fazlaca karışması.
13. İran toplumunun ülkeyi iyi yönetemediğine inandığı Kaçar Hanedanı'na olan nefreti.
14. Üst üste kazandığı savaşlarla ve verdiği borçlarla İran üzerindeki baskısını sürekli arttıran Rusya'nın 1905'te Mançurya'da dünya sahnesine henüz çıkmakta olan Japonya karşısında ağır bir yenilgi alması ve yenilmez olduğu düşünülen Rusya'nın bu yenilgisinin İran toplumunu umutlandırması.
15. İran'da Meşrutiyet'in zeminini hazırlayan etmenlerden biri ve belki de en önemlisi, ülke sınırları dışında ve Fars dilinde yayınlanarak gizli yollarla ülkeye sokulan gazete ve dergilerdir. Bu matbuatın büyük bir kısmı yurt dışında tahsil görmüş İranlı aydınlar tarafından neşredilmekteydi. Batı tarzı eğitim almış bu aydın zümresi, bir nevi İran halkının yurt dışındaki gözü kulağı olmuş, gittikleri ülkelerde yaptıkları faaliyetlerle ve neşrettikleri yayımlarla batının ahvalini kendi ülkelerine, diğer taraftan da kendi ülkelerinin ahvalini batı ülkelerine naklederek kültürel bir iletişim ağı oluşturmuşlardır. Şüphesiz bu dergi ve gazetelerin İran halkının entelektüel

hayatında mühim etkileri olmuştur. Batıdan kopuk bir seyir izleyen ve sıkı bir sansür politikasıyla kısıpaca alınmış İran entelijansiyası, bu tip neşriyatlar sayesinde nefes alma imkânı bulmuş, mücadelesine dört elle sarılabilmıştır.

L. Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'in İlğasıyla Sonuçlanan Gelişmeler

İran'da bu olaylar cereyan ederken Osmanlı Devleti'nde de II. Meşrutiyet süreci yaşıyordu. Ancak öncelikle I. Meşrutiyet'in ilğası, sonrasında Meclis'in kapanması ve askıya alınmasıyla sonuçlanan siyasi gelişmelere kısaca değinmek istiyoruz.

Öncelikle belirtmek gerekir ki 1876 yılında uygulamaya konan I. Meşrutiyet, Osmanlı aydınlarının bir projesiydi. Jön-Türk hareketi olarak bilinen aydın sınıf ve ıslahatçı devlet adamları tarafından desteklenen I. Meşrutiyet kampanyası Midhat Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi meşrutiyet yanlısı aydınları ülke siyasetinde ön plana çıkarmaktaydı. Söz konusu bu aydınlar, kesin bir fikir birliği içinde meşrutiyeti devlet ve millet için tek kurtuluş çaresi olarak görüyorlardı.

Buna mukabil adı geçen aydın zümresinin önemli bir kesiminin halkın ahvalinden uzak kimseler olması, hareketin tabana yayılması konusunda büyük bir engel teşkil etmekteydi. Meşrutiyet'in önderleri halkın bir takım hassasiyetlerinden bihaberdi. Bu nedenle Devlet-i Aliye içindeki Meşrutiyet yanlılarının büyük kesafetini şehirli, sivil ve askeri bürokrasi erbabları oluşturmaktaydı. Bu durum, bazı kesimler tarafından meşruti düzenin kalıcı olamamasındaki en önemli sebep olarak gösterilmektedir. Tepeden inme bir siyasi proje olarak görülen ve halkın desteğinden uzak bir temele inşa edilen Meşrutiyet'in uzun soluklu olması bu şartlar dâhilinde pek de mümkün görünmemektedir. Arkasına halkın iradesini alamayan Meşrutiyet yanlısı devlet adamları çok geçmeden birer birer tasfiye edilmiş, oluşturmaya çalıştıkları siyasi düzen inkıtaaya uğramıştır. Midhat Paşa görevinden azledilmiş, Namık Kemal sürgüne gönderilmiş ve en önemlisi de Meclis tatil edilerek anayasa askıya alınmıştır. Tüm bu olup bitene karşı halktan herhangi bir tepki gelmemesi ise yaşanan olayları özetlemeye yetecek mahiyettedir.

Başka bir neden ise; yaşanan fikir karmaşasıdır. Meşrutiyetçiler bile kendi aralarında ortak akıl üretmekten yoksun haldedirler. Hem Avrupa'nın reformlarını kabul etmek ve camiada yaymak hem de gelenekçi üsluplarından taviz vermemek istemektedirler. Aydınlar, Osmanlı Halifeliği'nin devamı olduklarını, din üstüne kurulu bir devletten geldiklerini unutamıyorlardı. Bu yüzden bir grup aydın yenilik yapılacaksa İslam dışlanmadan onunla birlikte yenileşme olmalıdır düşüncesini taşıyorlardı. Namık Kemal, anayasa yazılırken Sultan'ın gücünün anayasal olarak sınırlanmaması gerektiği konusunda uyarıda bulundu. Namık Kemal'in bir başka önerisi ise yazılan maddeler hakkında Şeyhülislam'ın görüşünün alınması ve bu sayede yazılacak maddelerin İslam'a herhangi bir şekilde aykırılık teşkil etmemesidir. Yani Namık Kemal İslami bir yenileşmeyi destekliyordu.⁴³⁷

Fransız İhtilali ile birlikte bütün Avrupa'ya yayılan liberal fikirlerin ilk etkisini Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat ve Islahat fermanları ile görmemiz mümkündür. Bu liberal düşünce hareketleri, I. Meşrutiyet'in ilanı ile devam etmiştir. Fakat Tanzimat Fermanı'nın halk tabanından gelen bir hareket olmaması ve de güçlü bir temele dayanmaması bu hareketi önemli ve sağlam bir dayanakten yoksun bırakmıştır. Diğer taraftan Tanzimat'ın, Avrupa'daki liberal fikir hareketlerinin tam bir yansıması olduğunu söylemek de mümkün değildir. Bu hareket tam anlamıyla ne bir insan hakları bildirgesi özelliği kazanmış ne de devletin siyasal anlamda radikal ve köklü bir değişime geçişini sağlamıştır.⁴³⁸ Ancak her ne kadar plansız ve temelsiz de olsa Tanzimat'ın ilanı ve devamında gelen, çoğu müessese üzerinde yapılmış ıslahat hareketleri 1876'da ilan edilecek olan I. Meşrutiyet'in ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Tanzimat'tan beri süregelen değişim isteği sonucu göreve gelen Tanzimat Paşaları (Reşit, Ali ve Fuat Paşalar) ile Genç Osmanlılar (Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi vs.) arasındaki kavga, asker-sivil karışımı yeni bir grubun (Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa) I. Meşrutiyet'i ilan ettirmesiyle son bulmuştu.

Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle gelişen anayasal süreçte artık Padişah'ın yetkileri sınırlandırılmış, kanun önünde herkes hür ve eşit bir duruma gelmişti. Böylece Batı'ya karşı hissedilen geri kalmışlık duygusu asker, sivil ve aydınlardan

⁴³⁷ Hazreti, **a.g.e.**, s. 148-149

⁴³⁸ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 592

oluşan parlamentodaki güçlü iradeyle silinecek ve istenilen modernleşme gerçekleşecekti. Ancak yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden ötürü I. Meşrutiyet süreci çok kısa sürmüştür. Meclis-i Umumi 14 Şubat 1878’de kapatılmış ve I. Meşrutiyet ilga edilmiştir.

M. Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet’i Hazırlayan Sebepler

1. Dış Sebepler

Şüphesiz ki Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet’in ilanı ile sonuçlanan siyasal gelişmelerin dış politika alanında da bir takım devinimleri bulunmaktadır. Bu dönemde Avrupa siyasetinde söz sahibi olan Avusturya, Almanya, İngiltere ve Rusya gibi büyük güçler Osmanlı mülkünü adeta satranç tahtası haline getirmişlerdi. Osmanlı topraklarında Avusturya’nın yürütmekte olduğu ileri harekât, Balkan coğrafyasında Osmanlı aleyhine toprak kayıplarıyla sonuçlanmış, ayrıca Almanya’nın denizlerde gücünü iyiden iyiye hissettirmeye başlaması, Avrupa dış politikasında bir takım hareketlenmelere yol açmıştır. 1905 yılında Japonya’dan ummadığı bir yenilgi alarak uzakdoğu macerasına bir süre ara vermek durumunda kalan Rusya, Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhak etmesi ardından Balkanlar’daki çıkarlarını muhafaza etmek üzere ilgisini tekrar bu bölgede yoğunlaştıracaktır. Diğer yandan Almanların deniz gücünde hatırı sayılır bir gelişme olduğunu gören ve bundan uzun vadede zararlı çıkacağı endişesini hisseden İngiltere’nin de mevcut durum karşısında bir takım tasarrufları olacağı açıktır.

a. İngiltere ve Rusya Arasında Reval’de Yapılan Gizli Görüşmeler

1906 yılında oldukça faal bir diplomat olan Aleksander İzvolski⁴³⁹ Rus Dışişleri Bakanı olarak seçildi. Onun teşebbüsleriyle İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nikolay, 9-11 Haziran 1908’de Reval’de bir araya gelerek iki ülkenin yaşanan son olaylar karşısındaki endişelerini dile getirdiler ve gelecekte izleyecekleri

⁴³⁹Kont Aleksander Petroviç İzvolski (İşvolsky)18 Mart 1856 Moskova’da doğmuş ve 16 Ağustos 1919’da Paris’te vefat etmiştir. 1906’ dışişleri bakanı olarak göreve başlamıştır. 1907’de, önce japonya’yla Rusya arasındaki uyuşmazlığı çözüme bağlamış, ardından Britanya ile bir antlaşma imzalayarak İran, Tibet, Afganistan’da Britanya-Rus rekabetinden kaynaklanan anlaşmazlığı çözümlenmiştir.

politikaları masaya yatırdılar.⁴⁴⁰ Bu görüşmede Osmanlı boğazlar meselesini gündeme getiren Ruslar 1904-1905 Japonya savaşındaki yenilgilerini telafi etmek amacıyla Boğazlar meselesini ortaya getirmiş ve böylelikle sıcak denizlere inmeyi istemiştir. Bu görüşmede hem boğazlar ve hem de Balkan sorunları gözden geçirilmiştir.

Böylece Rusların artık, İngiltere ile bir problemi olmayacaktır. Zira İzvolski, İngiltere ile iyi anlaşmaktadır. Daha sonra, önce Fransa ardından da Almanya ile görüşen İzlovski, İngiltere ve Rusya arasında yapılacak anlaşmanın Almanya'nın menfaatlerine aykırı bir duruma sebebiyet vermeyeceğine dair açıklamalarda bulundu. Bir müddet sonra Alman kanadından bu görüşme hakkında açıklama gelerek, İngiliz Rus ittifadının Almanya açısından bir sorun teşkil etmeyeceği bildirildi. Böylece Rusların artık İngiltere ile müzakere ve dostluk sürecine girmesi için herhangi bir engel kalmamış oldu.

b. Reval Görüşmeleri'nin Osmanlı Devleti'ne Etkileri

Reval Görüşmeleri İngiltere ve Rusya arasında bir ittifakın oluşmasına neden olmuş gibi görünse de Harding⁴⁴¹ devreye girerek bu teşebbüsü engellemiştir. Harding bununla yetinmeyip Rusya ve Almanya arasında atılmakta olan dostluk köprülerini de yıkararak Rusların Almanya'dan ayrılmasını sağlamış ve İngiliz isteklerine bağlı kalmalarını temin etmiştir.

Aleksander İzvolski 15-16 Eylül 1908'de ikinci bir hamle daha yaparak Osmanlı boğazlarının Rusya'ya verilmesi konusunda Moravya'da Avusturya Dışişleri Bakanı Alois von Arentthal ile görüşmüştür. Görüşmede, Osmanlı boğazlarının Rusya'ya bırakılması karşılığında Bosna-Hersek topraklarının Avusturya'ya verilmesi konusunu gündeme getirmiştir⁴⁴². Böylece Avusturya, Rusya'yı boğazlarda serbest bırakmıştır ancak bu görüşmeler kağıda dökülmediğinden, hangisinin doğru söylediğini bilemiyoruz. Bilinen, Avusturya'nın

⁴⁴⁰ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İstanbul 2011, s. 122

⁴⁴¹ Charles Hardinge (20 June 1858-2 Ağustos 1944) İngiliz diplomat ve siyaset adamıdır. 1880'de siyasete girmiştir ve Tahran'a ilk defa 1896'da gelmiştir.

⁴⁴² Yılmaz Karadeniz, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. C. IV, sayı 18''*İran'ın Taksimi görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevralar (1907)*'' Ordu 2011.s. 261

bu sözlü anlaşmaya dayanarak, 5 Ekim 1908'de Bosna Hersek'i⁴⁴³ resmen ilhak ettiğidir.⁴⁴⁴ Bunu yaparken Almanya'yı ürkütmemeye de azami özen gösterildi.

İngiltere ve Rusya arasında gerçekleşen Reval Görüşmeleri, Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet'i ilanında büyük rol oynamıştır.⁴⁴⁵ Reval Görüşmeleri bunun yanında Osmanlı Devleti cephesinde telaş ve korkuya neden olmuştur. Özellikle İttihat ve Terakki mensupları arasında son dönemde yaşanan toprak kayıpları ve Balkan coğrafyasında imparatorluğun eski tebaaları olan Sırp, Bulgar ve Yunan devletleri arasında süren çekişme ve huzursuzluklar ülkeyi içine çekmekte olan bir girdap gibi algılanmakta ve bu durumdan kurtuluş reçeteleri aranmaktaydı.⁴⁴⁶

Bu ahval içinde yapılacak en doğru hareketin Meşrutiyet'in zaman kaybetmeksizin yürürlüğe konması olduğu görüşünde ısrarcı bir eylem planı ortaya koyan İttihat ve Terakki ileri gelenleri padişah II. Abdülhamid'in tüm direktiflerine rağmen muvaffak olarak 24 Temmuz 1908 günü nihai amaçlarını padişahın emr-i fermarıyla iç ve dış kamuoyuna duyurmuşlar ve 1876 anayasasının tekrar yürürlüğe konmasını sağlamışlardır.

2. İç Sebepler

Her ne kadar II. Abdülhamid tahta çıktığında Meşrutiyet'i desteklemeye söz vererek çıkmışsa da, devlet adamlarının yetenek ve dürüstlüklerinden şüphe etmesi ve imparatorluğu sarsan iç ve dış bunalımlar onu otokrat ve mutlakiyetçi bir yönetim sergilemeye itmiştir.⁴⁴⁷ Buna benzer bir durum da ileride Kaçar Devleti'nde yaşanacaktır.⁴⁴⁸

⁴⁴³ Bosna Hersek meselesi ve Reval görüşmelerinin II. Meşrutiyetin ilanına etkisi hakkında bakınız: Güler Yarcı, *"Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1913)"* Elektronik Siyaset Bilimler Araştırmaları Dergisi, ocak 2013, C. IV, Sayı 1, s. 106

⁴⁴⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih: ilkçağdan 1918'e*, Ankara 2010, s. 321

⁴⁴⁵ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri(Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, C.I, Ankara, 1953, s. 448

⁴⁴⁶ Öztuna, *a.g.e.*, s. 600

⁴⁴⁷ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmed Harmanlı, C.II, İstanbul 1982, s.263

⁴⁴⁸ Muhammed Ali Şah, Meşrutiyetçilere karşı harekete geçmeyeceğine ve meclisi ortadan kaldırmayacağına dair yemin etmiş, ancak sonuçta Meşrutiyetçilere karşı Meclis'i topa tutturmuştur. Bkz. Kesrevi, *a.g.e.*, C. IV, s.156

1908 yılı itibariyle II. Abdülhamid 66 yaşına gelmişti ve mutlak iradesinden ve istibdatçı uygulamalarından ödün vereceğe benzemiyordu.⁴⁴⁹ Üstelik görüşlerinin de eski berraklığını muhafaza ettiğini söylemek zordu. İrade-i seniyye ile meclisi süresiz tatile sevk etmesi üzerinden yaklaşık 30 sene geçmişti. Bu müddet içinde devlet yönetiminde son sözü daima o söyledi. Devrin değiştiğini geç fark edebildi. Ancak bir süre sonra Saray’da bir heyet kurdurarak dünyanın belli başlı anayasalarını Türkçeye tercüme ettirmeye başladı.

Bu dönemde dünyanın çeşitli bölgelerinde meşrutiyet rüzgarları esmekteydi. 1905’de Rusya’da, 1906’da, İran’da, Çar’ın ve Şah’ın direnmelerine rağmen, meclisler açıldı. Gerçi Osmanlı, Rusya gibi bir Japon mağlubiyeti felaketiyle karşılaşmamıştı ve İran gibi anarşi içinde yüzmüyordu. Ama çevresi, meşruti idarelerle sarılmıştı. Bunun yanında XX. asır, ulaşım ve haberleşmenin hat safhaya ulaştığı bir zaman dilimiydi. İçeride kapanık ve müstebit yönetimler artık ömrünü tamamlamış gibi görünmekteydi.⁴⁵⁰

II. Meşrutiyet’in ilanına zemin hazırlayan sebeplerin başında, Meclis’in kapatılması ve Kanun-i Esasi’nin rafa kaldırılması gelmektedir. Sultan II. Abdülhamid, bundan sonra iktidarının bir daha gölgelenmemesi için ülkeyi katı bir istibdat ve otoriter bir rejimle yönetmek istemiştir. II. Meşrutiyet’in ilanına kadarki süreçte tüm otorite Padişah ve saray erkanının eline geçmiş, aydınların, ulemanın ve ordunun yönetime tesiri en aza indirgenmiş, muhalefet çeşitli yollarla susturulmuştur.⁴⁵¹

Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet sürecinin en önemli aktörü hiç şüphesiz İttihat ve Terakki Cemiyeti’dir. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1890 yılında, bir kısım Harbiye ve Askeri Tıbbiye talebesi tarafından, gizlice Sultan II. Abdülhamid rejimine karşı kurulmuştur. 1897 yılında cemiyetin faaliyetleri haber alınınca II. Abdülhamid tarafından dağıtılmıştır. Cemiyetin üyeleri farklı ülkelere sürülmüş, bazıları ise Paris’e kaçmıştır. Bu kimseler Avrupa ülkelerinde Sultan Abdülhamid aleyhinde Türkçe yayınlar yapmaya başlamışlardır. Bunlara Arapça, Fransızca,

⁴⁴⁹ Karal, **a.g.e.**, C.9, Ankara 1996, s. 1

⁴⁵⁰ Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.I, Ankara 1998, s. 606

⁴⁵¹ Bayram Kodaman, “II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, **Türkler**, C. 13, Ankara 2002, s. 168

İngilizce, hatta Ermenice ve Arnavutça gazeteler de eklenmiştir. Paris’te yayınlanan “*Meşveret*”, bu gazetelerin en istikrarlısı ve en okunanı olmuştur.⁴⁵²

İttihat ve Terakki’nin büyük Fransız İhtilali’nin birçok prensibinden derinlemesine etkilendiği açıktır. Partinin sloganı “*hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet*”dir ki aynen Fransızca’dan tercüme edilmiştir. Türk yazınında bu hareketi yürütenlere Jön Türkler (Genç Türkler) adı verilmiştir. Bu kişiler Osmanlı İmparatorluğu’nda çağdaş ihtiyaçlara göre ıslahat yapılmasını isteyemekteydiler.⁴⁵³

II. Abdülhamid, gelişen olaylar neticesinde bir anlamda Kanun-i Esasi’yi tekrar yürürlüğe koymaya mecbur kalmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra, önceleri gizli yürüttüğü faaliyetlerinden vazgeçerek teşkilatını genişletti. Cemiyet, hem meşruti idarenin bütün sorumluluğunu yüklenmiş hem de parlamentodaki çoğunlu sağlayarak iktidarı domine etmiştir. Ancak işin gerçeği İttihatçılar ne imparatorluğu yönetecek çapta donanımlı bir kadroya, ne de günün siyasi, ekonomik, sosyal konjonktürüne bir parti programına sahipti.⁴⁵⁴

Her ne kadar Meşrutiyet’i ilan ettiklerinde dikkate değer bir başarı sağlamış gibi görünseler de bu aşamadan sonra iktidarı tam olarak ellerine alabilecek hamleyi yapamadılar ve çekimser tutumları yeni Kanun-i Esasi’nin ilk yıllarında çeşitli iktidar mücadelelerini, buna bağlı olarak da devlet adına buhranlı bir süreci beraberinde getirdi. İktidar üzerindeki otoriter ancak bir o kadar da basiretsiz tutumları II. Abdülhamid ve muhalifleri cesaretlendirdi.⁴⁵⁵

II. Abdülhamid, Meşrutiyet’i kendi iradesiyle ilan etse idi, bu süreç daha makul bir geçiş olacaktı. Fakat Padişah, Meşrutiyet’i baskılar sonunda ilan etmiş oldu ve bu durum da devlet kurumları arasında hazımsızlığa sebep oldu. Bunun yanında II. Meşrutiyet, halk tabanına yayılan bir inkılap da değildi. Bu sebeple halk tarafından da gereken teveccühü göremedi. Halkın çoğunluğu, özgürlüğü bütün isteklerinin yerine getirileceği, yasakların kalktığı anlamında algılıyordu. Bu tür

⁴⁵² Öztuna, **a.g.e.**, s. 608

⁴⁵³ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, İstanbul 2010, s. 461

⁴⁵⁴ Çetiner, **a.g.e.**, s. 170

⁴⁵⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 172

anlayış da kötü niyetli kişilerin işini kolaylaştırıyordu. İstanbul’da güven kalmamış, hırsızlık yolsuzluk artmıştı. Vergi memurları tartaklanıyor, “*şimdi özgürlük var*” denilerek vergi verilmiyordu.⁴⁵⁶

Kanun-i Esasi’nin kabulünden kısa süre sonra birçok yeni fırka ve çeşitli cemiyetler kuruldu ve kurulan bu partilerin büyük çoğunluğu da İttihat ve Terakki Partisi’ne muhalifti. 1908 yılının Ekim ve Kasım aylarında seçim çalışmalarına başlanırken, başlıca iki önemli siyasi parti görülmekteydi. Bunlardan biri daha çok Türkçü ve merkezîyetçi olan İttihat ve Terakki Fırkası, ikincisi ise Prens Sabahaddin’in Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti’ne bağlı bulunanların meydana getirdikleri, daha çok Osmanlıcı ve ademi merkezîyetçi olan, Ahrar Fırkası idi.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Çetiner, **a.g.e.**, s.178

⁴⁵⁷ Rifat Uçarol **a.g.e.**, s. 466

V.BÖLÜM

ÇÖKÜŞ SÜRECİNDE KAÇARLAR VE OSMANLI DEVLETİ

I. BİRİNCİ DÜNYA HARBİ ÖNCESİNDE İRAN VE OSMANLI DEVLETLERİNİN DURUMU

A. 1907 Antlaşması ve İran'ın Siyasi Durumu

XX. yüzyılın henüz başlarında İngiltere, İran'ın güney kısımlarına hakim olma düşüncesindeydi. Zira burası Hindistan'a açılan bir kapı olarak değerlendirilmekteydi. İngiltere, bu konuda en önemli rakibi konumundaki Rusya'yı da Fars Körfezi'ne inme vaadiyle ikna edebileceğine inanıyordu. Zira Ruslar daima sıcak denizlere inme çabasında idiler. Bu nedenle İngiltere, İran'ın güney kısmındaki Sistan Eyaleti ve Fars Körfezi'ni elde etmek için boğazların Rusların hakimiyeti altında olmasına resmi olarak hak tanıyacaktı. Rusya bu düşünceye sıcak baktı ve boğazlara hakim olması şartı ile İran'ın güney kısımlarını İngiltere'ye bırakacağını ilan etti. Böylece İran'ı paylaşma adına 1907 Antlaşması olarak adlandırılan gizli antlaşma hayata geçirildi. Taraflar kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için 1908'de Reval'de buluşmak üzere el sıkışarak masadan kalktılar.

Rusya ve İngiltere arasında imzalanan 1907 mütabakatı ardından İran dış işleri bakanı İngiltere'ye bir mektup yollayarak, böyle bir gizli antlaşmanın gerçekten var olup olmadığını sorduğunda, İngiltere dış işleri bakanı Sir Edward Grey, durumu hasırlı ederek antlaşmanın söz konusu olmadığını, bunun bir yalandan ibaret olduğunu bildirmiştir.

Anlaşmanın gerçek olduğunun ortaya çıktığı 31 Ağustos 1907 gününün akşamı ise İran Sadrazam'ı Mirza Ali Asgar Han Atabeği, Azam Meclisi'nin kapısı önünde suikaste uğrayarak öldürüldü. Bu şahsın öldürülmesi ile İran önemli bir siyaset adamını kaybetmiş oldu.

Bu sıralarda Osmanlılar ile Azerbaycan ve Kafkaslarda mücadele halinde olan İran'ın iç işlerinde de sıkıntılı bir süreç yaşanmakta meclis ve Şah arasında anlaşmazlıklar sürmekte idi. Mirza Ali Asgar Han Atabegi'nin böylesine karışık bir ortamda öldürülmesi İran için büyük bir kayıp olurken, deşifre edilmiş antlaşmaya karşı halk tabakası ve aydın zümreden tepkiler gelmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti, içte ve dışta çalkantılı bir süreci yaşarken bir yandan da İran topraklarına doğru askeri faaliyetlerini arttırmıştır. Osmanlı kuvvetleri İran'ın Azerbaycan iline girerek kuzeybatı ve batı bölgelerinde Selmas, Merağhe taraflarına doğru ilerlemeye başlamıştır.⁴⁵⁸ Kaçar Devleti, Osmanlı'nın işgal ettiği yerlerden çekilmesi için Abdülhamid Han ile temasa geçmiş, ancak müspet bir sonuç alamamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki durumu İran'dan çok da farklı değildir. Zira İttihat ve Terakki Fırkası, II. Abdülhamid'e karşı harekete geçmiş ve meşruti idareye geçilmesi için çalışmalara başlamıştır. Azerbaycan'a giren Osmanlı kuvvetleri buradaki İran meşrutiyetçileriyle temasa geçip yardımlaşmışlardır.

İngiltere ve Rusya, Osmanlı kuvvetlerinin İran topraklarına girmesini Alman tahrikine bağladığından hem İstanbul'da, hem de Tahran'da yaptıkları temaslarla iki devlet arasında aracı olmaya çalışmışlardır. Konu iki tarafın ve kendilerinin katılacağı bir komisyonda ele alınacak ve Osmanlı kuvvetlerinin İran topraklarını terk etmesi sağlanacaktır. Ancak Osmanlı temsilcisi, aracılardan niyetinin pek de iyi olmadığını bildiğinden, komisyon toplantısına katılmayarak mevcut durumun 1911'e kadar aynı şekilde kalmasını sağlamıştır.

Muhammed Ali Şah, dış siyasetteki başarısızlığını örtbas etmek için içteki meşrutiyet hareketini bertaraf etmeye çalışmıştır. Muhammed Ali Şah, her ne kadar meşrutiyetçilere karşı harekete geçmeyeceğine ve meclisi ortadan kaldırmayacağına dair yemin etmişse de Rusların teşvikiyle çeşitli tedbirler almaya meyledecektir. Muhammed Ali Şah ile meşrutiyetçiler arasındaki ilk uyuşmazlık Şah'ın taç giyme merasimi sırasında açıkça kendisini hissettirmiştir. Bu merasim esnasında hanedan üyeleri ve ülkenin önde gelen şahsiyetleri hazır bulunurken, milletvekillerinden hiçbirinin katılmaması, meşrutiyet yanlılarını yeni hükümdara karşı bir tavır içinde

⁴⁵⁸ Şemim, a.g.e., s. 495

oldukları şeklinde yorumlanmıştır. Bunun yanı sıra Şah'ın meclise danışma gereği duymadan İngiltere ve Rusya'dan borç almaya karar vermesi milletvekilleri ile arasındaki iplerin daha da gerilmesine sebep olmuştur. Bununla da yetinmeyen Şah, o sıralarda yurtdışında bulunan ve büyük bir meşrutiyet aleyhtarı olan Atabek lakaplı Eminü's-Sultan'ı⁴⁵⁹ sadrazamlık makamına oturması için ülkesine çağırmıştır.⁴⁶⁰

Şah'ın emriyle ülkesine dönen Eminü's-Sultan, Rus Kazaklarının eskortu ile Enzeli Limanı'ndan İran'a geçmiş ve ivedi bir şekilde kendi kabinesini oluşturarak bunu meclise sunmuştur. Ancak onun bu önemli makama gelmesi meşrutiyetçiler arasında büyük bir huzursuzluğa sebep olmuştur. Atabek (Eminü's-Sultan), sadrazamlık makamına geldiğinde önceleri meşrutiyetçilerle kolayca başa çıkabileceğini düşünüyordu. Ancak bu durum sandığı kadar kolay olmadı. Gerek meclis, gerekse de gazete, dergi ve diğer yayın organları ile dünya görüşünde farklılıklar oluşan halkın muhalefetine karşı duramadı. Bu durumda farklı bir politikaya izleyerek meşrutiyete antipatisi olmasına rağmen kendisini meşrutiyetçi gibi gösterdi. Hatta önemli gazetelerin ileri gelenleri ile samimiyet kurmaya özen gösterdi.⁴⁶¹

Eminü's-Sultan'ın kendi makamını sağlama alma uğruna yapmış olduğu her türlü manevra İran kamuoyunda şüphe ve tedirginlikle karşılanmıştır. Belki de bu sebepten dolayı, İngiltere ve Rusya arasında yapılan ve İran'ın bu iki büyük güç tarafından bölünmesini öngören İngiltere-Rusya Antlaşması'nı imzalandığı için, 31 Ağustos 1907 tarihinde parlamento önünde Tebrizli bir mücahit olan Abbas Ağa Sarraf tarafından öldürülmüştür. Kaçamayacağını anlayan suikastçi ise çareyi intihar etmekte bulmuştur.

Eminü's-Sultan'ın bu trajik ölümü ardından sadrazamlık makamına atanan Muhteşemü's-Sultan, göreve gelir gelmez aciliyet arzeden meseleleri çözümlemek için çalışmalara başladı. Bu dönemde İran topraklarına çıkarma yapmış Osmanlı

⁴⁵⁹ Moşiroddövlé'nin yerine geçmiştir.

⁴⁶⁰ Fereydon Ademiyet, **İdoloji Nihzeti Meşrutiyeti İran(Meclisi Evvel ve Bohrane Azadi)**, C. II, Tahran, s 51; Kesrevi, **a.g.e.**, s. 281; Mehdevi, **a.g.e.**, s. 331

⁴⁶¹ Şemim, **a.g.e.**, s. 485

güçlerinin geri çekilmesi amacıyla müzakerelere girişen Muhteşemü's-Sultan, bunu kısa vadede gerçekleştiremedi⁴⁶².

Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a girmesine Muhammed Ali Şah'ın bir karşılık vermemesi ve II. Abdülhamid'in de duruma sessiz kalması, toplum arasında iki hükümdar arasında sanki gizli bir antlaşmanın yapıldığı yorumlarını beraberinde getirmiştir. Belki de Osmanlı'nın Azerbaycan'a girmesindeki temel sebep buradaki meşrutiyetçiler ile mücadeleye girişmektir. Zira her iki hanedan için de meşrutiyetçiler bir tehdit unsuruymuş ve bu durum iki hanedanın birlikte hareket etmesi için gayet makul bir sebeptir. Zira Osmanlı Hanedanı da, İstanbul'da İttihat ve Terakki etkisindeki meşrutiyetçilerle mücadele etmekteydi. İttihatçılar ise Osmanlı ordusunun Azerbaycan'da bulunması üzerine yurtdışında yaşayan üyeleri vasıtasıyla İran'daki meşrutiyet yandaşlarına destek için mektuplar göndermişlerdi. Kısacası iki ülke hanedanı meşrutiyetçilerle mücadele konusunda uzlaşa sağlarken, iki ülke meşrutiyetçileri de birbirlerine destek çıkmaktaydı.⁴⁶³

Ülke içindeki gerginliği bir türlü yatıştıramayan Muhammed Ali Şah, tarihi bir yanlış yapmıştır. Şah, tahtını korumak uğrunda Rusya'nın tuzağına düşmüş ve kendi halkının katledilmesine razı olmuştur.⁴⁶⁴ Muhammed Ali Şah, 1908'de kendi saltanatının devamını sağlamak ve muhalifleri sindirmek için Tophane'de eğitim gören silahlı grupları ve Rus Kazak askerlerini Baharistan'daki meşrutiyetçilerin üzerine göndermiştir.⁴⁶⁵ O sırada İran ordusunu eğitmekle görevli Rus Sergei Markievitch başkanlığındaki Rus askeri heyeti ve Liakhoff komutasındaki Kazak birlikleri İran halkını rencide edecek ve hazineye müdahale edecek kadar ileri gitmiştir. Muhammed Ali Şah'ın emriyle meşrutiyetçi güçlere saldıran Rus askerleri, Şah'ın tahtını korumak ve eski istibdat rejimini tekrar yerleştirmek ve için katliamlara girişmişlerdir.⁴⁶⁶

İki tarafın karşılıklı restleşmeleri sonucunda, 23 Nisan 1908 (h. 1326) günü Muhammed Ali Şah'ın emriyle, Liakhoff komutasındaki Kazak askerleri meclisi

⁴⁶² Şemim, **a.g.e.**, s. 495

⁴⁶³ Yahya Devletabadî, **Tarih-I Muasır ya Hayat-I Yahya**, C.III, Tahran, 1362, s. 92

⁴⁶⁴ Karadeniz, **a.g.e.**, s. 288

⁴⁶⁵ Karadeniz, **a.g.e.**, s. 288

⁴⁶⁶ Abrahamian, **a.g.e.**, s. 121; Karadeniz, **a.g.e.**, s. 286–287

bombalamaya başlamıştır⁴⁶⁷. Meclisi müdafaa edenler yedi saat direnmişlerse de üyelerin bir kısmı bu bombalamada öldürülmüştür. Sağ kalanlar ise Osmanlı, Rusya ve İngiltere büyükelçilerine sığınarak canlarını kurtarmaya çalışmıştır.⁴⁶⁸ Sonuç itibarıyla İran Meşrutiyeti'nin mabedi konumundaki “*Meclis-i Şuray-ı Milli*” dağıtılarak ülkede Şah'ın mutlak istibdat yönetimi tekrar başlatılmıştır. Osmanlı cephesinde ise meşrutiyetçilere karşı girişilen katliamlar geniş yankı bulurken, meşrutiyetçilerin yaptığı misillemeler ve saldırılar bilinçli olarak halktan saklanmıştır.

Meşrutiyetin ilgası ardından Muhammed Ali Şah, Rus subayı Liakhoff'u Tahran askeri birlikler komutanı olarak tayin ettikten sonra meşrutiyetçiler için umumi bir af ilan ettiğini ve evlerine dönebileceklerini söylemiştir. Şahın bu tuzağına düşen meşrutiyetçilerin bir kısmı tutuklanmış, bir kısmı da katledilmiştir.⁴⁶⁹

Bu dönemde Tebriz şehri İran meşrutiyetçilerinin menbaı durumundadır. Şehir, Osmanlı sınırına komşu olması hasebiyle İstanbul'da faaliyette bulunan Türk ve İranlı meşrutiyetçilerin fikirlerinden doğrudan etkilenmekte ve istibdada karşı direniş göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid'e karşı cereyan eden hareketlerin etkileri de İran'a Tebriz üzerinden girmektedir. İran meşrutiyetçilerinin İstanbul'da kurduğu “*Encümen-i Saadet-i İran*” cemiyeti vasıtasıyla Osmanlı meşrutiyetçileri ile Azerbaycan ve Necef'in meşrutiyetçi uleması irtibat halindedir. Bu dönemde İran'ın İstanbul elçisi, meşrutiyet rejimine karşı olduğu halde korkusundan encümenin isteklerini kabul etmiştir.⁴⁷⁰ Ancak olaylar esnasında Rus askerlerinin gazabına uğrayan şehirlerden biri de Rus sınırına yakın olması hasebiyle Tebriz olmuştur.

İran'da da Meşrutiyetçiler ile devlet arasındaki mücadele bütün hızıyla sürmekteydi. Artık Meşrutiyetçiler için tek ayakta kalma umudu, Tebriz'de ortaya çıkan ayaklanmaydı⁴⁷¹. Çıkan isyan üzerine Şah duruma anında müdahale edip o sırada Tebriz valisi olarak görev yapmakta olan eski sadrazamlardan Aynu'd-

⁴⁶⁷ Nasir Necmi, **Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyet**, Tahran 1377, s. 363

⁴⁶⁸ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 333

⁴⁶⁹ Karadeniz, **a.g.e.**, s. 290

⁴⁷⁰ Karadeniz, **a.g.e.**, s. 291

⁴⁷¹ Mehdi Melikzadeh, **Tarih-ı İnkilab-ı Meşrutiyeti İran**, C VI, Tahran 1369, s. 1395

Devle'yi Tebriz'i kuşatıp isyanı bastırmakla görevlendirdi⁴⁷². Yaklaşık 10 ay çok şiddetli süren kuşatmada Tebriz meşrutiyet hareketinin önderleri Bakır Han ve Settar Han müthiş bir direniş gösterdiler ve bunun üzerine Aynu'd-Devle bir sonuç alamayacağını anlayarak kuşatmayı kaldırdı. Bu durum üzerine Ruslar olaya el koyarak meşrutiyetçileri ortadan kaldırmak üzere bölgedeki Rusların can güvenliklerini bahane ederek 3000 askerle 26 Nisan 1909'da İran Azerbaycanı'na girdiler. Görünüşte meşrutiyetçileri ortadan kaldırmak olsa da Rusların asıl amacı Güney Azerbaycan'ı ele geçirmektir. Neticede Znarsky komutasındaki Rus ordusu Aras Nehri'ni geçerek Azerbaycan şehirlerini tek tek ele geçirerek Tebriz'i almaya muvaffak oldu.

Aslında Rusların bu faaliyeti 1907 yılında İngilizlerle yapmış oldukları bir anlaşmanın sonucuydu. Bu anlaşmaya göre İran'ın kuzey tarafının güvenliği Ruslara verilmişti. Ruslar herhangi bir güvenlik tehlikesi hissettiklerinde sınırı kolayca geçip ordusunu Azerbaycan'da bulundurabilecekti. Diğer taraftan komşuları Osmanlı ve İran'daki meşrutiyet hareketleri de Rusları rahatsız eden önemli bir husustu. Bu da Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgal etmesine başka bir sebep olarak gösterilebilir.

Muhammed Ali Şah, Osmanlı'daki durumu yakından takip ederek, Sultan Abdülhamid'in istibdat politikasını uygulama yolunda bir düşünceye vardı⁴⁷³. Bu doğrultuda meclisi topa tutturarak parlamentoyu ortadan kaldırdı. Tıpkı Abdülhamid'in icraatine benzer bir şekilde basın üzerinde sansürü büyük bir titizlikle uygulayarak ağır yaptırım kararları aldı. Toplum içerisindeki her türlü gruplaşmayı yasaklayarak, istibdadı en katı biçimde uygulamaya çaba gösterdi. Şah'ın bu çabaları Tahran ve çevresinde etkili oldu, artık başkentte kontrol elindeydi, fakat ülkenin diğer önemli merkezleri Kirman, Tebriz, İsfahan ve Reşt gibi şehirlerde meşrutiyetçi ayaklanmalar devam ediyordu. Muhammed Ali Şah her ne kadar meşrutiyeti ortadan kaldırsa da ülkenin genelini sarmış bu özgürlük harekâtı ileride onun sonunu getirecekti.

Yukarıda söylediğimiz gibi Tahran ve Tebriz'den başka İsfahan ve Reşt gibi önemli merkezlerde ayaklanmalar devam etmekteydi. İsfahan halkı askerlerin katı tutumundan rahatsız olmuş ve birkaç Meşrutiyetçi ulemanın çevresinde toplanarak

⁴⁷² İsmail Amirhizi, **Kiyamı Azerbaycan ve Sattar Han**, Tahran 1379, s.193

⁴⁷³ **Der Meşrute çe Gozaşt**, C.IV, Tahran, 1389, s. 62-64

şehrin valisi İkbālū'd-Devle'ye karşı mücadeleye giriştiler. Diğer taraftan Kirman yakınlarındaki Bahtiyari Aşireti de Semsamū'l-saltana önderliğinde İsfahan'a geldi. Netice itibarıyla İsfahan kısa sürede meşrutiyet yanlıları tarafından düşürüldü.

Reşt şehrinde de Muhammed Veli Han Tonkaboni önderliğinde Muhammed Ali Şah yönetimine karşı ayaklanmalar oldu. Gilan valisi Ağa Bala Han'ı öldüren meşrutiyetçiler kısa sürede Reşt şehrini ele geçirdi. Ülkede bu gelişmeler yaşanırken yurtdışında yaşayan İranlı meşrutiyetçi aydınlar da verdikleri eserlerle aydınlanma yolunda mücadele verenlere yol göstermeye çalıştılar.

Gidişat Muhammed Ali Şah'ın planladığı doğrultuda olmamıştı. Tebriz'deki savaşın bitirilmesi için Şah'a karşı baskılar artarken, Şah sadece Tahran ve çevresini kontrol edebiliyordu. Bu yüzden meclisi tekrar kurmak ve meşrutiyetçileri affederek durumu kurtarmak isteyen Şah bunda başarılı olamadı, zira tahta ilk çıktığında da Abdülhamid'in ilk Kanun-i Esasi'de meşrutiyet yanlılarına yaptığı gibi o da meşrutiyetçileri desteklemek üzerine söz vermişti. Ancak sözünde durmayarak meşrutiyetçileri ortadan kaldırmanın yollarını aradı. Artık onun tutumu halk tarafından samimi bulunmuyordu.

İsfahan şehrini ele geçiren meşrutiyetçiler Tahran'a doğru yola çıktılar ve Kum yakınlarında duraklayarak Reşt'te⁴⁷⁴ muvaffak olmuş meşrutiyetçileri kendilerine katılmak üzere beklemeye geçtiler. Nihayet Tahran yakınlarında birleşen meşrutiyetçi güçler Tahran önlerinde Muhammed Ali Şah'ın göndermiş olduğu ordu ile çarpıştılar. Yefrem Han komutasındaki meşrutiyet yanlıları üç günlük zorlu mücadele sonunda Şahın ordularını bertaraf ederek (h. 24 Cemazie'l-ahir 1327) 24 Temmuz 1909'da başkent Tahran'a girdiler⁴⁷⁵.

Muhammed Ali Şah kendisini korumak için Rus Büyükelçiliği'ne sığınırken⁴⁷⁶, meşrutiyetçiler Baharistan Meydanı'nda toplanarak 22 kişilik bir heyet oluşturup onun azline karar verdiler ve yerine oğlu Ahmet Mirza'yı, İran Şahı olarak

⁴⁷⁴ Gilan İran'ın kuzeybatısında bir ildir ve Reşt de onun merkezidir.

⁴⁷⁵ Yahya Devletabadî, **a.g.e.**, C.III, s. 110

⁴⁷⁶ Necmi, **Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyet...**, s. 446

tahta çıkardılar. Ancak Ahmet Mirza'nın yaşının küçük olmasından dolayı, idareyi geçici bir süre Azdü'l-Mülk'e verdiler.⁴⁷⁷

İran'da meşrutiyet hareketinin gerçekleşmesini sağlayan önde gelen kişilerden bazıları, Muhammed Ali Şah'ı tahtından indirerek yerine oğlu Ahmet Mirza'yı geçirdiler. Ancak yeni şahın yaşının küçük olmasından dolayı Azdülmülk'ün, onun olgunlaşmasına kadar naibi olacağı duyuruldu.

Yeni şahın tahta çıkması en çok İngilizleri sevindirdi, zira eski Şah Muhammed Ali, fazlasıyla Rus etkisi altındaydı. Tabiki yaşanan bu durum Rusya cephesinde de bir hayli sert tepki ile karşılandı. Meşrutiyetçiler Muhammed Ali Şah'ı tahttan indirerek bir antlaşma yaptılar. Buna göre eski Şah'a her yıl 16.000 lira para ödenecek, bunun karşılığında da Muhammed Ali Şah hiçbir suretle halkı meşrutiyet rejimine ve meşrutiyetçi şahıslara karşı kışkırtmayacaktı. Diğer yandan yeni iktidar ülkede bulunan yabancı unsurların ve elçiliklerin can güvenliğinden sorumlu olacaktı. Atılan bu uygun adımlar ve uzlaş sonucunda nihayet uzun bir dönem Tahran'da bulunan Rus ordusu geri çekilme kararı aldı. Muhammed Ali Şah ise Enzeli şehrinden önce Bakü'ye, daha sonra Çar II. Nikolay'ın gönderdiği bir heyetle Odsa Limanı'na geçirildi⁴⁷⁸. Osmanlılar'ın Mısır'a yürümleri, Kafkasya'yı işgal etmeleri ve kutsal savaş çağrılılarıyla düşmanın bütün güçlerini seferber etmelerini önlemeleri uygun görüldü. Almanya Rusya'ya karşı İran Hükümeti'nin desteğini sağlamaya çalıştıysa da, Ruslar ülkenin kuzeyini işgal ederek (Kasım1915) Almanları Kirmanşah'ta kukla bir hükümet ve ordu kurmak zorunda bıraktılar. İngilizler buna karşılık olarak Şiraz'da Sir Perci Sykes komutasında üslenen Güney İran alayını Basra Körfezi'ne kaydırarak Almanların körfezden yardım almalarını önlediler ve onları Osmanlılar ile Irak'taki Von Der Goltz'dan gelecek yardıma muhtaç bıraktılar.

⁴⁷⁷ Abrahamiyan, **a.g.e.**, s. 127

⁴⁷⁸ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 337

B. Osmanlı Devleti'nin Siyasi Durumu ve 31 Mart Olayı

II. Abdülhamid ülkenin içerisinde bulunduğu bunalımlı duruma son verebilmek üzere bir irade-i seniyye yayınlayarak Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koyduğunu bildirdi. Esasen bu anayasayı 32 yıl önce kendisinin ilan ettiğini o devrin şartlarına göre meclisleri tatile sevk ettiğini şimdi seçimlerin hazırlanıp meclislerin kurulmasını istediğini söyledi. Meşrutiyet'e göre sadece sadrazamla şeyhülislam hükümdar tarafından seçiliyordu. Kanun-i Esasi'de yapılan radikal bir düzenleme ile sadrazam, nazırlarını seçiyor ve kabinesi mecliste güvenoyu alırsa çalışmaya başlıyordu. Meclis, istediği zaman hükümeti düşürebiliyordu.⁴⁷⁹

İttihatçılar ve hanedanın uyumsuzluğu, iç ve dış siyasetteki çalkantılar ve İttihatçılara karşı muhaliflerin hareketleri yeni Kanun-i Esasi'nin henüz başlarında meşrutiyet imajını halk nazarında düşürdü. Öte yandan İttihatçılar Osmanlıcılığı bir devlet ideolojisi olarak kabul etseler de, kendi öz ideolojisi olan Türkçülüğü ön plana çıkarmaları ve aşırı merkezîyetçi yapıları imparatorluktaki Türk olmayan unsurların da ürkmesine neden oluyordu.⁴⁸⁰ Çok uluslu devleti ayakta tutma amacıyla benimsenen Osmanlıcı ideoloji ise zaten gayrimüslim ve Türk olmayan Müslüman tebaayı özünde memnun edemezdi. Ülkenin çöküş sürecinde yaşadığı sürekli toprak kayıpları, büyük güçlerin kışkırtmaları ve güçsüzlük, dünyayı saran milliyetçi atmosferde Türk olmayan bütün halkların iştahını kabartmış ve neticede bu unsurlar demokratik ortamda kendi menfaatleri doğrultusunda gelecekleri için altyapı hazırlıklarına girişmişti.

Önce İstanbul'da olmak üzere Yahudiler, Rumlar Ermeniler, daha sonra Türk olmayan Müslüman tebaa Arnavut, Arap ve Çerkezler klüpler, cemiyetler kurma girişimlerini hızlandırdı. Gidişattaki kötülük, Sadrazam Kamil Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin arasını giderek bozuyordu. Cemiyet içindeki ve dışındaki muhalifler örgütlenmeye ve İttihatçılara karşı propagandaya başladılar. Aynı günlerde Prens Sabahattin'in de desteklediği Ahrar adlı siyasi bir cemiyet kuruldu.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Öztuna, **a.g.e.**, s. 613; Uçarol, **a.g.e.**, s. 464

⁴⁸⁰ Kodaman, **a.g.m.**, s.176

⁴⁸¹ Çetiner, **a.g.e.**, s.178

Ahrar Fırkası'nın kurulması bu süreçte önemli bir ayrıntı olarak görülür zira bu dönemde İttihatçılar demokratik süreçte seçimleri tümüyle kazanmış olsalar da bazı milletvekilleri Ahrar Partisi'ni destekliyordu. Zamanla İttihat ve Terakki Partisi'nden önde gelen şahıslar saf değiştirerek Ahrar Partisi'ne katıldılar.

Ülke içindeki bu bölünmüşlük devletin bütün kademelerinde kendisini hissettirmekteydi. Balkan Savaşı ardından ordu içindeki subaylar İttihatçı ve Muhalifler (kendilerine “Halaskar” diyorlardı) olarak iki cenaha ayrılmıştı. Bu subaylar ikiye bölündüler ve birbirine vatan haini muamelesi yaptılar.

İttihatçıların siyasi otoritesi ve ideolojisi üzerine tepkiler bir yana, Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe tekrar girmesi ile irticai faaliyetler de ortaya çıkmaya başladı. İttihatçıların Kanun-i Esasi'nin şeriata uygun olduğunu bazı ulemaya onaylatmasına rağmen, muhalif basın ve bilhassa sivri dilli Derviş Vahdeti'nin bedava dağıttığı Volkan Gazetesi, irticai ve yıkıcı propagandalarını uygulamaya başladı. Sırf gericiler değil küskünler ve Prens Sabahattin ve yandaşlarıyla Ahrar Partisi gibi karşıtlar da İttihatçıları topa tutmaya giriştiler. Derviş Vahdeti ve gericiler diğer tayfalar konuşmaları, vaizleri ve yazılarıyla durmadan, dinlenmeden anayasanın kaldırılması, sadece şariat hükümlerinin uygulanması, Meşrutiyet öncesi yönetim biçimine dönülmesi çağrısını yaptılar⁴⁸²

31 Mart gününe yaklaşıldıkça, siyasi atmosfer yoğun şekilde ağırlaştı. Muhalefet ve basının (Mizan, Volkan, Yeni Gazete, Serbesti, İkdam vs.) tenkidin dozunu giderek artırması karşısında İttihatçılar da şiddet ve baskı metotlarına başvurdu. 6 Nisan 1909 günü, Serbesti Gazetesi'nin başyazarı Hasan Fehmi, Galata köprüsü üzerinde, tabanca ile öldürüldü, bu durumda siyasi hava İttihatçıların aleyhine döndü. Medrese öğrencileri ve ulema başta olmak üzere, kamuoyunun büyük bir kısmı muhalefete geçti.

İngiliz taraftarı olarak bilinen Kamil Paşa Hükümeti'nin, 13 Şubat 1908'de düşmesi, aynı gün Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazam tayin edilmesi ile muhalefet Kamil Paşa'yı kendi safında gördü, İttihat ve Terakki de kendisine yakınlık duyan Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığıyla Babiâli'nin ittifakını temin etmiş oluyordu.

⁴⁸² Çetiner, a.g.e., s.189-190

Bu sırada Kamil Paşa'nın düşürülmesiyle, İngiltere İttihat ve Terakki'nin aleyhine döndü. İngiltere'nin bu tavrından cesaret alan muhalefet karşısında İttihat-Terakki İngiltere'nin düşmanlığından telaşa düştü. Hatta Hüseyin Hilmi Paşa, Kamil Paşa gibi İngiltere'nin politikası istikametinde hareket edeceğini açıklamak zorunda kaldı. İngiltere'nin İttihat ve Terakki'ye karşı tavır alması üzerine, bazı İttihatçı liderler de Almanya'nın desteğini elde ederek, bir denge kurmak düşüncesinin doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

31 Mart günü yaklaştıkça İttihat ve Terakki düşmanlığı artıyor ve mürtecilerin de dâhil olduğu muhalefet grupları tansiyonu tırmandırıyordu. Bir tarafta hükümet yani İttihat ve Terakki cephesi, öbür tarafta ise bütün muhalefet cephesi yer alıyordu⁴⁸³.

Nihayet 31 Mart 1909 Salı günü, Üçüncü Ordu'dan getirilip Taşkışla'ya yerleştirilen Avcı Taburları askerleri, başlarında Arnavut Hamdi Çavuş olmak üzere, “*biz şeriat isteriz*” iddiasıyla silahlanarak isyanı başlattılar. Diğer kışlaların da iştirakiyle isyan büyüdü. İsyancılar: Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin istifası; Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, I. Ordu Komutanı Mahmud Muhtar Paşa, Taşkışla Komutanı Esat Paşa, Talat Bey, Rahmi Bey ve Hüseyin Cahit Bey'in görevlerinden uzaklaştırılmaları, şeriatın uygulanması, isyancıların affedilmesi ve görevinden alınan Alaylı subayların geri dönmesi isteklerinde bulundular⁴⁸⁴.

Bu vaziyet karşısında; Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa isyanı silahla bastırma taraftarı değildi. Diğer taraftan I. Ordu Komutanı Mahmud Muhtar Paşa, silahlı müdahale ile isyanın derhal bastırılması gerektiğini düşünüyordu. Padişah II. Abdülhamid ise mütereddit durumda, ortada vaziyet alıyor ve “bekle gör” politikasını tercih ediyordu.

İsyanı hazırlayan ve başlatan muhalefetti. Muhalefet denince: Ahrar Fırkası, Fırka-ı Muhammediye, Fedâkârân-ı Millet, Taşnak Cemiyeti, Arnavut, Kürt, Arap,

⁴⁸³ Kodaman, **a.g.m.**, s.178

⁴⁸⁴ Kodaman, **a.g.m.**, s. 178; Karal, **a.g.e.**, C. 9, s. 85-86

Rum ve Ermeni kulüpleri, Kamil Paşa, oğlu Sait Paşa, Prens Sabahattin, Mizancı Murad, Arnavut İsmail Kemal, Derviş Vahdeti, Said-i Kürdi, Medrese öğrencileri ve ulema, Volkan Gazetesi, Serbesti Gazetesi, İkdâm Gazetesi gibi çeşitli cemiyetler, partiler, kulüpler, kişiler, gazeteler akla gelmelidir. Bu isyanda Türk olmayan Müslümanların önemli ölçüde rol oynadığı, bunların ise gayrimüslimler ve dış güçler tarafından (İngiltere-Yunanistan-Rusya vs.) desteklendiği ve teşvik edildiği bir görülmektedir. Çünkü İttihat ve Terakki'nin merkezîyetçi ve Türkçü ağırlıklı bir Osmanlıcılık ideolojisi benimsemesi Türk olmayanların talep ve arzularıyla taban tabana zıttı. Bu yüzden onlara göre İttihat ve Terakki mutlaka iktidardan uzaklaştırılmalıydı.

İsyan havası İstanbul'u bürümüş, isyancılar İstanbul'a hâkim olmuş ve bu durumu II. Abdülhamid, Babıâli, Sadrazam Tevfik Paşa, Meclis-i Mebusan ve muhalefet kabullenmiş görünmektedir. Buna karşılık İttihat ve Terakki'nin Selanik, Manastır ve Üsküp gibi Rumeli'deki şubeleri ile Edirne'deki II. Ordu ve Selanik'te III. Ordu subayları isyanı bastırmak için harekete geçtiler. İttihatçı sivil ve asker kadrolar, 14 Nisan 1909'da Selanik'ten İstanbul üzerine asker yollama kararı aldılar⁴⁸⁵.

Nitekim Mahmud Şevket Paşa komutasında II. ve III. Ordu'dan "*Hareket Ordusu*" adıyla oluşturulan askeri birlikler trenle İstanbul'a gönderildi. Hareket Ordusu, Yeşilköy'e geldi ve burada karargâhını kurdu (19 Nisan 1909). Ordu, Yeşilköy'de isyanı bastırmak ve İstanbul'u işgal etmek için hazırlıklar yaparken, İstanbul'dan kaçan mebuslar ve Ayan Meclisi üyeleri de Yeşilköy'de 22 Nisan 1909 Perşembe günü Meclis-i Umumi-i Milli adı altında müstereken toplanmışlardı. Sait Paşa, Ayan Meclisi'ne, Ahmet Rıza, Meclis-i Mebusan'a başkan seçildiler. Böylece Milli Meclis ile Hareket Ordusu birlikte hareket ediyorlardı.

23 Nisan 1909'da Hareket Ordusu İstanbul'a girmek üzere emir aldı ve 24 Nisan'da İstanbul işgal edildi. 25 Nisan günü nihayet isyan bastırıldı. 27 Nisan Salı gününe gelindiğinde Milli Meclis toplandı ve II. Abdülhamid'i tahttan indirme kararı aldı, yerine V. Mehmed Reşad'ın padişah olmasını onayladı.

⁴⁸⁵ Kodaman, **a.g.m.**, s.178

31 Mart Olayı'nın galibi öncelikli olarak Ordu gibi görünse de gerçekte İttihat ve Terakki Fırkası olmuştur. Ancak Ordu'nun gelecekteki olayların yönlendiricisi olduğunu, İttihat ve Terakki'nin de iktidarı tam olarak ele geçirip, her şeye hâkim olduğunu söylemek güçtür. Nitekim muhalefetin yine ayakta kalması, siyasi otoritenin bu duruma iradeli bir şekilde karşılık verememesi ve bunun Osmanlı İmparatorluğu'nu gelecek süreçte hızla çöküşe doğru sürüklemesi bu iddiayı doğrular niteliktedir. O halde, 31 Mart Olayı'nda kaybeden Osmanlı Devleti ve ısrarla üzerinde durulan Osmanlılık idealidir. Kazanan taraf ise Osmanlı Devleti'nin zayıf düşmesini, kaosa sürüklenmesini ve imparatorluğun parçalanmasını isteyenler olmuştur.⁴⁸⁶

27 Nisan 1909 günü Osmanlı tahtına 65 yaşındaki şehzade Mehmed Reşat 35. Padişah ve 96. Halife olarak geçmiştir. Mehmed Reşat, 1909 yılına gelinceye kadar 30 yıllık süreçte taht için bir tehlike oluşturmaması için ağabeyi II. Abdülhamid tarafından Dolmabahçe Sarayı'nda adeta hapis tutulmuştur. Bu süreç onun karakteri kadar psikolojisi ve fiziğini de etkilemişti. Kaderine razı, mücadeleyi sevmeyen, sessiz, sedasız; aynı zamanda yaşlı, sağlıksız ve de korkak bir padişah iktidar mücadelelerinin kızıştığı bir süreçte Osmanlı tahtına oturmuştur. Bu vasıflara sahip bir hükümdar memleketi diktatörlük ile yönetmek isteyen iktidar sahipleri için biçilmiş bir kaftandı. İttihat ve Terakki'de bu nedenle kendisinden şikâyetçi olmayacak, daima memnun kalacaktı.⁴⁸⁷

II. SON KAÇAR HÜKÜMDARI AHMED ŞAH

Muhammed Şah'ın ikinci oğlu olan Ahmed Şah, çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim almış ve kendisini çağdaş ve demokrat bir şahsiyet olarak yetiştirmiştir. Bu yapısı onun ülkeyi daha demokrat ve sükûnet içinde istibdattan uzak bir şekilde yönetmesini sağlamıştır.

⁴⁸⁶ Kodaman, **a.g.m.**, s.178-179

⁴⁸⁷ Karal, **a.g.e.**, C.9, s. 109-110

Ahmed Şah, halkın sevinç gösterileri içersinde Tahran'a ulaştı. Artık ülke tarihinde yeni bir sayfa açılmış gibiydi. Meşrutiyet rejimi için yıllarca mücadele vermiş aydınlar bir heyet oluşturarak ikinci meclisin kurulması için derhal faaliyetlere giriştiler. Böylece 15 Kasım 1909'da Meşrutiyet, Ahmed Şah, veziri, siyasi şahsiyetler ve yabancı devlet adamlarının huzurunda resmen ilan edildi.

Ancak ülke içerisinde bu denli olumlu bir hava eserken, kuzey sınırlarında Ruslar boş durmuyordu. Sınırı geçerek bazı şehirleri ele geçiren Rus kuvvetleri buralarda istikrarı bozarak güvensiz bir ortam yaratmayı hedefledi. Bu kargaşa sırasında da halkın devlete olan güvenini zedelemeye çalışarak bir istikrarsızlık varsa bunu hanedanın değil sadece kendilerinin düzeltebileceği izlenimini verdiler. Bu ortamda özellikle halkın zengin tabakası can ve mal güvenliklerini teminat altına almak için Rusya ya da İngiltere'nin çatısı altına sığındılar. Kısacası Rusya ve İngiltere artık açık bir şekilde İran'ın iç işlerine karışır duruma geldiler.⁴⁸⁸

Rus Çarı II. Nikolay'ın Almanya'ya giderek Alman İmparatoru II. Wilhelm ile görüşmesi sonucunda 1911 yılında Potsdam Antlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Almanlar, İran'ın kuzeyinin Rus nüfuzu altına girmesini onaylıyor, karşılığında ise Ruslar'ın taahhüd ettikleri Muhammaere-Hanekein arasındaki İmran Demiryolu imtiyazını elde ediyordu. Böylece bir gün Bağdad-Berlin hattının adı geçen hat ile birleşmesi gerçekleşebilecekti. Yine bu antlaşmanın bir maddesine göre eğer Ruslar projenin Hanekeyn'den Tahran'a uzanan ayağını iki yıl içersinde bitiremezlerse buranın kontrolü de Almanlara geçecekti. Ancak iki ülke arasında yapılan bu anlaşma İngiltere ve Fransa'yı oldukça rahatsız etti. Bu iki devlet Rusya ile diyaloga geçerek, bu antlaşmanın adı geçen üç devlet arasındaki ittifakı ve ortak çıkarları zedeleyeceğini dile getirdi.

Aslında Ruslar bu girişimlerle İran üzerindeki tasarrufunun bir nevi alt yapısını hazırlıyordu. Planlarının bir parçası olarak Rusya'da bulunan Muhammed Ali Şah'ı da 1911'in Mayıs ayında gizli bir şekilde bir grup asker eşliğinde Esterabat'tan İran'a soktular. Eski Şah'ın ülkeye girmesi İran cephesinde çok sert bir tepkiyle karşılandı. Ancak diğer yandan istibdatçılar da süratle Muhammed Ali Şah'ın etrafında toplamaya başladılar. Nihayet Meşrutiyet yanlıları aydınlar ve

⁴⁸⁸ Selim, a.g.e, C. I. s. 143; Mehdevi, a.g.e, s. 337

Muhammed Şah ve yandaşları istibdatçılar arasında patlak veren çatışmada kaybeden taraf Muhammed Ali Şah oldu ve Rusya'ya geri dönmek zorunda kaldı.

Emperyalist güçlerin Osmanlı Devleti ve İran üzerindeki baskısı devam ediyordu. Bu süreçte Rusya'nın İran'ın kuzeyini tamamen kontrolünde bulundurması bu ülkenin iç işlerine karışmasını kolaylaştırıyordu. İran'da Meşrutiyet istemeyen Ruslar özellikle Meşrutiyet için mücadele veren Meşhed ve Tebriz gibi şehirleri baskı altında tutuyordu. 1911'in sonlarına doğru Tebriz'de birkaç kişiyi öldüren Ruslar, Meşhed'de 30 Mart 1912'de İmam Rıza Camii çevresini topa tutarak birçok kişiyi katlettiler. Bu durum gerek İran ulusunun, gerekse de İslam dünyasının büyük tepkisini çekti. İngiltere ise Rusların İran üzerindeki bu tutumu karşısında sessiz kalmayı tercih etti. Zira bu karmaşık süreçte Almanya, İtalya ve Avusturya ittifakına karşı, bir parçası oldukları İngiltere, Fransa ve Rusya ittifakının zedelenmesini göze alamadılar.

Bu dönemde İngiltere sadece Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak için 1912 yılının başlarında İran'ın güneyine bir grup asker çıkartmakla yetindi. 24 Ocak 1913'te Ruslar Culfa-Tebriz hattını birbirine bağlayacak demiryolu projesi için İran ile bir anlaşma yaptılar. Bu demiryolu hattının yapımına 1914'ün Mayıs ayında yani I. Dünya Savaşı'nın başlamasından iki ay önce başlandı ve proje 21 Şubat 1915'te tamamlandı. 147 km uzunluğundaki bu demiryolu hattı Tebriz ile Kafkasları birbirine bağlamakta ve Rusların Azerbaycan ile bağlantı halinde olmasını kolaylaştırmaktaydı.⁴⁸⁹

İran bu dönemde fiilen bağımsız olsa da, tam olarak kendisini idare edebilecek bir pozisyonda değildi. Büyük güçler istedikleri zaman ülkenin iç işlerine karışabiliyordu. Ahmed Şah tahta geçtiğinde, onun yaşının küçük olmasından dolayı ülkeyi idare eden Abdülmülük'un 1910 yılındaki vefatından sonra idareyi Nasirü'l-Mülk ele aldı.⁴⁹⁰ Göreve gelene kadar Londra'da hayatını sürdürmüş yeni sadrazamın

⁴⁸⁹ Mahdavi, **a.g.e.** s.342

⁴⁹⁰ Ağa Muhammed Han'ın tahta çıkması için büyük çaba sarfetmiş Kara Gözlü Aşireti'nin bir üyesi olan Nasirü'l-Mülk, Muhammed Ali Şah'ın azlinden sonra tahta geçen Ahmed Mirza'nın yaşının küçük olması sebebi ile naibliğe getirilen Azdül-Mülk'ten sonra meclis kararı ile saltanatı niyabeten yürütmüştür. Yaklaşık 46 ay Nayeül-Saltana olarak görev yapan Nasirülmülk, aynı zamanda Oxford Üniversitesi'nde tahsil görmüş ilk İranlı şahıs olarak da bilinmektedir.

döneminde İran politikasında İngiliz etkisi, I. Dünya Savaşı'na kadar açık şekilde hissedildi. Ahmed Şah, 18 yaşına geldiğinde tahta çıkarak saltanat tacını başına geçirebildi. Sadrazam Nasirü'l-Mülk ise taç giyme töreni biter bitmez Avrupa'nın yolunu tuttu.

III. BİRİNCİ DÜNYA HARBİ ESNASINDA İRAN-OSMANLI MÜNASEBETLERİ

A. Savaşın Patlak Vermesi ve Kaçar Devleti'nin Tarafsız Kalma Çabaları

Avrupa'da İttifak ve İtilaf Devletleri adıyla iki ayrı çatı altında birleşen büyük devletler, 1914 yılında bütün dünyayı derinden etkileyecek I. Dünya Savaşı'na giriştiler. Bu savaşın patlak verdiği dönemde ise İran'da üçüncü meclis kuruldu ve Mostofiü'l-Memalik⁴⁹¹ sadrazamlık makamına geldi. Savaş döneminde hangi siyaseti uygulayacağı merak edilen yeni sadrazam, tarafsız kalma düşüncesindeydi. Yeni mecliste dikkat çeken önemli bir nokta ise “*Hizb-i İnkılabi*” ve “*Hizb-i İtidal*” adlı iki farklı partinin ortaya çıkmasıydı. Ancak bu iki parti arasındaki düşünce farklılıklarının yoğunluğu yüzünden çıkan çatışmalar ölümlerle sonuçlanmıştır.

Eski idareden yana olanlar, yani saltanat yanlıları ülkenin bu tarz bir yönetimle bir yere gelemeyeceği üzerine yorumlar yaparken, artan fikir ayrılıkları yeni siyasi partilerin kurulmasını beraberinde getirdi. Yeni oluşumlardan en dikkat çekenleri Takizade, Resulzade ve Hüseyin Kulıhan gibi önde gelen inkılap yanlılarının önderliğinde kurulan “*Hizb-i Demokrat*” (Demokrat Partisi) ve Mirza Muhammed Sadık Tabatabai'nin kuruculuğunu üstlendiği “*İ'tidaliyün-ü İctimaiyûn-*

⁴⁹¹ Mostofi'ül-Memâlik aslında Moğollar zamanından Kaçarlar'a kadar, İran'ı yönetmiş bütün hanedanlarca kullanılmış bir devlet unvanıdır. Genellikle ülkenin mali ve iktisadi işlerine bakan kişiye verilen bu unvan, uzun süre Aştiyani ailesi elinde bulunmuştur. Feth Ali Şah zamanından son hükümdar Ahmed Şah'a kadarki süreçte bir ya da iki kişi hariç bu unvanı sürekli bu aile taşımıştır. Mirza Yusuf Mostofi'ül-Memalik, babasının vefatından sonra bu unvanı taşımaya başlamıştır. Mirza Yusuf'un kız kardeşinin, Kaim-makam Farahani'nin eşi olması nedeni ile, Mirza Taki Han Emir Kebir her zaman Mirza Hasan Mostofi'ül Memalik'e saygılı bir şekilde davranmıştır. Mirza Hasan Mostofi'ül-Memâlik'in vefatından sonra, Mostofi'ül-Memâlik unvanı genç olmasına rağmen oğlu Mirza Yusuf'a devr edilmiştir. Mirza Ağa Han Nuri sedarettten azl olduktan sonra ise yerine Mirza Yusuf Mostofi'ül-Memâlik geçmiştir. Mirza Muhammed Han Sipehsalar'ın vefatından sonra vezirlik unvanına kadar yükselen Mirza Yusuf Mostofi'ül-Memâlik, vefat ettiği hicri 1303 yılına kadar Şah'tan sonra gelen ülkenin bu en yüksek unvanını taşımıştır. Mostofi'ül-Memâlik unvanı hakkında daha fazla bilgi için bkz: Han Malek Sasani, *Siyasetgarane Devreye Kacar*, Tahran 1338, s. 149.

u” (Sosyal İlmîlîlar Partisi) idi. Demokrat Parti kurucuları inkılâp ve demokrasiden yana olduklarını ifade etseler de, bazı siyasi çevreler bu partinin mevcut ideolojisine şüphe ile yaklaşmakta, onların gerçekte Rus sosyalizminin sempatzanî oldukları iddia etmekteydi.

Bir iddiaya göre, o dönemde sosyalizm teriminin ürkütücü bir boyutta olması ve halkın tepkisine sebep olacağı tehlikesine karşı, sadece demokrat kelimesinin kullanılması uygun görülmüştü. Parti üyeleri her ne kadar sosyalist düşüncelere sahip olsalar da halka hitap ederken ve düşüncelerini paylaşırken demokrat kimliklerini ön plana çıkardılar. Feodalizm, sosyal tabakalar arasındaki uçurum ve ruhani sınıfın siyasete karışma eğilimine karşı mücadele, partinin temel siyaseti olarak benimsenmiş ve siyasi faaliyetlerin takibi için “*Genç Demokratlar Teşkilatı*” görevlendirilmiştir.⁴⁹² Demokrat Parti’nin savaş sürecinde benimsediği temel siyaset Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu İttifak Devletleri’ni desteklemektir. Diğer taraftan İtaliyân tarafı, İngiltere ve Rusya tarafından zaten zayıflatılmış İran’ın bu savaşta kesinlikle taraf olamaması gerektiğini, bunun ülkenin geleceği açısından en mantıklı çözüm olacağını beyan ediyordu.

Yeni sadrazam Mostofiü’l-Memalik her ne kadar İran’ın I. Dünya Savaşı’na dahil olmaması için siyasetler üretse de neticede İran toprakları İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti’nin savaş alanına döndü. Savaşın başlarında Osmanlı Devleti cihat ilan ederek İslâm dünyasını kendi safında savaş alanında görmek istedi ve bu davet Kerbela ve Necef dolaylarında olumlu karşılık gördü. Osmanlı, İran’ı da itilaf devletlerine karşı yanında istedi, fakat bu talep bitaraf kalmak isteyen Kaçar Hanedanı tarafından kabul görmedi.

Bu sırada Rus ordusunun, İran’da bulunan Rus vatandaşlarının can ve mal güvenliğini bahane ederek yaklaşık 8.000 kişilik bir kuvvetle İran’a girmesi, Osmanlı Devleti’ni oldukça endişelendirdi.⁴⁹³ Bu nedenden dolayı Osmanlı Devleti yaklaşık 6000 süvari ve bir miktar topla Kutur ve Mehabad’ı ele geçirmek amacıyla İran sınırlarına doğru hareket etti. İran’ın batı yollarını güvence altına alarak stratejik açıdan avantajlı duruma geçmek için uygulanan bu harekâtta bu iki merkez ele

⁴⁹² Karadeniz **a.g.e.** s. 304-305

⁴⁹³ Mehdevî, **a.g.e.** s. 343

geçirildi. Aynı yıl Osmanlılar, Rusların İran topraklarından çekilmesi için İran'dan çeşitli taleplerde bulundu. İsteğinin gerçekleşmemesi durumunda ise Tebriz'i ele geçireceği tehdidinde bulundu. İran bu uyarıları dikkate alarak Rusya ve İngiltere'ye bu savaşta tarafsız olduğunu bildirerek kendi topraklarının savaş alanı olamayacağını bildirdi. Ancak İran'ın bu talebini dikkate almayan bu iki devlet ordusunu İran sınırları yakınlarında mevzilendirdi.

1914 yılının sonlarına yaklaşıldığında Chernozubov komutasındaki Rus güçleri Aras Nehri'ni geçerek İran sınırlarını aştı. Sonrasında da Osmanlı topraklarına doğru ilerleyen Rus güçleri Erzurum önlerine kadar geldi. Diğer taraftan Osmanlı güçleri ise Ruslar tarafından boşaltılmış Tebriz'i 14 Ocak 1915'te rahat bir şekilde ele geçirdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu başarısı çok kısa sürdü. Zira Sarıkamış vakasında ağır bir yara alan Osmanlılar, kısa süre içerisinde Tebriz'i Ruslar'a terk etmek zorunda kaldı. Tebriz'i aldıktan sonra hâkimiyet alanını genişleten Ruslar Ürmiye'yi de alarak Van Gölü'ne kadarki bölgenin güvenliğini sağlamış oldu. Diğer taraftan İngilizler Sir Arthur Barrett komutasındaki bir orduyla Şettülarab yakınlarında Osmanlı ordusunu yenerek Basra'ya kadar ilerledi. İngilizler, İngiliz ve Hint kökenli askerlerini tam da İran petrollerinin yoğunlukta olduğu bölgelere yerleştiren İngilizler, böylece İran'ın güney petrollerini kontrol edebileceklerdi. İngilizler'in bu hamlesine karşılık Osmanlılar 12.000 kişilik bir orduyu Huzistan'a göndererek buradaki petrol borularını patlatmayı hedefledi. Bu hamle karşısında İngilizler, Osmanlılar'ın İran topraklarından geçerek Afganistan'a ulaşabileceğini düşünerek tedirginliğe düştüler. Zira Osmanlılar'ın Afganistan'a varması birçok açıdan İngilizler'i sıkıntıya sokabilirdi. Türk orduları Afganistan'a varır ve daha sonra Almanlar'la birleşirse İngiltere'nin Afganistan'daki varlığı muhtemelen sona erecekti. Ülke halkının da İngilizlere karşı nefreti ve Müslüman bir ülkenin buraya gelmesi de İngilizler'i bu konuda düşündüren diğer bir etkendi. İngilizler'in ayrıca Hindistan'daki hâkimiyeti de bu dönemde pek iç açıcı boyutta değildi. Afgan milleti ile birleşmiş İttifak devletlerinin Afganistan üzerinden Hindistan'a olası bir saldırısı İngilizleri çok büyük bir sıkıntıya sokabilirdi. Bunu zamanında fark eden İtilaf Devletleri Rus orduları ile Ocak 1915'te Türk ordularını Huzistan'dan çıkarmaya başladılar ve böylece İran'ın güney petrolleri İtilaf Devletleri adına güvence altına alındı. Bir süre sonra da Horasan ve doğu sınırlarına

ordu yerleştiren İtilaf kuvvetleri bu hareketle İttifak Devletleri'nin Afganistan'a geçme teşebbüslerini önlemeye çalıştılar.

I. Dünya Savaşı'nın başlarında İran toplumunun büyük çoğunluğu savaşa istemeyerek müdahil olan İran'ın Almanya'nın yanında yer almasından yanaydı. Zira böylece kendilerine saldıran İngiltere ve Rusya'ya karşı bir denge unsuru oluşturup kendilerini koruyabileceklerdi. Ancak Kaçar Hanedanı her ne olursa olsun bu savaşta daima tarafsız kalma düşüncesindeydi. Ancak dünyayı içine alan böylesi büyük bir savaşta tarafsız kalmak oldukça zordu. Her şeyden önce bunu sağlamak için devletin güçlü ve düzenli bir orduya sahip olması gerekmektedir. Ancak bu dönemde İran'ın 8.000'i Rus komutanları, 7.000'i ise İsveç komutanları emrinde olan bir kara ordusu bulunmaktaydı. Bunun yanında devlet hava ve deniz kuvvetlerine sahip değildi. Bu kadar zayıf ve de yerli komutanların bulunmadığı bir ordu ile ne savaşa girmek, ne de tarafsız kalmak mümkündü.

Savaş başladıktan hemen sonra Almanlar Ruslar ve İngilizler'e karşı dengeyi kurmak için girişimlere başladı. Amaç tarafsız kalan İran'ı, Osmanlı Devleti gibi yanına çekerek İtilaf Devletleri'ne karşı İttifak Devletleri'nin gücünü artırmaktı. Zaten Almanlar'ın yanında savaşmayı kabul etmiş Osmanlılar gibi İran da bu safta yer alırsa, iki büyük İslam devletinin gücünden her bakımdan faydalanılacaktı. Mesela bu sayede bir başka İslam devleti olan Afganistan'ın da İttifak Devletleri safına girmesi mümkün olacak, böylece Hindistan'da bir ayaklanma çıkarılarak ve İngiltere'nin savaştan çekilmesi bu şekilde mümkün olabilecekti. Bir başka yöntemeye göre ise İran'da bulunan aşiretler silahlandırılarak İtilaf Devletleri'ne karşı kışkırtılacak, bu sayede İngiltere ve Rusya İran topraklarından çekilecekti.

Mayıs 1915'te, Heinrich Van Reuss başkanlığındaki bir Alman heyeti beraberinde belli miktarda silah, para ve komutanlar ile birlikte İran'a gelerek ülkenin güneyinde İtilaf Devletleri'ne karşı ayaklanma çıkarma faaliyetine giriştiler. Güneydeki Kaşgay aşiretlerini silahlandıran Almanlar, bu bölgede İngilizler'in ağır kayıplar vermesini sağladılar. İsfahan'da ise çıkan ayaklanmalarda Rus konsolosu yardımcısı Kaver öldürölmüş, İngiliz konsolosu Graham da yaralanmıştı. Böylece İsfahan'dan İngiliz, Rus ve Hint güçleri bir süre sonra çıkarıldı. Durumun kötüye gittiğini gören İtilaf Devletleri sadrazam Mostofiü'l-Memalik'i baskı altına alarak,

ondan Fars bölgesinde bulunan askerleri İsfahan'a göndermesini istedi. Bu sırada İran'da bulunan Rus komutan General Baratov, Enzeli Limanı'ndan Almanlar'la savaşmak için Tahran'a doğru yol aldı. Bu sırada Osmanlı Devleti elçisi Asım Bey Rus askerlerine esir düştü. Tahran'a yaklaşan Ruslar, şehri ele geçirmek üzere olduklarını duyurdular.

Ruslar Tahran'a girmeden, Sadrazam Mostofiü'l-Memalik'den, Şah'ın İsfahan'a geçirilmesini istediler, ancak İngilizler, Şah'ın İsfahan'a geçmesi durumunda tahttan indirileceği tehlikesinin doğacağını fark etti ve bu yüzden şahın Tahran'da kalmasına karar verildi. Şah'ı kontrolleri altına alan İtilaf güçleri, onun emri ile Sadrazam Mostofiü'l-Memalik'i görevinden azlettirerek yerine hanedan üyesi Abdülhüseyin Mirza Fermanferma'yı getirttiler.⁴⁹⁴

1915 yılında Osmanlı Devleti ve Almanya'nın destekçisi olan bir kısım İran toplumunun Tahran'dan Kum şehrine yerleşerek kurdukları bir heyet, kısa bir süre sonra Rus saldırısına maruz kaldı. Tam da bu saldırılar vuku bulurken Ruslar ile İngilizler arasında daha önce yılında yapılan antlaşmaya benzer bir anlaşma yapıldı. 1907 anlaşmasına göre İran'ın kuzeyinin kontrolü Rusya, güneyinin kontrolü ise İngiltere'de olacak, orta kısım ise tarafsız bölge olarak kalacaktı. Yapılan yeni antlaşmaya göre ise orta kısmın kontrolü de İngiltere'ye verilecek, bunun karşılığında ise Rusya savaş boyunca Osmanlı Devleti'nden kazanacağı topraklara tek başına sahip olmanın yanı sıra savaş sonrasında İstanbul ve boğazların kontrolünü de ele geçirdiğinde İngiltere buna müdahale etmeyecekti. Rus ordusu İttifak güçleri taraftarı İran'lı gruba saldırarak, onları o dönem Osmanlıların elinde olan Kirmanşah'a kadar geri çekilmek zorunda bıraktı.

Bu sırada demokratlarla birlikte hareket eden Muhammed Sadık Tabatabay ve Seyyid Hasan Müderris gibi önde gelen şahsiyetler önce İsfahan, oradan da Kirmanşah'a geçerek Hüseyin Kulu Nizamüs Saltana Mafi'yi Kirmanşah Valisi olarak tayin ettiler. Yeni Vali görevine başlar başlamaz Alman ve Osmanlı komutanları ile birlikte geçici bir hükümet kurarak yaklaşık 4.000 aşiret ve

⁴⁹⁴ Mehdevi, a.g.e. s. 347

milliyetçilerden oluşan bir ordu meydana getirdi⁴⁹⁵. Bu orduların eğitimini de yine ittifak güçleri komutanlarının desteği ile sağladı.⁴⁹⁶ Ancak bu hükümetin ömrü dört aydan fazla sürmedi. Çünkü bu sıralarda İran’da demokratlar ve itidalliler arasında bir anlaşmazlık vardı. Diğer taraftan Almanlar ve Osmanlı arasında da bir anlaşmazlık vardı. Osmanlı tarafı Almanlar’ın İran’a yapacağı her türlü yardımı kendileri vasıtasıyla yapılmasını istiyordu⁴⁹⁷. İran Sadrazamı Mirza Hüseyin Ferman Ferma’nın İttifak Devletleri’nden yana olan bu tutumları üzerine İtilaf Devletleri harekete geçerek onun azledilmesini sağlamış ve yerine kendilerine yandaş olan Muhammed Veli Han Sipahdar-ı Azam’ı geçirdi. İhtilaf Devletlerinin kontrolünde olan bu yeni sadrazam sayesinde İran’ın maliye ve ekonomisi büyük ölçüde bu devletlerin kontrolü altına girdi. Osmanlı ordusunun Kazvin’e doğru ilerlemesi ve artık başkent Tahran’ı da tehdit eder duruma gelmesi üzerine endişelenen İngiltere, ayda 10.000 lira ödemek üzere sadrazamlık makamına Vusuk’ül-Devle yi getirtti⁴⁹⁸.

1915 yılının sonlarına doğru Güney Polisi⁴⁹⁹ (SPR) olarak adlandırılan özel bir grup Kirman ve Belucistan’ı kademe kademe ele geçirerek burayı Osmanlı ve Almanya güçlerinden arındırdı.⁵⁰⁰ General Sir Percy Sykes’in komutasında olan Güney Polisi daha sonra Fars eyaletine yönelerek burayı da ele geçirdi. Sir Percy Sykes’in art arda bu başarıları üzerine, Sadrazam Vusuk’ül-Devle 21 Mart 1917’de

⁴⁹⁵ Josef Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü “1914-1918 I. Dünya Savaşı”**, Çev Kemal Turan, İstanbul 1990, s. 201

⁴⁹⁶ Karadeniz, **a.g.e.**, s. 321; Mehdevi **a.g.e.**, s. 348

⁴⁹⁷ Josef, **a.g.e.**, s. 136

⁴⁹⁸ 1837 yılında dünyaya gelen Mirza Hasan Vusuk’ül-Devle (1837-1911) Fransız ve Arap ve İngiliz dillerini bilmekteydi. Henüz 20 yaşında Nasreddin Şah ile görüştüğünde, şah onun zekasının farkına varmış ve onu Vusuk’ül-Devle unvanı ile Mostofiler arasına alarak Azerbaycan’ın mali ve İktisadi işlerinin sorumlusunu ilan etmişti. I. Meclis’in başkan yardımcısı olarak seçilen Mirza Hasan bir müddet sonra da Dış İşleri Bakanı olarak görev yaptı, ancak kısa bir süre sonra bu görevinden istifa etti. Yaklaşık iki yıl sonra ise Ahmet Şah tarafından atanan Mostufiül-Memalik’in Başbakan olduğu kabinede Ekonomi Bakanı olarak görev aldı. Bir süre sonra hastalığından dolayı Avrupa’ya gitmeye karar verdi, fakat bir telgrafla İran’a dönme fermanını alınca Sipahdar-ı Azam yerine Sadrazam ve daha sonra da Başbakan olarak görev yaptı. 1919 Andlaşması sırasında İngiltere’den rüşvet alındığı ortaya çıkınca ve yine bu andlaşmanın iptal olmasından sonra görevden alınarak Fransa’ya gitti bakınız İbrahim Safaii, **Zendeği-name-i Vusuk’ül-Devle(1254-1329)**, Tahran 1374.

⁴⁹⁹ Güney polis teşkilatı(South Persia Rifles), İngiltere ile Rusya arasında imzalanan 1915 anlaşmasına göre 11.000 kişilik olarak bir grubun da Bender Abbas bölgesinde bulundurulmasıyla kurulmuştur. 6.000 İranlı bu birlikte görev almıştır. Bu polis teşkilatı İngilizler aracılığıyla ve İngiliz subayların idaresinde İran’ın Güneyindeki Fars, Kirman, Yezd ve İsfahan’daki yolların emniyetini sağlamak ve İngilizler’in Hindistan güzergâhını kontrol etmek için kurulmuştur. İngilizler bu teşkilatın kurulması için İran’dan izin almadılar ve o dönemdeki hükümet bu oldu-bittiyi kabul etmek zorunda kaldı. Hindistan’da bulunan İngiliz subaylar bu görevi yapmışlardır. Bu kurum 1920’e kadar devam etmiştir.

⁵⁰⁰ Abrahamiyan, **a.g.e.**, s.139

kendisine bir telgraf göndererek İran adına teşekkürlerini ilettiler. Şemim eserinde İngiltere'nin, Osmanlı ve Alman güçlerini İran topraklarından temizlenmesi üzerine Sadrazam'ın yapmış olduğu bu teşekkürü, millet ve devlet arasındaki düşünce farklılığının yoğunluğu olarak yorumlamaktadır. 1916 yılında Ruslar bir grup askerle Hemedan şehri yakınlarında mevzilenmiştir. Ancak bir gece on yirmi kişilik gruplarla bir camiye toplanan halk ansızın bu Rus gruba saldırarak sabaha kadar büyük bir kısmını yok ettiler. Sağ kalan askerleri esir alan halk, ordunun silah ve teçizatını da ele geçirdiler. Bu olaydan iki gün sonra Hemedan'a gelen Osmanlı ordusu, şehir halkı tarafından oldukça iyi karşılandı. Bu dönemin tanıklarından birinin hatıratından edindiğimiz bilgilere göre bu olaydan hemen sonra karşı karşıya gelen Osmanlı ve Rus güçlerinin çarpışmasında yenilerek firar etmeye başlayan Osmanlı güçleri İran halkı tarafından evlerde saklanmış ve esir edilmekten kurtulmuşlardır.⁵⁰¹

Görüldüğü üzere İran ve Osmanlı, devlet olarak her ne kadar anlaşmazlıklar yaşasalar da, iki Müslüman devletin halkı, İngiliz ve Ruslara karşı birlikte bir tutum sergilemiştir. Daha sonra Türk lider Atatürk'ün de dediği gibi bu iki devletin tarih boyunca araları ne zaman iyi olmuşsa, işler her ikisi adına da iyi gitmiş, ne zaman her ikisi arasında bir anlaşmazlık olduysa her ikisi adına da sıkıntılı günler yaşanmıştır.

Osmanlı ordusu Kut'ül Amara'da düşman ordusuna karşı üstünlük sağladıktan sonra 1916'da Ali İhsan Paşa komutanlığında 20.000 piyade, süvari ve bir kısım topla İran'a girdi. Hemedan'ı kolayca ele geçiren bu ordu Kazvin'e kadar ilerledi. Bu sırada Ruslar savaşın Avrupa cephelerinde Alman ve Avusturya güçlerine yenildiği için İtilaf güçleri adına İran cephesine yeterli sayıda asker gönderemedi. İtilaf güçleri adına İran'daki durumun pek de iyi gitmediği bu dönemde İngiltere ve Rusya Şah Ahmet'e karşı baskı kurma yoluna giderek onun başkent Tahran'ı terk etmesini istediler. Ancak Ahmed Şah İtilaf Devletleri'nin bu ağır talebine Tahran'dan çıkmayacağını bildirerek olumsuz bir karşılık verdi. 1917'ye kadar Osmanlı ordusu Kazvin'den öteye geçememişti. Artık rüzgâr da İtilaf

⁵⁰¹ Şemim, a.g.e, s557

devletlerinin lehine dönmeye başlamıştı. Şubat 1917’de İngiltere Kut’ül Amara’da Osmanlı ordusunu yenmeyi başardı ve kısa süre içerisinde Bağdad’ı ele geçirdi⁵⁰².

Diğer taraftan General Baratov komutasındaki Rus ordusu da Hemedan ve Kirmanşah’a karşı taaruza geçti. İngilizlerin Bağdad’ı ele geçirdiği güne denk gelen bu saldırı karşısında tutunamayan Osmanlı güçleri Hemedan ve Kirmanşah şehirlerini Ruslara terk ederek Kasr-ı Şirin’e kadar geri çekilmek zorunda kaldılar⁵⁰³. Nisan 1917’de İtilaf güçlerinin nihayet Kirmanşah’da bir araya geldikleri sırada, Rusya’dan İtilaf Devletleri adına can sıkıcı haber geldi. Çar Nikolay, Bolşevik Devrimi ile devrilmiş, bu durum da I. Dünya Savaşı’nın en kilit döneminde Rus ordusunun düzenini bir anda bozmuştu. Orduda başlayan fikir ayrılıkları kısa sürede askerlerin komutanları ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuş ve bu durum Rus ordusunun çözülerek İran cephesinden çekilmesine olanak sağlamıştı. Bu durumu çok iyi değerlendiren Osmanlılar kısa sürede Kirmanşah, Kürdistan ve Tebriz’i ele geçirerek, I. Dünya Savaşı’nın bitimine kadar bu bölgeleri elinde tuttu. Bu sırada 1917 Bolşevik Devrimi’nden sonra Ruslar, farklı bir siyasi çizgiye bürünerek kendileri adına I. Dünya Savaşı’nı noktaladılar. Ruslar, İttifak Devletleri ile 3 Mart 1918 yılında imzaladıkları Brest Litovsk Antlaşması⁵⁰⁴ ile savaşta kaybettiği bölgelerden vazgeçerek savaştan geri çekildi. Bu anlaşmanın İran adına dikkat çeken maddesine göre Rusya ve Osmanlı, İran’ın toprak bütünlüğünü, siyasi ve iktisadi bağımsızlığını resmi bir şekilde tanıyacaktı. Antlaşmadan hemen sonra Alman İmparatoru II. Wilhelm, Ahmed Şah’a bir telgraf yollayarak Rusya’nın antlaşmadan dolayı kısa süre sonra ülkeyi terk edeceğini bildirdi. Kısa süre zarfında İran’ı terk eden Rus birliklerinin beraberinde götürmediği silah ve teçhizat da Osmanlı ordularının eline geçti. Rusya gibi büyük bir müttefiki birden bire kaybederek sıkıntılı bir sürece giren İngiltere, çare olarak Kafkas halklarını Osmanlı’ya karşı kışkırtma teşebbüsünde bulundu. Bu sırada General Dunsterville komutanlığındaki bir ordu da Bağdad, Hemedan ve Reşt yolu ile Bakü’ye doğru ilerlemek istedi. Ancak Mirza Küçük Han Cengeli tarafından durdurulan İngiliz güçleri Tahran’a doğru çekilmek zorunda kaldı. Haziran 1918’de ise bu kez Mirza Küçük Han ile

⁵⁰² Karal, **a.g.e.**, C. 9, s. 532

⁵⁰³ Josef, **a.g.e.**, s. 171

⁵⁰⁴ Brest Litovsk Antlaşması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız Karal, **a.g.e.**, C. 9, s. 521

anlaşan İngilizler Bakü'ye geçme izni alabildiler. İngilizlerin Azerbaycan'a yaklaşımları karşısında tedirginliğe düşen Osmanlı, 14 Eylül 1918'de Nuri Paşa komutasındaki bir orduyu Kafkaslara gönderdi. İngilizlerle yapılan sert çarpışmayı kazanan Osmanlı, kısa sürede Bakü'yü ele geçirerek burada Azerbaycan Devleti'ni kurdu. Ancak bu devletin ömrü fazla uzun süreli olmadı.⁵⁰⁵ Uzun süreli savaşlardan ve müttefiklerinin de gücünü kaybetmesiyle zamanla yıpranan Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 yılında Mondros⁵⁰⁶ Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekildi.⁵⁰⁷ Bu durumu iyi değerlendiren İngiltere, Thompson komutanlığındaki bir ordu ile Bakü'ye girerek Azerbaycan'daki Türk hâkimiyetini sona erdirdi. Bunun yanı sıra Rusya ve Osmanlı güçlerinin artık İran coğrafyasında bulunmamasından istifade ile kısa sürede Ermenistan ve Gürcistan⁵⁰⁸ da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Böylece her şey İngiltere'nin istediği ölçüde gitmiş, eski müttefik Rusya'nın yeni komünist rejimine karşı Kafkaslarda denge kurulmuştu. Osmanlı Devleti'nin savaştan çekilmesinden sonra yalnız kalan ve giderek yıpranan Almanya'da da iç çalkantılar ortaya çıkmaya başladı. Ülkedeki karışık durum üzerine Kral II. Wilhelm, ülkesini terk ederek Hollanda'ya sığınmak zorunda kaldı. Onun saltanatının ardından Almanya'da önce sosyalist bir devlet, ardından da Cumhuriyet rejiminin hâkim olduğu yeni bir devlet kuruldu. 11 Kasım 1918'e gelindiğinde ise Almanya savaştan çekildiğini duyurdu. Böylece dört yıl sürmüş ve büyük maddi, manevi kayıpların yaşandığı I. Dünya Savaşı'nın sonlarına geliniyordu. Almanya'dan hemen sonra Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan da savaştan çekildiler ve on milyon insanın öldüğü I. Dünya Savaşı, İtilaf Devletleri zaferiyle sona erdi.

Savaştan sonra artık hem Osmanlı hem de Kaçar Hanedanı adına yolun sonuna gelinmişti. Rusya'nın yaşanan devrimle savaştan çekilerek kendi iç

⁵⁰⁵ Karal, **a.g.e**, C. 9, s. 532-533

⁵⁰⁶ Mondros Ateşkes Antlaşması ya da Mondros Müterekesi I. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan ateşkestir. Osmanlı İmparatorluğu adına temsilci olarak Rauf Orbay masada oturmuştur. Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra kurulan Türkiye'nin çerçevesini çizen ilk uluslararası belge olarak önem taşır. Türk Kurtuluş Savaşı'nın siyasi manifestosu olan Misak-ı Milli Beyannamesi'nin I. maddesi, 30 Ekim 1918 tarihli anlaşmanın çizdiği hudutlar dâhilinde, dinen, ırken ve emelen müttehit Osmanlı İslam ekseriyeti ile meskûn bulunan aksamın tamamı, fiilen ve hükmen gayrı Kabil-i tecezzi bir küldür (bölünmez bir bütündür) demek süreti ile, Milli Mücadele'nin hedefi olan ulusal varlığı Mondros Ateşkes Antlaşmasına gönderme yaparak tanımlar.

⁵⁰⁷ Mondros Ateşkes Antlaşması ve maddeleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız Enver Ziya Karal **a.g.e**, C. 9, s. 559

⁵⁰⁸ 1918-1921 arasında Demokratik Gürcistan Cumhuriyeti adı altında bağımsız bir devlet kuruldu.

meselerine dönmesi, Osmanlı'nın da parçalanma sürecine girmesiyle İngiltere rakipsiz güç olarak İran coğrafyasında kendi tasarrufunda düzenlemeler yapmaya başladı. Amerika ve Fransa ise elçilik heyetlerini burada bırakmakla yetindi. I. Dünya Savaşı'nın özellikle son yıllarında aldığı hasardan dolayı Kaçar Hanedanı birkaç temsilcisini kendi taleplerini iletmek üzere Ocak 1919'da Versay barış görüşmelerine gönderdi. Görüşmelerde İran'ı Dış işleri Bakanı Ensari ve Zekayülmülk Frugi temsil edecekti. Ancak İngiltere bu toplantıda İran'ın savaşta tarafsız bir ülke olarak yer almasından dolayı bulunmasını istemiyordu. Bunun tersine Amerika ise İran'ın haklılığını savunarak, görüşmelerde bulunması gerektiğini beyan etti. Ancak İngiltere'nin kararlı tutumu üzerine İran heyeti toplantıya doğrudan katılmadan, hanedanın taleplerini bir liste halinde katılımcılara sundular. Siyasi, sosyal ve ekonomik içerikli bu listede İran, 1907 yılında yapılmış antlaşmanın derhal iptal edilmesini, XIX. asırda Ruslarla yapılan savaşlar neticesinde elden çıkmış olan eyaletlerin İran'a geri teslim edilmesini, ülkenin batısındaki Kürdistan, Musul ve Diyarbakır'ın İran'a verilerek Fırat Nehri'nin sınır olarak belirlenmesini, ekonomik bakımdan savaş sırasında İran'da yaşanmış yıkım ve zararın tazminat olarak ödenerek kapitülasyonların kaldırılmasını ve yabancıların ülkede sorgulanmasını istedi. İngiltere'nin İran'ı bu toplantıya aldırılmamasının kuşkusuz bu taleplerin dikkate alınmamasında büyük etkisi olacaktı.⁵⁰⁹

İngiltere I. Dünya Savaşı'ndan kuşkusuz en karlı çıkan devlet olarak sayılmaktaydı. Savaştan sonra İran ve Kafkasya coğrafyasındaki etkinliğini de kullanarak, burada yeni çıkan Sovyet Rusya gücüne karşı çeşitli tedbirler almaya girişti. İngiltere öncelikle Kafkas Devletleri'ni Sovyet tehlikesine karşı verdiği desteklerle güçlendirirken, diğer taraftan bölgenin en önemli ülkesi İran'ı her açıdan etkisi altına almaya çalıştı. Bu doğrultuda 9 Ağustos 1919'da Kaçar Sadrazamı Vusuk'ül-Devle ile gizli tutulan bir anlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre İran'ın ekonomik ve askeri idaresi İngiltere'nin kontrolü altında olacak, karşılığında ise İngiltere İran'ın bazı borçları, demiryolu yapımı ve gümrük hareketlerini tekrardan gözden geçirerek bazı iyileştirmeler yapacaktı. Sözleşmenin imzalanmasından hemen sonra İngilizler iki milyon lirayı yüzde yedi faizle İran'a verdi. Ardından Dickson

⁵⁰⁹ Mehdevi, a.g.e, s. 358-359

komutanlığındaki askeri ve Sydney Armitage nezaretindeki mali bir heyeti Tahran'a gönderdi.

İran ve İngiltere arasında yapılan bu gizli antlaşma bir süre sonra dış basın tarafından dünyaya duyurulunca, İran toplumunun bu duruma tepkisi sert oldu. Halk bağımsızlığı gölgeleyen böylesi bir anlaşmanın derhal feshedilmesini istedi. Diğer taraftan dış güçlerden Fransa ve Amerika da kendilerinden habersiz yapılmış bu sözleşmeye şiddetle karşı çıktılar. Amerika ilk kez Ortadoğu konusunda sessiz kalmayarak İran'ı açıktan desteklemeye başladı. Yapılan anlaşmaya şiddetle karşı çıkan Amerika, Dış işleri Bakanı George Lansing'in imzasını taşıyan bir beyanda bulundu. Beyanatta Lansing: *"Versay Anlaşması'nda Amerikan heyeti olarak biz İran'ın görüşmelerde olmasını ve hakkı olanı alması için elimizden geleni yaptık, fakat Amerika haricinde İran'ın orada olmasını isteyen bir devlet olmadı, hatta İran bile kendisini iyi bir şekilde ifade etmedi. Demek ki her şey bu anlaşmanın ortaya çıkarılarak İran'ın bağımsızlığını soru işareti altında bırakmak için yapılmış"* diyerek sürecin bir tezgâh olduğunu açıkça belirtmiştir. Fransız medyası da bu anlaşmaya tepki göstererek, İngiltere'yi savaş sonrasında dahi sömürgeci faaliyetlere yeltenmekle eleştirmiştir. Milliyetçi İran toplumunun sesi olan Amerika ve Fransa, bu sayede halk nezdinde iyi bir yere oturmuştur.⁵¹⁰

B. Savaşın İran Topraklarına Sirayet Etmesi

Birinci Dünya Harbi esnasında İran'ı Osmanlı ve Almanya yanında savaşa sokmak için siyasal planlar yapılmıştır. Eldeki imkânlarla hedeflenen amaç arasında ilgi yoktu. Amaç İran'a adeta egemen olmak, orada Rus-İngiliz nüfuzunu yok etmek, İran yolu ile Hindistan'ı tehdit etmek ve Afganistan'ı da ele almaktı. İçeride bulunan Şiraz ise, o bölgede yaşayan Kaşkay Türk oymağının yardımıyla Almanlara bağımlı çetelerce ele geçirildi (Eylül 1915) ve oradaki İngiliz konsolosu ile uyrukları tutsak edildi.

Savaş sırasında Fars'da İngiliz uyruklular kovuldu. Kirmanşah'daki İngiliz ve Ruslar Hemedan'a çekilmek zorunda kaldılar. Kasr-ı Şirin'de de Deniz Albayı

⁵¹⁰ Abrahamiyan, **a.g.e.**, s. 143; Mehdevi, **a.g.e.**, s. 360-361

Hüseyin Rauf Bey'in komutasında 600 kadar fedai Afganistan'a geçmek üzere beklemekteydi. 1915 sonlarına doğru İran'da Türklerce de desteklenen çeşitli Alman memur ve subaylarının nüfuzunda 5.000'i Kaşgay Türkü ve 3.000'i Hamsilerden olmak üzere 15.000 kadar İranlı savaşçı bulunmaktaydı. Kaşgay oymaklar Güney İran'da Fars eyaletine yerleşmişlerdir.⁵¹¹ Bu durumda Rauf Bey'in sık sık Cemal Paşa'ya gidip bir görev talep ettiği sıralarda bir gün Enver Paşa, Rauf Beyi çağırdı. Enver Paşa'nın karşısına çıkan Rauf Bey, Enver Paşa'dan hiç de beklemediği bir teklifle karşılaştı. Enver Bey hemen söze girerek: *"Rauf Bey, ne yapalım işte böyle oldu. Bu vazife de bize düştü. Yoksa Zat-ı Şahane'nin, coğrafi durumu itibariyle ehemmiyeti aşikâr olan Afganistan ile münasebet tesis etmek ve Afgan Ordusu'nu ıslah eylemek gibi bir vazife ile Afganistan Emiri'ne gitmeyi tercih ederdim."* Dedikten sonra Rauf Bey'in yüzüne bakarak *"Sen gider misin?"* dedi.

Bu beklenmedik teklif karşısında şaşırان, karada ordusunda hiçbir tecrübesi olmayan Rauf Bey, istemeden gülümseyerek hemen aklına gelenleri söyledi: *"Afganistan denilen yerin adından başka nesini biliyoruz Paşam? Şu anda oranın haritadaki yerini bile gözümün önüne getiremem. Nereden, ne ile, nasıl gidilir., hangi yolların ucundadır meçhulüm... Müsaadenizle Amerika yoluyla mı gitsem acaba"* deyince Enver Paşa: *"Gerçi orası öyle ama bahsi mevzu olan iş, Afganistan'ı İngilizler aleyhine harbe girmeye hazırlamak gibi son derece önemli bir iştir"* dedikten sonra her şeyin hazırlandığını, Irak havalisi kumandanı Cavit Paşa'ya talimat veriliğini, Irak'tan İran yoluyla Afganistan'a geçebilmeleri için onlara yardımcı olacağını ve her türlü tedbir için kendisine başvurmanın yeterli olacağını söyledi.

Enver Paşa'nın bu kesin konuşmasından sonra Rauf Orbay zorunlu olarak görevi kabul etti ve hazırlıkların tamamlandığını öğrendikten sonra yola çıkmaya karar verdi.

Enver Paşa bu şekilde kendisine muhalif olabilecek, kafa tutabilecek kimseleri yavaş yavaş yanından uzaklaştırmaya başladı. Rauf Orbay'dan bir müddet sonra da bu kez Cemal Paşa Suriye'ye gönderilecekti.

⁵¹¹ Yusuf Hikmet, Bayur **"Türk İnkılabı Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı"** Cilt III Kısım III, Ankara, 1983, s. 124-126

Sonunda Rauf Bey Afgan Emiri'ne hediyeler götürmek ve Afganlıları İngilizlere karşı savaşa kıskırtmak bahanesiyle Afganistan'a gönderildi⁵¹². Deniz Kuvvetleri Komutanı Erberk İnam bu olayı şöyle anlatıyor; Enver Paşa'yı Harbiye Nezaretindeki makamında ziyaret eden Rauf Bey, ondan Afganistan'a Türkiye'nin ilk temsilcisi olarak gitmek üzere görevlendirildiğini öğrendi. Bu gönderilişin temel amacı, Afganistan'ı İngilizler'e karşı uyarmaktı. Bunun için de Almanya'nın temsilcisi Fon Vas Muss'u birlikte götürmesi istenmişti. Askeri heyetle birlikte Halep'e varan Rauf Bey, bir ay kadar burada kaldı. Afganistan'a, İran'dan geçmek icap ediyordu fakat İran'ın o zamanki durumu değil boydan boya geçmeğe, adım atmaya bile müsait değildi. Von Muss'u başından savan Rauf Bey, Türk - İran sınır boyundaki «Mendeli» kasabasında beklemeğe karar verdi ve Enver Paşa'ya da İran'ın kuzeyinde hüküm süren Ruslarla, güneyinde hüküm süren İngilizlerden bahisle, bir mektup yazıp Afganistan'a geçmenin imkânsızlığını anlattı. Buna karşılık başkomutan sıfatıyla Enver Paşa, Rauf Orbay'ın bulunduğu yerde kalmasını ve Güney İran başkomutanı olarak, İngilizleri o bölgeden çıkartmasını bildirmişti. Kirmanşah'daki İngiliz ve Rus konsoloslarının kıskırtıp üstlerine saldırttıkları İranlı Sencani Aşireti'ni, komutasındaki Türk birlikleriyle geri püskürten Rauf Bey, Kirmanşah'a kadar dayandı.

Kirind mevkiinde karargâh kuran Türk birlikleri bir yıl kadar her türlü tehlikeye göğüs gerdi. Dostumuz olan Almanlar da İranlı aşiretleri ayaklandırmışlardı. Savaş sırasında Fon Vas Muss⁵¹³ ve Tahran'daki Alman Ataşe militeri Von Kaniç bu aşiretlerin arasında görülmüşlerdi.

Bütün bu durumları Enver Paşa'ya bildiren Rauf Bey, bir avuç askerini alarak Kerkük'e gitti. Enver Paşa Rauf Orbay'dan yeniden Afganistan'a geçmesini isteyince, o, bunun o günün şartlarında mümkün olamayacağını kati şekilde anlattı. Bu sırada kendisi yarbaylığa terfi etmiş ve Bahriye Erkânıharbiye Reisliği'ne tayin olmuştu.⁵¹⁴ Rauf Bey'in Enver Paşa'ya

⁵¹² Ali İhsan Sabis (Genel, Eski Altıncı ve Birinci Ordu Komutanı) **Harp Hatıralarım**, C.II , İstanbul, 1990, s. 229

⁵¹³ Almanya'nın Şiraz konsolosu

⁵¹⁴ Erberk İnam, **Rauf Bey**, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul, 1965 s. 69

Afganistan'a geçilemeyeceğini bildirmesi üzerine Enver Paşa, Mendeli'de bekleyen Rauf Bey'e: *"şimdilik bulunduğun yerde kal. Cenubi İran Başkumandanısın. O bölgeyi aşiretlerle muhafaza edecek İngilizleri kaçıracaksın"* emrinde bulundu.

Bu yeni sıfatla Mendeli'de bekleyen Rauf Bey, Kirmanşah'ta bulunan İngiliz ve Rus konsoloslarının sınır civarındaki İranlı Seneani Aşireti'ni üstlerine saldırtması üzerine Türk taburuyla bunlara saldırdı ve onları yenmeye muvaffak oldu. Bu başarıdan sonra yürüyerek Kirmanşah önlerine geldi, fakat elinde kâfi derecede asker olmaması yüzünden Kirmanşah'a giremeyip sınırdaki dağlarda bulunan Kirind mevkinde karargâh kurarak burada bir yıl kadar kaldı. Böylece bu yerde kaldığı sürece Bağdad yolunu İngilizlere kapatmış oldu. Rauf Bey Kirind'de bulunduğu bir yıllık süre zarfında İngilizlere karşı Bağdad'ı savunmakla kalmayıp, bağımsız bir hükümet kurmuş gibi bölgeyi yönetip o zamana kadar İran Hükümeti'nin toplayamadığı vergiyi halktan toplamıştı. O günkü şartlar altında Afganistan'a geçmenin imkânsız oluşunu Enver Paşa'ya anlatması üzerine Rauf Bey daha sonra geri çağırıldı ve İran'ın boşaltılması kararı alındı⁵¹⁵.

Rauf Bey, Birinci Dünya Savaşı başladığı günlerde, Sultan Osman Deretnotu süvarisi olarak bulunduğu Londra'dan gemiye, İngilizlerin el koyması üzerine İstanbul'a dönünce, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın verdiği yeni «Afganistan siyasî mümessilliği» vazifesiyle, daha sonradan Orgeneral olan Hasan Atakan, Osman Tufan Paşa ve sairlerinden oluşan bir askerî heyetin başkanı olarak Kabil'e gittiği sırada yolun kapalı oluşundan dolayı İran'da kalmaya mecbur oldu. Burada bu seferde «Cenubî İran Başkumandanı» sıfatıyla kaldığı günleri şöyle anlatmıştır: *"Bu yeni sıfat ve vazife ile İran'ın Mendeli mevkiinde bulunduğum sırada «Kirmanşah» daki İngiliz ve Rus konsolosları İranlı Sircani aşiretlerini üstümüze saldırttılar ve bir karakolumuzda birkaç askerimizi şehit ettiler. Elimdeki Türk taburu ile bunları çevirttim, asker hüryâ etti. Sencanileri kaçırttı. Biz de yürüdük, Kirmanşah'a kadar olan yerleri işgal ettik. Kirmanşah ile sınırlarımız arasındaki dağlarda Kirind mevkiinde karargâhımı kurdum. Burada tam bir yıl icrayı hükümet ettim. Hatta İran Hükümeti'nin o zamana kadar yapamadığı şeyi yaparak, halktan vergi topladım ve*

⁵¹⁵ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni siyasî hatıratlarım*, C. I, İstanbul 2000, s. 20-21

*bunları İran'a verdim. Orada kaldığım müddetçe İngilizler girmesin diye Bağdad'ı himaye ediyordum.” Rauf Bey İran'dan döndükten sonra Bahriye Erkânı Harbiye Reisliğine getirilmişti.*⁵¹⁶

Mayıs 1915 yılına kadar Kaçar Hükümeti, Osmanlı ve Almanya hükümetleri ile birlikte İtilaf Devletleri'yle ister istemez çatışmak zorunda kaldı. Ancak Van'ın Ruslar'ın eline geçmesi ve Halil Bey'in komuta ettiği birliğin yenilerek İran Azerbaycanı'ndan pek güç şartlar altında çekilmek zorunda kalmasından sonra Tahran hükümetinde bazı değişiklikler oldu. 2 Aralık 1915'te Bab- Âli'den Asım Bey'e çekilen bir telegrafta şaha karşı bir tehdit söz konusuydu. Bu telgrafta: *Irak'ta zafer kazandık (Selman-Pâk zaferi)... İngilizler'in beş bin zayiati vardır... İran'ın selameti bizimle işbirliğindedir... Şah düşman tarafına geçerse biz de İran'ı kurtarmak için korumakta olduğumuz Salar-üd-Devle ile çalışırız, bunu şaha söyleyebilirsiniz... Alman elçi ve ataşemiliterinin*⁵¹⁷ *bizimle birlikte çalışması için Alman hükümetine başvurulmuştur. Bu başvuruya karşılık olarak 8 Aralık'ta Alman Hükümeti'nin Osmanlı başvurularına karşılığını Hakkı Paşa telgrafla bildirir. Burada özetle şunu söylemektedir: Aşırı gayreti dolayısıyla Alman ataşe militerine gereken tenbihat yapılmıştır... Alman elçisi Kum'da kalmak ve Tahran'a dönmek için sebep olarak parlamentonun Kum'da olmasını ve orada tesir yapmanın daha önemli olacağını gösteriyor. Alman Dış işleri Bakanlığı uzaklık dolayısıyla elçiye kesin buyrukları veremiyor, ancak mümkün ve tehlikesizse Tahran'a dönmesi kendisine bildirilmiştir*⁵¹⁸.

Git gide isteyerek ya da istemeyerek de olsa İran Hükümeti ve İran ileri gelenlerinin Ruslar ile birlikte çalışmaya koyuldukları görülür, ancak her yurtsever İranlı içinden Rus'a düşmandır.

Musul valisi Haydar Bey'in 13 Aralık 1915'de dâhiliye nezaretine çektiği bir telgrafta şu yönler de bulunmaktadır:

⁵¹⁶ Feridun Kandemir, **Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay**, İstanbul 1965, s. bu konuda daha fazla bilgi için bakınız: Osman Selim Kocahanoğlu, **Rauf Orbayın Hatıratları(1914-1945)**, İstanbul 2005, s. 8-9

⁵¹⁷ Askeri Büyükelçi

⁵¹⁸ Bayur, **a.g.e.**, s. 136

- 1) Savcubulak’a gelen Rus kuvveti Tebriz’den yola çıkarken İran veliahtı savcubulak hâkimine gönderdiği emirde Ruslar’ın gelmesi dolayısıyla ahaliyi tatmin etmesini yazar.
- 2) Hâkim de bu yolda beyanname çıkarır ve ahaliyi daha çok tatmin için Rus konsolosu da bunu imzalar.

Asım Bey’in 14 Aralık 1915 günlü telgrafı bu yoldaki işbirliklerini daha da iyi belirtmektedir, bunun özeti ise şöyledir:

“Reis-i vükela, düşmanları uyutmak için onlarla “Osmanlı ve bağlaşıkları İran’dan geçerek Rus ve İngiliz’e hücum ettikleri takdirde buna mâni olmak” esası üzerine müzakerede bulunuyor. Bunun yanlış olduğunu anladığı için şaha ve saireye Bağdad ve öbür Şiî kutsal yerlerindeki müçtehitlerden bu iş aleyhine telgraflar çektirilmesini kendisi benden rica etti. Rus baskısının husule getirdiği zaaf ve tereddütten kurtulmaları için üç çare vardır:

- 1) *Hemedan mücahitlerinin katî bir galebesi.*
- 2) *Bir Osmanlı ordusunun çabuk gelmesi.*
- 3) *İran’da mühim ve milli bir inkılap olması. Buna çalışıyorum”.*

Asım Bey aynı günde, bu son telgrafı çektikten sonra aldığı şu haberi İstanbul’a iletir: *“Hemedan’daki İran kuvvetleri Ruslara yenildi, Rus’un Kirmanşah’ı alması muhakkak gibi ve artık İran’la ilişkimiz kesilecek. İran’ın Rus ve İngiliz ittifakına girmesi muhtemeldir. Alman elçisi ve ataşe militerinin yanlısının sonucu.”*⁵¹⁹

⁵¹⁹ Yusuf Hikmet Bayur. a.g.e. s. 136-137

IV. AHMED ŞAH'IN AVRUPA SEYAHATI

Henüz çocuk yaşta tahta çıkan Ahmed Şah, olgunluk dönemine geldiğinde Avrupa'ya resmi bir seyahat yapmaya karar verdi. Sadrazam Vusukü'd-Devle en güvendiği şahıslardan hanedana üye Dış işleri Bakanı Nusretü'd-Devle'yi bu seyahatte Şah'ın yanında görmek istedi. Tahran'dan İstanbul'a geçen Ahmed Şah son Osmanlı Padişahı Vahdettin'in⁵²⁰ konuğu olarak bir süre burada konakladı. Şah'ın İstanbul'da konaklamasının asıl amacı, Rusya'daki 1917 Ekim Devrimi sırasında oradan ayrılarak buraya yerleşen babası ile buluşmaktı. Ancak bu sırada önceden Londra'ya varmış Nusretüldevle, Şah'ın kısa sürede İngiltere'ye gelmesi için hazırlıkları tamamladı. Zira Kaks Antlaşması'nın imzalanması ve onaylanması gerekiyordu. Bundan kısa bir süre sonra İstanbul'dan Paris'e geçen Ahmed Şah, buraya sadece gezi amaçlı uğramış olsa da Fransa Cumhurbaşkanı Raymond Ponicare'nin çeşitli talepleri ile karşılaştı. Şah ile gizli bir şekilde görüşen Policare İran ile İngiltere arasında yapılacak bir antlaşmaya karşı olduğunu dile getirdi. Bu istek karşısında Paris'teki İran elçiliği İran'ın İngiltere ile yapacağı bu antlaşma ile menfaatinin zedeleneyeceği hükmüne vararak antlaşmaya karşı olduğunu beyan etti.

Bu açıklamaya çok öfkelenen Nusretü'd-Devle, Parisde elçi olarak görev yapan Mümtazülsaltana'yı görevinden azlederek elçilik binasını başka bir noktaya taşımaya karar verdi. Ancak bu durum karşısında Fransa, elçi olarak hala Mümtazülsaltana'yı kabul ettiğini açıklayarak İran bayrağını tekrar eski elçilik binasının gönderine çekti.

Bu olaydan kısa bir süre sonra İngiltere'ye geçen Ahmed Şah bizzat İngiltere Kralı V. George tarafından karşılandı. Daha önce veliahtlar tarafından karşılanan İran şahlarına bu kez böyle bir karşılama yapılması elbette ki İngiltere'nin yapılacak antlaşmaya verdiği önemi göstermekteydi. V. George'nin verdiği ziyafete teşrif eden Ahmed Şah, davet boyunca antlaşma üzerine konuşmamayı tercih etti. Her ne kadar önceleri Nusretüldevle ve Nasir'ülmülk⁵²¹ antlaşmanın kabul edilmesi hususunda Şah'ı ikna etmişlerse de Şah, antlaşmayı kabul etmedi. Bu çıkış karşısında İngiltere,

⁵²⁰ 1918-1922

⁵²¹ Eski Elçi

daha önce belirlenen şartların kabul edilmemesi durumunda İran'ın sonunun geleceği tehdidinde bulundu. Ahmed Şah bunun üzerine anlaşmayı kabul etmeyeceğini yineleyerek Paris'e hareket etti. Bu beklenmedik gelişmeler karşısında Vusuguldevle zaman kazanmak için Ahmed Şah'ı Avrupa'da tutmanın yollarını aradı ise de bunda başarılı olamadı. Yapılan bütün dayatmalara karşı gösterdiği dik duruş ile halkın da gönlünü kazanan Ahmed Şah, Haziran 1920'de yurda döndüğünde büyük sevinç gösterileri ile karşılandı.

V. İRAN-OSMANLI İLİŞKİLERİNDE DIŞ GÜÇLERİN ROLÜ

Rusların sıcak denizlere inme istekleri belki de tarihleri boyunca uyguladıkları en önemli dış politika meselesi olmuştur. Ruslar bu amaçla güneyinde bulunan zayıflamış iki devlet Osmanlı ve İran'a karşı zaman zaman farklı politikalar uygulamıştır. Bu ülkeleri ele geçirmesi temel gayesi olsa da, diğer büyük güç İngiltere'nin de bu bölgede menfaatleri olmasından dolayı bir denge kurmak zorunda kalarak gerektiğinde bu ülkeleri desteklemesini de bildi. İngilizlerin Hindistan sömürgesi civarında güçlü bir İran istememesi karşısında Ruslar, İngilizler'in bölgede güçlenmemeleri için Gülistan ve Türkmençay Antlaşmalarından sonra İran'dan aldığı yerleri, İranlılar'a unutturmak amacıyla onları devamlı olarak, haklı haksız desteklemeye başladı. İki büyük gücün İran üzerindeki bu rekabeti kuşkusuz İran açısından yararlı olabilirdi. Fakat Kaçar siyasetçilerinin bu süreçteki niteliksizliği buna engel oldu. Sadece Emir Kebir'in sadrazamlığı sırasında dış politikada uygulanan akıllı siyasetler İngiliz-Rus rekabetinin kızıştığı bir sırada İran'a fayda sağlayabildi. Nasıreddin Şah, İngiliz-Rus rekabetinden ilk kez İran Körfezi'nde, yani Bağdad Cephesi'nde faydalandı. Bu sıralarda I. Abdilmecid'in tahtta oturduğu Osmanlı Devleti içteki istikrarı sağlamaya çalışırken, Avrupa devletleri ile de mücadelesini sürdürüyordu, zira emperyalist güçler Tanzimat Fermanı ve azınlık hakları meselelerini bahane ile Osmanlı Devleti iç işlerine karışmaktaydı. İngiltere ve Rusya için Ortadoğu'da, özellikle de Irak'taki kutsal bölgeler için yürütülen rekabet, aslında Osmanlı Devleti üzerindeki menfaat kavgasından başka bir şey değildi. Osmanlı ile İran arasındaki ihtilafı yakından takip

eden İngiltere ve Rusya bölgeye temsilcilerini göndererek Bağdad cephesinde iki taraf arasında arabuluculuk yapmak istedi.

İran-Osmanlı sınır meselesi aslında uzun yıllara dayanan bir problemdi. Nadir Şah zamanında iki ülke arasında yapılan antlaşmadan sonra sınır meselesi daha da karışık bir hal almış ve hiç bir zaman tam anlamıyla çözümlenememiştir. Özellikle I. ve II. Erzurum Antlaşmalarında da açıkladığımız gibi sınır boylarında yaşayan konar-göçer aşiretlerin bazen Osmanlılara bazen de Kaçar Hanedanı'na vergi vermesi, iki devletin bu konuda ihtilafına sebep olmuştu.

Nihayet İran, Osmanlı, İngiltere ve Rusya hükümetleri arasında oluşturulan dörtlü bir heyet, iki ülke arasındaki sınır meselesini çözümlmek için bir araya gelmiş, fakat uzun süren müzakerelere rağmen taraflar, bilhassa da İran sunulan çözüm önerisinden tatmin olmamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti komisyonun dağılmasından yana bir tutum sergileyince, bu durum İngiltere'yi endişelendirmiş, bu devlet tarafından İstanbul'da yeni bir hudut komisyonu toplanması için çeşitli girişimler olsa da, İran buna yanaşmamıştır. İki ülke arasındaki sınır meselesinin o an için çözümden uzak görünmesi üzerine müzakerelere bir süre ara verilmiştir.

Kırım Savaşı arefesinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yakınlaşması karşısında Kaçar Hanedanı da Rusya ile yakınlık kurmaya başladı.⁵²² Kaçarlar'ın bu dönemde Rus etkisi altında kalmasında kuşkusuz, Kaçar şahları Muhammed Ali Şah ve Ahmed Şah'ı eğiten Rus eğitimciler Şapşal ve Smirnof'un büyük etkisi olmuştu. Her iki şahın da iktidarda oldukları sürede siyasi ve kültürel anlamda Rus tesirinde kaldıkları büyük ölçüde hissedilmekteydi. Hatta Meşrutiyet yanlılarının Tahran'a yürüyüşleri sırasında Muhammed Ali Şah can güvenliği için Rus elçiliğine sığınmıştı.⁵²³ Aynı dönemde Ruslar'dan sağlanan destekle İran'ın Osmanlılara karşı Azerbaycan'a ordu çıkarması Osmanlı Hükümeti'nin protestosuna sebep olmuştu. Bu çıkarma üzerine Osmanlı Devleti'nin Tahran elçisi Ahmet Vefik Efendi İran Hükümeti'ne sunduğu protesto mektubunda Azerbaycan'a gönderilen ordunun sınır bölgelerinde yaşayan çoğu aşireti olumsuz düşüncelere sevk edeceğini, bunun da

⁵²² Saray, **a.g.e.**, s. 88

⁵²³ Mehdevi, **a.g.e.**, s. 336

zaten gergin olan Osmanlı-İran ilişkilerini daha da içinden çıkılmaz bir hale getireceğini bildirmiş ve İran'dan ordularını geri çekmesini talep etmiştir.

Ortam bu denli gerilmişken Kırım Harbi'nin patlak vermesiyle Osmanlılar'ın Rusya ile mücadeleye girişmesi, diğer taraftan da İran'ın Herat Meselesi neticesinde İngilizlerle meşguliyeti iki taraf ilişkilerinin bir süre duraklamasına sebep olmuştu. Kırım Harbi'nin Osmanlı adına zaferle, Herat Meselesi'nin, İran aleyhine sonuçlanmasından sonra ise, iki ülkenin yarım kalan çekişmesi Bağdad Cephesi üzerinde yoğun biçimde devam edecekti.⁵²⁴

VI. KAÇAR DEVLETİ'NDE MECLİSİN AÇILMASI VE İLK SİYASİ PARTİLER

Burada kısa da olsa İran'da Meşrutiyet'in ilanı ardından yaşanan siyasi gelişmelere yani, meclisin toplanması ve ilk siyasi partilerin tesisi konusuna değinmemiz faydalı olacaktır. Zira bu söz konusu dönemin siyasi aktörleri, İran'ın I. Dünya Savaşı'na girip girmemesi konusunda belirleyici olmuşlardır.

Meşrutiyet'in ilanından hemen ardından yoğun bir mesai sonucu Meclis-i Şuray-ı Milli adı altında İran'ın ilk temsilciler meclisi tesis edilmiş ve ilk oturumunu 1906'da (h.1324) gerçekleştirmiştir. 60 milletvekilinden mürekkep bu meclisin icraatları arasında İran'ın ilk anayasası olan Kanun-u Esasî ve geniş çaplı mali ıslahatlar önemli bir yer tutmaktadır⁵²⁵.

Önceden de bahsettiğimiz gibi Kaçar hükümdarı Muhammed Ali Şah meşruti idareyi umumiyetle kabullenememiş, veliahtlık döneminden beri süre gelen karşı tutumunu tahta geçtikten sonra da devam ettirerek nihayetinde meclisi topa tutturmak suretiyle Meşrutiyet'i ilga etmiştir. Bu duruma ani bir refleksle karşılık veren Meşrutiyetçiler Tahran'ı ele geçirerek milletin de desteği ile Muhammed Ali Şah'ı devirmişler yerine Ahmed Şah'ı getirerek Meşruti yönetimi tekrardan işlevsel hale

⁵²⁴ Saray, **a.g.e.**, s. 88

⁵²⁵ Bahar, Meliküşşüera, **Tarihi Mohteseri Ahzabı Siyasi İran**, C.I, Tahran 1321, s. 2-3

getirmişlerdir. Böylelikle 1909 yılında (h. 1327) II. Meclis ihdas edilmiş oluyordu. Söz konusu II. Meclis ağırlıkla iki partiden müteşekkildi. Bunların ilki “*Hizbi Demokrat*”⁵²⁶, diğeri ise “*İçtimaiyyun İtidaliyyun*” bir başka deyişle de “*İlumlular*” olarak adlandırılmışlardır⁵²⁷. Demokrat Parti 28 azadan ve İtidaliyyun 36 azadan mürekkepti.⁵²⁸ II. Meclis’te ayrıca “*İttihat ve Terakki*” adında üçüncü bir parti daha bulunmaktaysa da sayısal olarak az olduğundan daha sonra temsil gücünü kaybetmiş, diğeri iki parti arasında erimiş ve kapatılmak zorunda kalmıştır.⁵²⁹

Demokrat Parti, meclis dışından Haydar Han Amuoğlu ve Mehmed Emin Resulzade tarafından yönetiliyordu. Haydar Han Amuoğlu⁵³⁰, Bakü’deki sosyal demokrat siyasetçilerle İran Demokrat Partisi azaları arasında bir bağ kurulmasına vesile olmuştur. Ancak Farsçayı iyi derecede konuşamaması sebebiyle seçimlerde aday olamamış ve meclise iştirak edememiştir. Haydar Han bir müddet de İran Komünist Partisi’nde görev almıştır. Mehmed Emin Resulzade ise Rusya Devrimi’nden sonra Bakü’den İran’a gelmiştir. Bir süre sonra “*İrane Nev*” yani “*Yeni İran*” adlı siyasi bir gazete neşretmiştir. Bu gazete kısa zaman içinde Tahran’da en çok satılan gazeteler arasında girmiştir.⁵³¹

Az önce de bahsettiğimiz gibi I. Meclis’in icraatlarından biri de ülkenin mali yapısı üzerinde yapılan ıslahatlar olmuştur. Meclis çalışmaları dahilinde Amerika’dan gelen ekonomist Morgan Shuster ve beraberinde getirdiği 16 kişilik heyet İran mali yapısı üzerinde bir takım ıslahatlar yapmışlardır. Ancak yeniden yapılanma sürecine giren İran maliyesinin düzelmeye başlaması başta Rusya ve İngiltere olmak üzere bazı devletlerin hoşuna gitmemiş, özellikle Ruslar yapılan ıslahatların derhal durdurulmasını istemişlerdir. Sonuç itibariyle dış güçlerin (İngiltere ve Rusya) baskısı ile ve iki partinin anlaşmazlıkları sebebiyle yapılan yenilikler yarıda kalmış

⁵²⁶ Bu parti hakkında ve Baku Demkratçıları ile olan ilişkilerden bilgi için bakınız: Mansure İttihadiye, **Peydayeş ve Tahavvole Ahzabe Siyasi Meşrutiyyet (Devreye Avval ve Dovvome Meclisi Şüraye Milli)** Tahran, 1361, s. 64-72

⁵²⁷ Şemim, **a.g.e.**, s. 538

⁵²⁸ Bahar, **a.g.e.**, s. 9

⁵²⁹ Bahar, **a.g.e.**, s. 9

⁵³⁰ Daha fazla bilgi için bakınız İttihadiye, **a.g.e.**, s.71

⁵³¹ Abrahamiyan, **a.g.e.**, s. 130

ve II. Meclis çalışmalarına son vererek 1911 yılının sonlarına doğru kapanmak zorunda bırakılmıştır.⁵³²

Muhammed Ali Şah'ın azlinden sonra Ahmed Mirza tahta geçti, ancak daha yaşı küçük olduğundan resmi olarak taç giyemedi. I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce Ahmed Şah 18 yaşına girmiş resmi olarak tahta çıkmıştır⁵³³. Bazı kaynaklar onun I. Dünya Savaşı'ndan iki hafta önce, bazı kaynaklar ise 10 gün önce resmi olarak İran tahtına oturduğunu belirtmektedir. II. Meclis'in kapatılmasından sonra yaklaşık üç buçuk yıl süresince Meşrutiyet askıya alınmış ve ülkeyi vekaleten Nasir'ül Mülk yönetmiştir.

II. Meclis'in açılmasından sonra ve iki partinin gücü eline almasıyla beraber ikili bir rekabet ortamı oluştu. Aslında her iki partinin de nihai gayesi Meşrutiyet'i daim hale getirmektir. Ancak gün yüzüne çıkan fikir ayrılıkları nedeniyle asıl hedeflerinden uzaklaştılar ve farklı yollara doğru ilerlediler. İki parti arasındaki rekabetin izleri meclis içinde olduğu kadar meclis dışında da kendisini hissettirmekteydi. Mecliste her grup kendi düşüncelerini karşı cenahlara kabul ettirmenin mücadelesinde iken, meclis dışında da sahip oldukları gazeteler vasıtasıyla politikalarını halka ifşa etmekte ve onların desteğini talep etmekteydi. Zaman geçtikçe söylemler sertleşiyor, karşılıklı ithamlar tahammül sınırlarını zorluyor ve neticede teröre zemin hazırlanıyordu.

İlımlıların önde gelen isimlerinden Seyyid Abdullah Behbahani'nin evinde dört kişi tarafından öldürülmesi sinirleri iyiden iyiye germiştir⁵³⁴. İlımlılar tarafından neşredilen gazetelerin manşetlerinde cinayetin faillerinin Demokratçılar olduğundan emin başlıklarla halka suç duyurusunda bulunuldu. Kısa süre sonra Demokrat Parti'nin iki ileri geleni, Ali Muhammed Han Terbiyyet ve Seyyid Abdülrezzak öldürüldü. Be kez de Demokratlar cinayetlerin sebebi olarak İlımlıları işaret etmekteydiler. Zira bu saldırıların Behbahani'nin öcünü almak için yapılmış bir misilleme olduğu inancı Demokratlar arasında aksi iddia edilemeyecek kadar kati bir surette kabul görmekteydi. Ülke içindeki kaos her geçen gün daha da artmaktaydı.

⁵³² Bahar, **a.g.e.**, s. 10-11

⁵³³ Bu törende Osmanlı Devletinin elçisi ve Fransa, Belçika, Britanya, Almanya, Rusya, İspanya ve İtalyanın temsilcileri bulunuyordu.

⁵³⁴ Şemim, **a.g.e.**, s. 540

İran'daki istikrarsız ortamdan rahatsızlık duyan Ruslar olayların durulması için arabuluculuk yapmak üzere Tebriz'deki Meşrutiyetçiler'den Settar Han ve Bakır Han'ı Tahran'a gitmeleri konusunda teşvik etmişlerdir. İki zatın Tahran'a gelişi halk arasında büyük bir coşkuya ve sevince neden oldu. İngiltere ve Rusya'nın olayların yatışması için talep ettikleri ilk şart halkın elinde bulunan silahların derhal hükümete teslim edilmesiydi⁵³⁵. Bu sırada hükümetin başında olan Mostofi'ül-Memâlik olayların kolay yatışmayacağını farkında idi. Bu nedenle "Mücahit" ve "Melliunların" başındakilerle görüşerek silahların bir an önce teslim edilmesini istedi. Mostofi'ül-Memâlik yedi saat süren toplantı esnasında durumun çok kritik olduğunu ve 48 saat içinde halkın elinde bulunan tüm silahların teslim edilmesini etmeyenleri şiddetle cezalandırılacağını taraflara beyan etti. Toplantıda alınan kararlar ışığında bundan sonra emniyet güçlerinden başka kimsenin silah bulunduramayacağı halka ilan edildi. Ancak alınan kararların uygulanmasında büyük bir engel bulunmaktaydı. Devletin önemli kademelerinde görev yapanların çoğu Demokrat Parti yandaşlarından oluşmaktaydı ve kararların uygulanması konusunda isteksizdiler. Bu nedenle kararlar uygulanamadı.

Hükümet ile halk arasında yaşanan silahların teslimi restleşmesi İran Meşrutiyet tarihinin en trajik olaylarından birine sebep olacaktır. Kaynakların İran Meşrutiyeti için kara bir leke olarak not düştükleri olay Atabeg Parkı'nda meydana gelmiştir. Kesrevî'nin de anlattığı üzere bu parkın yakınında bir yerde konaklayan Settar Han, halka silahlarını teslim etmeleri konusunda çağrıda bulunarak onları Atabeg Parkı'na davet etmiştir. Settar Han ve Bakır Han'ın çağrısı üzerine parka akın eden halkın ise silahları teslim etmek için hükümetten bazı istekleri olmuştur. Öncelikle bu iş için kendilerine üç buçuk aylık bir sürenin tanınmasını isteyen ahali ayrıca teslim edilecek mühimmatın maddi karşılığının da kendilerine ödenmesini talep etmişlerdir. İstekleri kabul edilmeyen halkın silahları teslim etmek istememesi üzerine sınırlar gerilmiş ve mücahitler parkı ablukaya almıştır. Yaşanan gerilim esnasında hükümetin Dış işlerine Bakanı Abdul Hüseyin Müezzül Sultan parktan kaçarak Osmanlı Elçiliği'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Olayların yatışmaya başladığı ve halkın silahları teslim etmeye razı olduğu bir esnada Osmanlı uyruklu iki kişi Cemil Beğ ve Cemal Beğ parka gelmiş ve halka şunları söylemişlerdir: "*Bu*

⁵³⁵ Karadeniz, a.g.e., s.307

Mücahitler özgürlük için telaş ettiler ve buradaki çoğu kişinin ya kardeşleri ya babası bu yolda şehit oldu. Bu silahları savaşıarak düşmandan kazandılar. Devletin bu işi hiç reva değildir”⁵³⁶ Bu sözler biter bitmez ortalık karışmış ve kimse silahlarını teslim etmek istememiştir. Bir anda silah sesleri duyulmuş ve sayısı tam olarak bilinmeyen çok sayıda kişi hükümet güçleri tarafından vurularak öldürülmüş 200 kadar kişi de gözaltına alınmıştır. Settar Han ise kargaşada vurularak yaralanmıştır. Olayların yatışması ardından Settar Han, onun on yaşındaki oğlu ve Bakır Han bir faytona binerek Semsam ül Seltene’nin evine geçtiler⁵³⁷. Bu suretle Atabeg Parkı Olayı da trajik bir biçimde bitmiş oldu.⁵³⁸

Muhammed Ali Şah’ın azlinden sonra tahta geçen Ahmed Mirza, henüz yaşının küçük olması sebebi ile resmi olarak taç giyemedi. I. Dünya Savaşı’ndan kısa bir süre önce Ahmed Şah 18 yaşına girmiş resmi olarak tahta çıkmıştır⁵³⁹. Bazı kaynaklar onun I. Dünya Savaşı’ndan iki hafta önce, bazı kaynaklar ise 10 gün önce resmi olarak İran tahtına oturduğunu belirtmektedir. II. Meclis’in kapatılmasından sonra, yaklaşık üç buçuk yıl süresince Meşrutiyet askıya alınmış ve ülkeyi vekaleten Nasir’ül Mülk yönetmiştir.

Nasir’ül Mülk, Ahmed Şah resmi olarak tahta geçer geçmez ülkesini terk ederek Avrupa’ya gitmiştir. I. Dünya Savaşı’nın başlarında Rusya’nın bazı kayıplar vermesi III. Meclis milletvekilleri tarafından olumlu bir gelişme olarak telakki edilmiş ve meclisin faaliyetlerine başladığı dönem aynı zamanda I. Dünya Savaşı’nın da patlak verdiği bir zamana tesadüf etmiştir⁵⁴⁰. Ahmed Şah Meclis’te bizzat beyanat vererek bu savaşta ülkesinin tarafsız kalacağını dünyaya ilan etmiş⁵⁴¹, diğer ülkelerin de bu karara saygı duymasını istemiştir. Ancak bu kararını uygulamak için gereken tecrübeye ve güce sahip olmaması Şah’ın elini kolunu bağlıyordu. Ne savaşa giren devletler ve ne de Meclis’de çoğunluğu elinde tutan Demokrat Partililer Ahmed Şah’ın kararını görmezden gelerek İran’ın savaşa bitaraf kalmasını engellediler.

⁵³⁶ **Der Meşrute çe Gozaşt**, C.V, Tahran, 1390, s. 113

⁵³⁷ Ahmed kesrevi, **Tarih-i Hicdeh Sale Azerbaycan**, C.I, tahran, 2537, s. 143

⁵³⁸ Atabeg parkı hadisesine daha detaylı bilgi için bakınız Kesrevi, **a.g.e.**, s 137- 143 arası.

⁵³⁹ Bu törende Osmanlı Devletinin elçisi ve Fransa, Belçika, Britanya, Almanya, Rusya, İspanya ve İtalyanın temsilcileri bulunuyordu.

⁵⁴⁰ Abrahamyan, **a.g.e.**, s.139

⁵⁴¹ Mansüre Ettehadiye, “Hükümeti Movaghate İran” **İran ve cange cahaniye avval**, Tahran, 1386, s.

Demokrat Partililer'e göre İran Devleti, Almanya ve Osmanlı devletlerine savaşta yardım etmeliydi. Zira yıllardan beri İran üzerinde vesayetçi politikalar güden İngiltere ve Rusya'nın bu topraklardan çıkarılması ancak böyle mümkün olabilirdi. Bu nedenle Osmanlı ve Almanya ile işbirliği yapılması İran'ın menfaatineydi. Rusya ve İngiltere'nin I. Dünya Savaşı ile meşgul olması ve dolayısıyla da İran içişlerine müdahale edememesi İran Devleti'ne rahat hareket etme imkanı yaratmıştı. Bu söz konusu devletlerin olası bir savaşa dahil olması yeni açılan III. Meclis'te bulunan Demokrat Partilileri daha da güçlendirecekti⁵⁴². Demokrat Partililer bu ortamdan gerektiği gibi faydalanma niyetindeydiler⁵⁴³. Bu sırada İran (Kaçar) Devleti'nin Dış işleri Bakanı Ala-Ül-Devle Osmanlı Devleti elçisi ile bizzat görüştü ve İran'ın bu savaşta tarafsız kalması halinde Osmanlı Devleti'nin de İran'a aynı şekilde karşılık verip vermeyeceğini sordu? Osmanlı elçisi Asım Beğ bu soruya karşılık şu cevabı vermiştir: *“Eğer Rusya Azerbaycan'dan ordusunu geri çekerse Osmanlı Devleti de İran'ın tarafsız kalacağına ve İran sınırlarını aşmayacağına söz verdi.”* İran Devleti bunun üzerine Rusya'ya elçi göndererek Azerbaycan'dan ordularını geri çekmesini istedi⁵⁴⁴. Ancak Rusya İran'ın bu talebine şöyle cevap verdi: *“biz askerlerimizi Azerbaycan'dan çıkarsak Osmanlı Devleti'nin İran'a yine asker yollamayacağını ne garantisi var ki?”*⁵⁴⁵

Böylelikle Kaçar Devleti resmi olarak savaşa girmese bile savaş, fiilen ülke topraklarına girecekti. Bu sırada gizli bir şekilde Ruslar'ın eline bir bilgi geçti. Alınan bu bilgiye göre Demokrat Partililer, Osmanlı Devleti ve Almanya ile gizli bir şekilde anlaşarak onlara destek vereceklerdi. Ruslar bu nedenle başkenti ele geçirmek için Tahran'a bir grup asker yolladılar. Durumun anlaşılması üzerine İran Hükümeti meclisi kapatarak başkenti Tahran'dan İsfahan'a taşıma kararı aldılar. Milletvekillerinin çoğunluğu önce Kum şehrine daha sonra da İsfahan'a gittiler. Ahmed Şah da gitme yönünde karar almıştı, fakat bu noktada Ruslar'ın, Şah'ın Tahran'ı terketmesi halinde azlolmuş Muhammed Ali Şah'ı tekrar tahta çıkarma girişiminde bulunacağını bildirmesi Şah'ı bu girişimden alıkoymuştu. Durumun bu şekilde gelişmesi üzerine Ruslar, Tahran'ı işgal etmeyeceklerini açıklayarak ilerleyen

⁵⁴² II. Mecliste Demokrat partililerin ılımlılara göre sayıları daha azdı.

⁵⁴³ Mansure, İttihadiye, **Ahzabe Siyasi der Meclisi Sevvom(1333-1334)** Tahran, 1371, s. 91

⁵⁴⁴ İttihadiye, **a.g.e.**, s.120

⁵⁴⁵ Türece Atabeki, **İran ve cange cahaniye avval,(Avardgahe Abar Dolatha)**, Tahran ,1386. S. 14

ordularını durdurdular⁵⁴⁶. Böylece III. Meclis de Rus Devleti'nin baskısı ile kapanmış oldu⁵⁴⁷.

I. Meclis, Kaçar Hanedanı'nın iç meseleleri ve Muhammed Ali Şah ile meclis üyelerinin arasında var olan problemlerden, II. Meclis ise Ruslar ve diğer dış güçlerin baskısından dolayı kapanmak zorunda kalmıştı. Demokrat Partililer tarafından yönlendirilen ve yaklaşık iki sene varlığını sürdürebilen III. Meclis ise Osmanlı ve Almanya'ya yakınlığı sebebiyle Rusya'nın tepkisini çekmiş ve bu devletin zorlaması ile ortadan kaldırılmıştı.

Rusya'yı 1917 Bolşevik Devrimi'ne götüren süreç boyunca içte yaşanan karmaşa, Çarlık Rusyası'nın uzun dönem zarfında şekillendirdiği dış siyaseti sekteye uğratmaktaydı. Nihayet devrimle birlikte iktidarı ele geçiren Bolşevikler'in, Rusya'nın dış siyasetinde köklü değişikliklere girişmesi Rusya'nın ilişki içerisinde olduğu bir çok devlet gibi İran'ı ve İran iç siyasetini de etkiledi.

I. Dünya Savaşı boyunca toprakları Osmanlı, İngiltere, Rusya ve Almanya'nın savaş alanına dönmüş İran, bu durumdan büyük hasar almış durumdaydı. Savaş böyle devam ederken ansızın Rus devriminin gerçekleşmesi ve Rusya'nın savaş dışı kalması, bu andan itibaren İngiltere'yi İran'da daha güçlü bir duruma getirdi ve bu durum İran IV. Meclisi'ndeki siyasi akışı da etkiledi. Nitekim Demokrat Parti muhalifleri bu süreçte bu partinin arkasında İngiltere'nin olduğunu öne sürmekteydi.

Bolşevik Devrimi'nin etkisi kısa bir süre sonra Rusya'ya komşu devletlerce hissedilmeye başlandı. Artık Çar rejimi ortadan kalkmış ve Bolşevikler Rus yönetimini ele geçirmişlerdi. Devrimin öncülerinden Lenin, devrimin gerçekleşmesinin hemen ardından Rusya'nın ilişkide bulunduğu bütün ülkelere Çarlık zamanında yapılmış olan bütün antlaşmaları geçersiz sayabileceğinin mesajını vermişti. Bu sırada İran'da IV. Meclis'in kurulma çabaları da başlamıştı. III. Meclis'in kapandığı sırada Tahran'da kalmış yahut sürgüne gitmek zorunda kalmış demokratlar biraraya gelerek IV. Meclisi kurma çalışmalarına başladılar. Demokratların temel hedefi ise dış güçlerin etkisi altında olan Şah'ın çevresindeki

⁵⁴⁶ Selim, **a.g.e.**, s.147

⁵⁴⁷ AVIRI, **a.g.e.**, s. 364-365

kişileri ondan uzaklaştırarak yeni bir meclis ile dış güçlerin etkisinden uzak daha güçlü bir devlet oluşturmaktı⁵⁴⁸. Lenin tarafından gönderilen Brawine'yi, sıcak bir şekilde karşılayan demokratlar, bu süreçte sahip oldukları gazete ve dergilerde de Rus devrimini ve devrimi gerçekleştiren şahısları övücü pek çok makale ve haberler yayımladılar. Bu sıralarda Çarlık Rusyası'nın tarihe karışması ile İran'da rakipsiz kalan İngiltere, kendisine taraftar olan bir hükümeti başa getirmek için çalışmalarına hız vermiş, bu doğrultuda bazı demokratlarla müzakereler yaparak onları kendi safına çekmeye çalışmıştır.

26 Temmuz 1918'de Semsamü's-Saltana başkanlığındaki İran Hükümeti, Bolşevik Hükümeti'nden; Çarlık zamanında yapılmış Türkmençay Antlaşması'nda Rusya'nın kazanmış olduğu kapitülasyon⁵⁴⁹ hakkının kaldırılması, yine Çarlık zamanında Rusya ve İngiltere arasında yapılmış 1907'deki antlaşmanın⁵⁵⁰ geçersiz sayılması ve son olarak da sınırların tekrardan tespit edilmesi talebinde bulundu. Bu taleplerin bir nüshası da İngiltere'ye ulaştırıldı. Ancak İngilizler bu isteklere temkinli yaklaştı ve o an için İran'a savaş sonuna kadar bekleyerek sınırlarını korumaya çalışmasını, savaş bitince 1907'de yapılmış olan antlaşmayı iptal ederek İran'ın siyasi bağımsızlığını koruyacağını ve aynı zamanda yardım için bir miktar da para vereceğini bildirdi. İngiltere'nin bu cevabına Semsam-ül Saltana sert bir şekilde karşılık verdi. Saltana İngiltere'nin, savaş süresince İran'ın güneyinde bulunmasının, İran'ın savaşta tarafsız kalması ilkesine aykırı olduğunu, bu yüzden en kısa zamanda İngiliz ordusunun İran topraklarından çıkması gerektiğini ve böylece İran'ın kendi iç sorunlarına odaklanabileceğini bildirdi. Ancak onun bu sert tavrı görevinden azl edilmesi ile sonuçlanacaktı. Semsam-ül Saltana'nın azl edilmesinden sonra yerine İngiltere politikalarına uygun şekilde hareket edecek Vusuk'ül-Devle geçti. Aslında

⁵⁴⁸ Şemim, **a,g,e.** S.576

⁵⁴⁹ Kapitülasyon sözcüğün kökü ((Caput=Capitel)) ((Capitulum)) ve yeni latince ((Capitulation)) dan gelir ve başlıklar, bölümler, yarılmış vesika veya başlıklarla ortaya konmuş devletlerarası bir andlaşma anlamını taşır. Ne var ki kapitülasyon sözcüğü değişik zamanlarda geniş ve dar olarak farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ancak kapitülasyon ana anlamı ile ülkede oturan yabancılara devletlerarası andlaşmalar sağlanmış imtiyazlardı ifade eder. Kapitülasyonun çeşitli boyutları vardır ki en önemli olanı hukuki bir bakıştan ibarettir. Bu görüşe göre yabancıların hakları şahıslarının ve mallarının dokunmazlığı güvenlik altına alınmıştır. Yabancı kendi ülkesinin yasalarına bağlı kalıyor ve kendi mahkemesi önünde yargılanıyordu. Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız: Osman Nebioğlu, **Bir İmparatorluğun çöküşü ve kapitülasyonlar.**, Ankara 1986, s.1

⁵⁵⁰ 1907 Ruslar İran'ın kuzey tarafı İngiltere ise güney tarafı ve orta tarafsız olarak İran'ın kendi elinde kalsın andlaşmaya varmışlardı.

bu istekler resmi bir şekilde I. Dünya Savaşı'nın hemen ardından Ocak 1919'da Versay Konferansı'nda dile getirildi. İran bu konferansa Dış İşleri Bakanı Memalik Ensari ve Divan Başkanı Zekaü'l-Mülk nezaretinde katılmak istese de, bu durum İngiltere'nin sert tepkisiyle karşılandı. İngiltere, İran'ın I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kaldığını, bu yüzden de konferansa katılmasının söz konusu olamayacağını duyurdu. Fakat Amerikan heyeti başkanı George Lansing, İran'ın haklılığını savunarak, konferansa katılmasında herhangi bir sakınca bulunmadığını bildirdi. Ancak İngilizler'in sert tutumunun devam etmesi üzerine İran heyeti, taleplerini diğer ülke temsilcilerine yazılı bir şekilde sunmaya karar verdi. İran'ın isteği üç kısımdan ibaretti. Buna göre daha önce belirttiğimiz 1907 antlaşması geçersiz kılınarak, sınırlar XIX. yüzyılın başlarındaki hale getirilmeli; savaştan önce tarafsızlığını ilan etmiş olmasına rağmen toprakları savaş alanına çevrilen, yiyecek stoklarının tüketilmesi ile halkı açlık ve yoksulluğa itilen İran'ın uğradığı maddi ve manevi zarar, tazminat olarak ödenmeli ve kapitülasyon hakları kaldırılmalıydı. İngiltere'nin İran'ın bu taleplerine şiddetle karşı çıkmasının kuşkusuz en büyük sebebi, İran'ı resmen kendi sömürgesi yapacak ve tarihe 1919 Antlaşması olarak geçecek anlaşmayı Vusukü'd-Devle ile o günlerde gizli bir şekilde hazırlıyor olması idi.

VII. KAÇAR DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞ SÜRECİ VE 1919 ANTLAŞMASI

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru İran'ın politikalarına yön veren Semsamü's-Saltana'nın aldığı bazı kararlar İngiltere'yi rahatsız etmekte ve bu durum da Ahmet Şah üzerinde baskı oluşturmaktaydı. Bu sebepten dolayı Ahmed Şah ülkeyi baskı altında tutan İngiltere'nin tepkisini önlemek için Vusukü'd-Devle'yi yeni başbakan olarak atayarak, iki gün içerisinde heyetini tanıtarak göreve başlamasını emretti. Vusukü'd-Devle göreve başlar başlamaz ülkenin içerisinde bulunduğu karışık ortamı giderecek tedbirler aldı. Ülkedeki anarşi ortamını gidererek bir güven ortamı sağladı ve bu durum toplum tarafından takdirle karşılandı.

Öte yandan İngiltere tam bu sırada Tahran'da görev yapmakta olan elçi başkanı Sir Charles Marling'in yerine Sir Percy Cox'u atadı. Bu dönemde İngiltere'nin en başarılı siyasetçisi olarak kabul edilen Lord Kurzon İngiltere Dış İşleri Bakanı olarak görevdeydi. Kurzon'un aklında, artık Rusya'nın da Asya'da

büyük bir güç olmadığı süreçte, İngiltere’yi Asya’nın tek büyük gücü yapacak olan büyük bir projeyi hayata geçirmek yatıyordu. Bu dönemde İngiltere’nin Rusya’ya karşı ilk hamlesi 1919’da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin resmi bir kurulması ve bu devlet Türk Dünyası dahil Müslüman âleminde de ilk kez Cumhuriyet yönetim formuna dayanan devlet olarak işe başlamış oldu⁵⁵¹ ve bu devletin kurulmasında İngilterenin de büyük payı olmuştu zira yeni kurulmuş olan Bolşevik Hükümeti’ne Azerbaycan topraklarına hakim olmak çok önemliydi çünkü Baküye hakim olan Bolşevikler Rusya’ya petrol sağlayabilecekti⁵⁵². İran bu devlete ilk olarak Ağustos 1919’da bir heyet gönderdi⁵⁵³. Bir süre sonra da Osmanlı Devleti Ocak 1920’de bu devleti resmi olarak tanıdığını bildirdi. Daha sonra Vusuk’ül-Devle ile Sir Percy Cox arasında yapılan müzakerelerden sonra bir süre gizli tutulacak olan bir antlaşma imzalandı. Ancak 9 Ağustos 1919’da (h. 1337) İngiltere ve Kaçar Devleti arasında yapılan⁵⁵⁴ bu antlaşma ile Kaçarlar istiklalini yitirmiş bir hale geliyordu. Antlaşmanın İran’ın askeri durumunu ilgilendiren maddesine bakıldığında, burada İngiltere’nin çok zayıf bir İran istemediği anlaşılmaktadır. Tersine İngiltere, Kaçar Devleti’nin güçlü bir orduya sahip olarak bölgesinde güçlü, dış güçlere karşı koyabilecek bir hale gelmesini istiyordu. Bu şekilde İngiltere, Hindistan üzerindeki hâkimiyetini de sağlama almış olacaktı⁵⁵⁵.

6 maddeden oluşan antlaşmaya göre:

I. Madde: İran’ın ekonomik ve mali işleri bundan sonra İngiltere’nin kontrolü altında olacaktı.

II. Madde: İran ordusunun masrafları İran’ın kendi kaynakları ile karşılanacak ve ordu yine kendileri tarafından güçlendirilecekti. Fakat ordu İngiliz komutanların komutası altında olacaktı.

⁵⁵¹ Mehman Demirli, ‘‘azerbaycan halk cumhuriyeti 1918-1920’’, **Türkler**, 19. Cilt, ankara 2002, s.148

⁵⁵² Avrasya Dosyası, Musa Gasimov, **Bakü’nün kurtulması uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi:1918 yılı**, Azerbaycana Özel, Cilt VII, sayı 1, s. 20

⁵⁵³ Seyyed Ziya Tabatabayi Râd gazetesinin Müdürü ve Vusuk’ül-Devle taraftarlarından biri olan bir kaç kişi ile Baküye gittiler.

⁵⁵⁴ Cavad Şeyhül İslami, **esnade mahramaneye vizarete hariciye biritanya der bareye karardade 1919**, c.I ,Tahran 1365, s. 293-295

⁵⁵⁵ Kave Bayat, □Karardadi 1919 ve teşkili kuşun-ı müttehid ül şekil der iran□ **Tarihi muasiri İran**, C.II, Tahran 1369, s. 126

III: Askeri teşkilatlanmada Jandarma ve Kazak ordusu ile çeşitli birimler kaldırılacak, yerlerine tek tip üniforma ile tek tip bir ordu oluşturulacak ve bu ordu da İngiliz komutasında olacaktı⁵⁵⁶.

IV: Gümrük tarifeleri yeniden gözden geçirilecekti (İngiltere oluşturulacak yeni tarifeyi kendi lehine çevirmek istedi).

V: İngiltere eski antlaşmaları tekrar gözden geçirecek ve I. Dünya Savaşı'nda İran'ın uğradığı hasarları düzeltmeye çalışacaktı.

VI: İngiltere İran'da bulunan kendi ordusunun masraflarını İran'dan almayacak ancak İran da I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin sebep olduğu hasarı görmezden gelecekti⁵⁵⁷.

Bu antlaşmada bu maddelerin dışında İran demiryolları ile diğer başka konular hakkında da anlaşmalar vardı. İngiltere'den bu ıslahat için gelecek mali destek ve askeri görevlilerin maaşları yine İran Devleti tarafından karşılanacaktı. Ancak İran'ın bu masrafları karşılayabilecek ekonomik gücü olmadığından, devlete 2.000.000 pound borç verilecek ve İran bu parayı yüzde yedi faiz ile 20 senede geri ödeyecekti. Bu antlaşma ile Kaçar İran'ı resmen İngiltere'nin bir sömürgesi haline gelmek üzereydi.

Rusya'nın baskısı ile III. Meclis milletvekillerinin Tahran'dan ayrılması ve meclisin kapanması ile İran yaklaşık 4 yıl meclissiz kalmıştı. Meşrutiyet'in ilanı ve ilk meclisin kurulmasından V. Meclis'in kuruluşuna kadarki süreçte ülke için en verimli meclis IV. Meclis olarak görülmektedir. 1 Nisan 1921'de resmi olarak faaliyetlerine başlayan IV. Meclis, özellikle halk ve aydın kesimin direnişi ve itirazlarının da tesiri ile 1919 Antlaşması'nı kabul etmediğini bildirmiştir. Nikki R. Keddie'nin de dikkat çektiği üzere İngiltere artık bu antlaşmanın varlığını

⁵⁵⁶ Bu konuda bakınız Bayat, **a.g.m.**, s.125-135

⁵⁵⁷ Bu madde oldukça ilginçtir. İngiltere, İran'ın resmi olarak I. Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, bu açıklamayı göz ardı ederek Hindistan kapısını güvende tutmak için İran topraklarında Osmanlı ve Almanya ile savaşa tutuşmuş ve hasara sebep olmuştu. Savaş sonrasında İran, savaş sırasında yaşadığı bu mağduriyetin telafi edilmesi için Versay Konferansı'na katılma teşebbüsünde bulununca da sert bir tutum sergiledi. İngiltere'nin, İran'ın savaşta tarafsız kaldığı ve bu savaşta yeri olmadığı için bu konferansa katılamayacağını iddia ederken sonradan bu antlaşmada sebep olduğu zararı kabul etmesi kuşkusuz İran topraklarına tacizde bulunduğunu da resmi olarak kabul etmesi anlamına geliyordu. Aslında İngiltere 1919 Antlaşması vasıtasıyla kendisini bu hususlardan kurtulmaya çalışıyordu.

sürdüremeyeceğine kanaat getirerek başka çarelere yönelmeye başlamıştı⁵⁵⁸. Diğer taraftan I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yaşanan bu süreçte artık ABD de uluslararası alanda yaşanan siyasete girmiş durumdaydı. Bu süreçte İran'ın, İngiliz şirketlerinin elinde bulunan güney petroleri de artık gündemdeydi. Yaşanan tüm bu gelişmeler sırasında Rıza Han da IV. Meclis'te tarih sahnesinde yerini aldı. IV. Meclis'te Ahmed Kavam (Kavam- Ül Saltane) kabinesinde yer alan Rıza Han genelkurmay başkanı unvanını taşıyordu. Ahmed Kavam kabinesi döneminde ülkede iç karışıklık sona ermiş sükûnetin hakim olduğu bir sürece geçilmişti. Ancak Ahmet Kavam'ın başarıları Ahmed Şah'ın düşüncelerine pek uygun değildi. İngiltere ve Rusya da bu kabineden ve faaliyetlerinden memnun değildi. Zira 1919 Antlaşması yürürlükten kaldırılmış ve Ruslar'a karşı bir dayanışma ortaya çıkmıştı. İşte bu yüzden kabinenin düşürülmesi için derhal harekete geçen bu güçler bir süre sonra amaçlarına ulaştılar ve Kavamü's-Saltane istifasını sundu. Kabinin istifasını hemen kabul eden Ahmed Şah, bunun yerine Moşirü'd-Devle'yi yeni başbakan olarak tayin etti. Bu yeni kabinede de Rıza Han yine genelkurmay başkanı olarak yerini aldı. Bu yıllarda Ahmed Şah siyasetten uzak kalma amacıyla bir müddet önceden Avrupa seyahatine çıkma planları yapmış, buna da hastalığını bahane göstermişti. Dış güçlerin baskısı ile istikrarı sağlamış bir kabinenin ortadan kaldırılması doğal olarak İran'a tekrar huzursuz ortamı getirmişti. Bu süreçte dış güçlerin yoğun baskısı neticesinde heyetler ve kabineler istikrarı sağlayamıyor ve sürekli değişiyordu. IV. Meclis'in sonlarına doğru ABD bankalarından 5 milyon dolar borç alma layihası onaylanmıştı, ancak adı geçen meclisin ömrü bunu görmeye yetmedi. Artık Kaçar Devleti'nin kaderini belirleyecek V. Meclis'in kuruluş aşamasına gelinmişti, zira Ahmed Şah, bu kez Rıza Han'ı hem başbakan hem de genelkurmay başkanı olarak tayin edecekti.

Bu süreçte Moşirü'd-Devle istifasını sunmuş ve IV. Meclis'in kapanışından birkaç gün sonra Rıza Han, Ahmed Şah'ın onayı ile işleri ele aldı. V. Meclis henüz kurulmadan vekillerin çoğunluğu zaten Rıza Han'ın meclis başkanı olması arzusunda idiler ve bu dilekleri doğrultusunda V. Meclis kurulmuş oldu.

⁵⁵⁸ Nikki R. Keddi, **İran-ı Devrane Kacar ve ber amadane Riza Han**, çevren Mehdi Hakikathah, Tahran 1381, s.132

Daha bir iki sene önce Avrupa seyahatinden dönmüş olan Ahmed Şah, III. kez Avrupa seyahatine çıkma kararı aldı. Mısır'daki İskenderiye Limanı'ndan gemi ile Fransa'nın Marsey Limanı'na doğru yola koyulan Ahmed Şah'ın, bu son gezisi olacaktı. Zira Şah bir daha ülkesine dönemeyecekti. Ahmed Şah'ın son Avrupa seyahatine çıkma bahanesi ile İran'dan ayrıldığı sırada Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde de Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştu. Ahmed Şah'ın İran tahtında kalmasından yana olan Yeni Türkiye Cumhuriyeti, bu amaçla anne tarafından Kaçar Hanedanı'na mensup bir şahıs olup Kaçar Hanedanı'nın ayakta kalması düşüncesine sahip olan Anuşirvan Sipahbodı'yı arabuluculuk için görevlendirdi. Türk tarafı Sipahbodı aracılığı ile Ahmed Şah'a onu tekrar tahtta görmek istediklerini bildirdi. Bunun için kendisini Türkiye'de beklediklerini, birleşik Türk-İran ordusu ile tahtı ele geçirebilmesi için kendisine destek vereceklerinin sözünü verdi. Fakat mesajı alan Ahmed Şah, başka bir devletten destek almak suretiyle tahta geçmenin Kaçar Hanedanı geleneklerinde olmadığını Atatürk'e bildirerek, bu teklifi geri çevirdi. Bunun üzerine Atatürk, ülkenin denetimini ele geçirmekte olan Rıza Şah ile ilişkilerini geliştirmeye yöneldi.⁵⁵⁹

Bu süreçte Rıza Han'ın üzerinde en çok durduğu ve önem verdiği mevzu memleketin iç güvenliğinin sağlanmasıydı. Nitekim yabancı kaynakların da belirttiği üzere Rıza Han bu dönemde ciddi bir şekilde bu konu üzerine eğilmişti. Neticede V. Meclis'in açılmasından önce bile çoğu kişi Rıza Han'ın başkan olması arzusundaydı. Rıza Han hem başbakan hem de genelkurmay başkanı görevini yerine getirmekte idi. Artık halk arasında bile cumhuriyet sesleri yükselmeye başlamıştı. Ahmed Şah, Fransa'da hayatını idame ettirirken, İran'da Kaçar Hanedanı'nın ortadan kaldırılması için ülkenin her yanından mektuplar ve dilekçeler meclise yağmakta idi. 85 üyeli V. Meclis'te 5'e karşı 80 oy ile Kaçar Hanedanı'nın ortadan kaldırılması resmen onaylanmış oldu. Bu mecliste yine milletvekilleri tarafından alınan bir kararla millet vekilleri sayısının ikiye katlanarak yeni bir meclis kurulması ve ülkenin geleceği için kararlar alması hayata geçirildi. Eylül 1925'te (h. 1304) kurulan Meclis-i Müessisan, 257 oya karşı 260 oyla, Kaçar Hanedanı'nın ortadan kaldırılmasına karar vererek Hanedan'ı tarih sahnesinden resmen sildi. Ancak Hanedan'ın tarihe karışması

⁵⁵⁹ Hüseyin Mekki, **Mühteseri az zendegi siyasi sultan ahmed şah-ı kacar**, tahrân, 1362, s. 244

kuşkusuz bazılarının menfaatine bir durum değildi. Halkın ve meclisin güçlü iradesi farkında olan Ruslar da, Hanedan'ı diriltmek için herhangi bir faaliyette bulunmadı.

VIII. OSMANLI DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

Osmanlı İmparatorluğu, bir nevi varlığını korumak için I. Dünya Savaşı'na katılmıştır. Mali ve iktisadi durumu sarsılmış olan Osmanlı Devleti'nde üretimin azalması ve buna ilave olarak ulaştırma faaliyetlerinin de yetersiz kalması⁵⁶⁰, halk ve ordunun beslenmesini güçleştirmişti⁵⁶¹. 19 Eylül 1918'de İngilizler'le yapmış olduğu Nablus Savaşı'nı işte bu olumsuz sebeplerden dolayı kaybeden Osmanlılar, Şam, Havza, Humus gibi önemli şehirleri de terk ederek hızla Halep'e doğru çekilmiştir. Nablus Savaşı'nı kaybeden Osmanlılar'ı, bundan ziyade Trakya'dan gelen tehlike endişeye sevk etmiştir. Zira İtilaf kuvvetleri Yunanistan'dan İstanbul'a doğru harekete geçerek Türkler ve Almanlar arasındaki karayolunu kesmiş ve Doğu Trakya sınırlarına yaklaşmışlardır. Bu düşman kuvvetinin karşısına çıkabilecek Osmanlı kuvveti yedi sekiz bin askeri geçmemektedir. Öte yandan 26 Eylül 1918'de Bulgarlar'ın, İtilaf Devletleri'ne mütareke teklif etmeleri ve 30 Eylül'de Selanik'te bir mütareke imzalanmaları Makedonya cephesinin çökmesine yol açmış ve Osmanlı Devleti'nin Almanya ile olan irtibatı kesilmiştir. Böylelikle Almanya'dan gelen silah ve cephane yolu da kapanmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'ni büsbütün güç duruma düşürmüştür⁵⁶². Böylece aynı zamanda çeşitli cephelerde çarpışmak zorunda kalmış ve kendisinden umulmayan bir savaş gücü harcamıştır. Osmanlı orduları ve hatta onunla birlikte savaşan Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'ın toplam gücü savaşı kazanmak için yeterli gelmemiştir. 1914-1918 yılları arası vuku bulan I. Dünya savaşı sonunda yenik duruma düşmüşlerdir. Savaşı kazanan devletler, savaşın maliyetini Osmanlı İmparatorluğu'na ödetmek için, daha silahların patlamaya başladığı günü izleyen aylarda hesaplarını yapmaya başlamışlar, İmparatorluk topraklarının her

⁵⁶⁰ Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız yayınlanmış olan makale Gökhan Bolat, **İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaş Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları**, International Journal of Social Science, Volume 6 Issue 3, p. 1067-1107, March 2013

⁵⁶¹ Ahmet Hürşit Tolon, **Birinci Dünya Savaşı sırasında Taksim Andlaşmalar ve Sevre giden yol**, Ankara 2004, s. 91

⁵⁶² Tolon, **a.g.e.**, s. 92

büyük devlete bir pay çıkaracak kadar geniş olması hesap işlerini onlar adına daha da kolaylaştırmıştı. Bütün sorun, bunları kağıt üzerine döküp imzalamak ve savaşı kesin bir zaferle bitirmeye kalmıştı. Komutanlar bu zaferi sağlamak için uğraşırken diplomatlar da askeri hareketin gelişmesine paralar olarak gizli antlaşmalar imzalamakta idiler. İstanbul Antlaşması (Mart 1915’de), Londra Antlaşması (Nisan 1915’de), Sykes-Pykot Antlaşması(1916’da) ve Anadolu ile Arap memleketlerinin paylaşımını (1916 ilkbahar) bu anlaşmalara örnek olarak gösterebiliriz⁵⁶³. I. Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru Osmanlı Devleti, hem Doğu hem Güney Cepheleri’nde askerî harekât halinde idi. Doğu Cepheleri’nde bir takım askeri ve buna bağlı olarak siyasi başarılar elde edildiği halde, Güney Cephesi’nde durum her geçen gün daha da kötüye gidiyordu. 19 Eylül 1918’de Filistin, Suriye Cephesi’nde İngiliz saldırısı hızla gelişmiş ve Türk kuvvetleri kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Irak Cephesi’nde de durum farklı değildi. İngilizler 60.000-70.000 kişilik bir ordu ile İstanbul ve Boğazlar bölgesi üzerine yönelmiştir. Trakya’daki Türk kuvvetlerinin mevcudu 8.000 geçmiyordu. Bu kadar kuvvetle düşmanın durdurulması mümkün değildir. Bir önlem almak üzere Doğu Cephesi’ndeki bazı tümenler İstanbul ve Boğazlar bölgesine sevk edilmiştir. Güney Cephesi’nde uğranılan yenilgiden çok, İstanbul’un tehdit altında bulunması Osmanlı yetkililerini düşündürmüştür. Osmanlı Devleti, Almanya’dan bir gün sonra, 6 Ekim 1918’de İspanya aracılığı ile ABD Başkanı Wilson’a mütareke için başvuruda bulundular⁵⁶⁴. 19 Ekim’de ise Wilson tarafından Antlaşma yapılmasından yana olduklarını belirtti. İngilizler tarafından da kabul edilmiş olan bu mütareke teklifi 23 Ekim’de İngiliz Amirali Calthorpe tarafından gelen telgraf ile Sadrazam’dan, mütareke görüşmelerinde bulunmak üzere Mondros’a derhal bir heyet gönderilmesini istemiştir. İzzet Paşa bu haberi alır almaz derhal saraya gelerek Sultan Vahideddin’e durumu belirtmiştir. Sultan Vahideddin, Damat Ferit Paşa’nın gönderilmesini istemiştir ancak Hükümet, Nurettin Paşa başkanlığında bir heyet göndermeye karar vermişti. Bunun üzerine hükümet bir takım sebeplerden dolayı Bahriye Nazırı Rauf Bey Başkanlığında Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet ve Yarbay Sadullah Beylerden kurulan bir heyet oluşturmakla Mondros’a göndermiştir. Heyet 26 Ekim akşamı Mondros’a varmıştır. Mütareke

⁵⁶³ Karal, **a.g.e.**, C. IX. s.541

⁵⁶⁴ **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C.I, Ankara, 2001, s. 133

görüşmeleri 27 Ekim Pazar günü sabahı başlamış ve 30 Ekim Çarşamba günü akşamı mütarekenin imzalanması ile sona ermiştir⁵⁶⁵. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın⁵⁶⁶ XI. maddesi doğrudan doğruya İran'ın Kuzeybatı tarafı cephesi ile ilgilidir. Şöyleki XI. madde İran'ın kuzeybatı kısmındaki Kuva-yı Osmaniye'nin derhal harptan evvelki hudut gerisine çekilmesi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maveray-ı Kafkas'ın evvelce Kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttetikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir⁵⁶⁷. Böylece, İran ve Azerbaycan, İngiliz kontrolüne girerken, Türk-İran ilişkilerindeki düşmanlık da sona eriyordu⁵⁶⁸. Artık Osmanlı Devleti son nefeslerini çekmekte idi. Daha önce 1915'te Çanakkale savaşında da adı çıkan Mustafa Kemal Atatürk o dönemde bir komutan olarak ve artık daha da adı duyulmakta idi. 1920'li yıllarda Halep'in yukarısındaki tepelere doğru stratejik bir gerilemeden sonra, Türkiye'nin bu doğal sınırının ötesindeki Türkiye topraklarının kendini savunan Osmanlı kuvvetlerinin kalıntısının başına geçti. 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Mustafa Kemal savaşta bulunduğu cephelerde yenilmemiş bir komutan olarak ortaya çıkmakta idi. Böylece kendisiyle ulusunun geleceğini belirleyecek anayurdu Anadolu onu bekliyordu⁵⁶⁹.

Bu durumda Mondros Ateşkes Antlaşması'nı etkinleştirmeye çalışan İtilaf Devletleri tarafından yeni yapılacak olan Sevr Antlaşması ortaya çıkacaktı.

Barış Antlaşması, Osmanlı temsilci heyeti üyeleriyle İtilaf Devletler temsilcileri arasında 10 Ağustos 1920 günü Sevres'de imzalanmıştır. Antlaşmanın imzalandığı haberini İstanbulda *Peyam-ı Sabah* (12 Ağustos 1920, No.11040, s. 1) ve *Vakit* Gazetesi (12 Ağustos 1920, No. 962, s. 1) tarafından yayınlanmıştır. Vakit gazetesi, ayrıca kara çerçeve içinde " bugün Millî Matem Günüdür" başlığı ile bugünkü dilimizde özleştirirsek şöyle denmektedir: " Barış Antlaşması'nın imzası haber alındığı günün ulusal yas günü sayılması önceden kararlaştırılmıştı. Bu karar uyarınca, bugün, ulusal yas günü sayılacak ve bütün İslam ve Türk kurumları kapalı

⁵⁶⁵ **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, a.g.e.**, s. 134

⁵⁶⁶ Mondros Ateşkes Antlaşmasının 25 Maddesini detaylarını öğrenmek için bakınız Erim, **a.g.e.**, s. 519-524

⁵⁶⁷ Erim, **a.g.e.**, s. 521

⁵⁶⁸ Saray, **a.g.e.**, s. 111

⁵⁶⁹ Lord Kinross, **Osmanlı İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü**, çev: Meral Gaspıral, İstanbul, 2008, s. 623

bulunacaktır.’’ Bu antlaşmada Osmanlı Devleti tarafından Hâdi Paşa önce Antlaşma’nın altına imza koydu. İmza törenine Fransız Başbakanı Mösyö Millerand başkanlık ediyordu. Türk temsilcilerinin imza töreni bittikten sonra, Müttefikler temsilcileri antlaşmayı imzaladılar. Bunlar arasında İtalya, Yunanistan temsilcileri de bulunuyordu. Sırbistan ile Hicaz Hükümetleri imzalamadılar. Zaten törende temsilcileri de hazır bulunmamışlardı.⁵⁷⁰

Burada söz konusu olan İtilaf Devletleri tarafından Mondros Ateşkes Antlaşması ile ve daha sonra Sevr Antlaşması ile uygulamaya giren parçalanmış olan Osmanlı Devleti’nden sonra Fransa, İtalya, Yunanistan arasında Anadolu’nun da paylaşması için planlar yapıldı. Buna göre, Türk Devleti kara içlerindeki birkaç eyaletten ibaret kalacaktı. Bir kere daha vatanının haklarını korumak için çarpışmaya hazırlanan Mustafa Kemal Anadolu’da resmi bir görev elde etmeyi başardı. Burada iki Türk Ordusu’nun komutanlarının desteğiyle müttefiklere ve kabul ettirmeye çalıştıkları barış koşullarına karşı bir ulusal direniş hareketi başlattı. Üç yılın içinde önce Sultan’ın kuvvetlerine karşı bir iç savaş, arkasından da Yunan ordularını Anadolu’dan atmak için giriştiği bir kurtuluş savaşını kazandıktan sonra, Türk topraklarını yabancıların istilasından kurtardı. Daha sonra Ankara’da kendi millet meclisini kurdu. Sonrada Lozan’daki⁵⁷¹ yeni barış konferansında Türkiye için talep ettiği yeni sınırları Müttefikler’den kopardı. Böylece Anadolu’nun tamamını, Avrupa’da da Edirne’nin de içinde bulunduğu Trakya’nın bir parçasını kurtarmış oluyordu.

Saltanatı kaldırdıktan, sonuncu sultan VI. Mehmed’i de sürgüne gönderdikten sonra Mustafa Kemal 29 Ekim 1923’de Türkiye Cumhuriyeti’ni ilan etti. Böylece, bir dünya imparatorluğu olarak çöküşünden sonra Türkiye ulusal bir devlet olarak ayakta kalacak ve geliştirecekti⁵⁷².

⁵⁷⁰ Seha L. Meray, Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri, (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. No 409, Ankara, 1977, s. 41

⁵⁷¹ Lausanne

⁵⁷² Kinros, **a,g,e.**, s. 623

SONUÇ

Çalışmamız sonucunda elde ettiğimiz verilere geçmeden evvel bir hususu dile getirmek sanırız ki faydalı olacaktır. Devletlerarası siyasette meydana gelen vakıalar, siyasi tarih çalışmalarının ana membaini teşkil etmektedir. Bu bağlamda siyaset ile tarih, birbiri ile doğrudan alakalı iki kavram olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında coğrafyanın da tarihsel sürece doğrudan etki ettiği yadsınamaz bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Şöyle ki yaşanan coğrafyaya paralel olarak gelişen ekonomik modeller, tarihin akışına doğrudan etki etmektedir. Örneğin Körfez ülkelerinin petrole dayanan ekonomileri, tropikal bölgelerin gelirlerinin büyük bir kısmını turizmden elde etmeleri, tarihsel sürece etki eden lokal etmenlerden bazılarıdır. Anadolu ve İran coğrafyasında tesis edilen devletlerin de jeostratejik konumu, küresel güçler tarafından mütemadiyen tehdit ve tazyik edilmelerine neden olmuştur. Bu da yerüstü ve yer altı kaynakları bakımından zengin bir bölge olan Ortadoğu coğrafyasının bilinçli ve planlı bir şekilde istikrarsızlaştırılmak istenmesi gibi bir sonuca yol açmış bulunmaktadır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Osmanlı-Kaçar siyasi ilişkilerinin ana eksenini de yine bu sözünü ettiğimiz küresel baskılar ve iki devlet arasında kökleri daha eskilere dayanan mezhepsel farklılıklar belirlemiştir.

Osmanlı ve İran toplumu arasında tarihsel ve kültürel bir ayrışmaya sebebiyet verecek olan olayların başlangıcı Safevi Hanedanı dönemine kadar gitmektedir. İran'da Safevi Devleti'nin tesis edilmesi ile bu devletin kurucusu olan ve aslen bir Türk olan Şah İsmail'in Şîî mezhebini, ideolojik bir biçimde iki devletin temelini teşkil eden Türkmen aşiretleri arasında yaymak istemesi, sosyokültürel bir devinime yol açmıştır. Bu süreçte Osmanlı Sultanı I. Selim'in halifelik unvanını alarak kendisini Sünni Müslümanların koruyucusu olarak ilan etmesi, iki Türk devleti arasındaki savaşı kaçınılmaz hale getirmiştir.

Çaldıran yenilgisi ardından belirsizliğe sürüklenen Safevi Devleti, I. Şah Abbas döneminde istikrarını yeniden tesis ederek, içte ve dışta muktedir bir devlet haline gelmiştir. Ancak, Osmanlı-İran ilişkilerinin yakın geçmişine damga vuran çatışma siyaseti, onun döneminde de devam edecektir. İki devlet arasında güven ortamının henüz tesis edilmediği bir dönemde, Osmanlı Padişahı Sultan Süleyman

tarafından 1534 yılında fethedilen ve Şîî mezhebinin kutsiyet atfettiği bir bölge olan Bağdad'ın Şah Abbas tarafından ele geçirilmesi Osmanlı-İran ilişkilerinde yeni bir kaosa neden olmuştur. Şah Abbas 1624 yılında Bağdad'ı ele geçirmiş ve şehir yaklaşık on dört sene Safevilerin hâkimiyetinde kalmıştır. Bu hadise ardından Osmanlı-İran ilişkilerinin kilit noktasını Bağdad meselesi teşkil edecektir. Osmanlı Devleti, Sultan IV. Murad döneminde tüm gücünü ve mesaisini Bağdad'ın yeniden alınması işine hasretmiştir. Nihayetinde 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin (Zohab) Antlaşması gereği Bağdad yeniden Osmanlı mülkü haline gelmiştir. Kasr-ı Şirin (Zohab) Antlaşması ardından yaklaşık seksen beş sene boyunca herhangi bir çatışma yaşanmamış, iki devlet arasında barış devam etmiştir. Hatta iki ülke arasında ilerleyen dönemlerde ortaya çıkan sınır anlaşmazlıkları bu antlaşma hükümlerine göre çözüme kavuşturulmuştur. Örneğin 1732'de Ahmet Paşa Antlaşması'nda ve sonra 1745 yılında I. Mahmud ve Nadir Şah arasında yapılan Arpaçay Antlaşması'nda sınırlar IV. Murad ve Şah Safi arasında yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması maddelerine göre düzenlenmiştir.

Osmanlı ve İran arasında meydana gelen anlaşmazlıkların önemli bir nedeni de kutsal yerler meselesidir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Şîî mezhebine mensup Müslümanlarca ziyaret edilmek istenen Bağdad, Kerbela ve Necef şehirlerin Osmanlı mülküne dahil olması İran tebaası olan zairler için sıkıntı yaratmaktaydı. Ayrıca iki taraf arasında muayyen bir sınırın bulunmuyor olması ve zairlerin geçtiği güzergah'larda güvenliğin istenilen ölçüde sağlanamaması, diplomatik krizlere neden olmaktaydı. Söz konusu bu sıkıntılar Safeviler ardından Nadir Şah ve Zendler dönemine de sirayet etmiştir. I. ve II. Erzurum Antlaşmaları sonucunda iki taraf arasındaki sınır problemi, İngiltere ve Rusya gibi devletlerin tazyikleri nedeniyle kesin olarak çözümlenememiştir. Tüm bu anlaşmazlıklar Osmanlı ve İran arasında savaşı tek çözüm şekli haline getirmiştir. Burada şunu belirtmek gerekir ki İran ve Osmanlı devletleri arasında barışın tesis edilememesi ve mütemadiyen patlak veren savaşlar, en çok küresel güçlerin çıkarlarına hizmet etmekteydi. Bu dönemde iki ülke toprakları üzerinde planlar icra eden ve Ortadoğu coğrafyasının yer altı ve yerüstü zenginliklerinden nemalanmak isteyen İngiltere ve Rusya gibi emperyalist güçler, bu istikrarsız ortamdan ziyadesiyle istifade etmişlerdir.

1795 yılı İran'da yeni bir iktidarın doğuşuna sahne olmuştur. Ağa Muhammed Han riyasetinde iktidara gelen Kaçar Hanedanı, İran topraklarına bir nebze de olsa istikrar getirmiştir. Ancak İran toplumu için yeni bir yönetim anlayışını beraberinde getiren zaman dilimi dünya tarihi açısından da önemli gelişmelere gebe dir. Sanayi İnkılâbı ve Fransız Devrimi'nin etkisiyle ivme kaydeden Avrupa devletleri, gelişen sanayilerine hammadde, ürettikleri mamullere de pazar yaratmak maksadıyla emperyal bir siyasete temayül etmişlerdir. Bu nedenle hem Osmanlı hem de Kaçar Devleti içte ve dışta bir takım tehditlerle mücadele etmek durumunda kalacaktır.

İran'da kısa süren Ağa Muhammed Han dönemi ardından Kaçar tahtına amcasının oğlu olan Feth Ali Şah geçmiştir. Bu dönemde Rusların baskılarına artık iyiden iyiye maruz kalan Kaçarlar, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmalarını imzalamak durumunda bırakılmıştır. Bu antlaşmalar neticesinde büyük toprak kayıplarına uğrayan Kacar Devleti, dış siyasette sıkıntılı bir sürece girecektir. Son derece ilginçtir ki Osmanlı ve Kaçar devletleri bu dönemde Avrupalı devletler ile yaptıkları antlaşmalar gereği toprak kayıplarına uğrarken, bunun karşılığında sadece içi boş teminatlar almışlardır. Örneğin Türkmençay Antlaşması gereği İran'dan toprak kazanımları sağlayan Rusya, bunun karşılığında sadece gelecekte Abbas Mirza'nın tahta çıkması için destek vaadinde bulunmuştur. Ruslar yine benzer bir şekilde hem Osmanlı hem de Kaçar Devleti'nden elde ettiği topraklar karşılığında bir başka devletin bu iki devlete savaş ilan etmesi durumunda destek verme vaadinde bulunmuşlardır. Hatta bazı durumlarda savaşı başlatan tarafın İran ve Osmanlı devletleri olduğu bahanesi ile antlaşma maddelerini hükümsüz sayarak vaat ettikleri desteği sağlamamışlardır.

Osmanlı ve Kaçar devletlerinin dış siyasette kaderleriyle baş başa bırakılmaları ve istismara uğramaları, devlet teşkilatında bir takım yeniliklerin ve reformların gerçekleştirilmesi ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu suretle Osmanlı Devleti cihetinde ilk adımı Sultan III. Selim atmıştır. Onun döneminde başlatılan ve patlak veren bir isyan sonucu kesintiye uğrayan ıslahat hareketleri, selefi II. Mahmud döneminde de devam edecektir. II. Mahmud döneminin en önemli yeniliği hiç

şüphesiz artık amacından sapan ve devlete faydadan çok zarar getiren Yeniçeri Ocağı'nın kapatılarak, yeni nesil silahlarla donatılmış Avrupa normlarında bir ordunun teşkil edilmesidir. Askeri kurumlarda başlatılan bu reformlar kısa zamanda diğer idare mekanizmalarına da tatbik edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen yenileşme hareketleri ile eş zamanlı olarak Kaçar Devleti'nde de bir takım reformlar hayata geçirilmek istenmiştir. Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza, Avrupa tarzında asker yetiştirmesi ve teçhiz edilmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Ancak ömrü vefa etmemiş ve kısa zaman sonra hastalanarak hayatını kaybetmiştir.

Osmanlı ve İran münasebetleri tetkik edildiğinde görülecektir ki bu iki devlet ne zaman ittifak halinde olsalar Rusya'ya karşı daha güçlü ve dirençli konuma gelmişlerdir. Ancak bu vaziyeti idrak etmekte yetersiz kalan, belki de iki devlet arasındaki tarihsel husumetten kendilerini soyutlayamayan Osmanlı ve İran devlet adamları, ferasetli politikalar üretememişlerdir. Osmanlı ve İran devletleri arasında güven ortamının bir türlü tesis edilememesinde dış güçlerin sürekli bu iki devlet arasına nifak sokmaya çalışması da etkili olmuştur.

Osmanlı ve Kaçar devletleri birbirine rakip iki komşu devlet olmalarına rağmen benzer tarihi süreçleri ve değişimleri yaşamışlardır. Şüphesiz bunda emperyalist güçlerin her iki devleti kuşatan baskıcı politikaları etkili olmuştur. Bu dönemde ortak dertlerden muzdarip bulunan Osmanlı ve İran aydınları birbirlerinden ilham almaktan geri durmamışlardır. Bu mefhum özellikle iki ülke tarihinde öne çıkan siyasi şahsiyetlerde açıkça görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde idari anlamda önemli değişimlere imza atan Mithat Paşa ile Kaçar Devleti'ni yaptığı reformlarla çağın gerektirdiği standartlara kavuşturma gayesi güden Emir Kebir arasındaki benzerlikler dikkate şayandır. Öyle ki her iki devlet adamının kaderi de benzer şekilde tecelli etmiş ve ilki Taif'te, ikincisi de Kaşan'da sürgünde bulundukları bir esnada öldürülmüşlerdir. Bu iki ayrı devlet adamının hayata geçirmek istediği projeler şüphesiz ki, İran ve Osmanlı devletinin geri kalmışlık olgusundan beslenen çıkar odaklarının menfaatlerini zedelemiştir. Askeri, idari ve kültürel alanda birçok gelişmeye sahne olan bu reform hareketleri sonucunda artık meşrutiyeti fikirler de ortaya atılmaya başlayacaktır. Özellikle Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ve yayın

hayatına başlayan gazete ve dergiler Osmanlı ve İran entelejansiyasını meşrutiyet hülyası etrafında toplayacaktır.

Osmanlı Devleti'nde 1876 yılında Kanun-u Esasi'nin kabul edilmesi ile I. Meşrutiyet dönemi başlamıştır. Aynı dönemde Kaçar Devleti'nde de meşrutiyet yanlıları seslerini yükseltmeye başlayacaktır. Ancak 14 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Umumi'nin kapatılması ardından Osmanlı Meşrutiyeti kesintiye uğramıştır. 1906 yılında Kaçar Devleti'nde meşrutiyetin ilanı üzerinden iki yıl geçtikten sonra Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.

İran Meşrutiyeti'nin ilanı ardından ülke içindeki muhalefet iç siyasette sıkıntı yaratırken Rusya ve İngiltere 1907 yılında imzaladıkları bir protokolle İran topraklarını kendi aralarında pay etme konusunda anlaşmışlardır. Antlaşma uyarınca ülkenin kuzey bölgeleri Rusların, orta bölgeleri tarafsız ve güney kesimleri ise İngilizlerin idaresine girecektir. Bu iki devlet yaklaşık bir sene sonra aynı reçeteyi bu kez Osmanlı Devleti'ne uygulamak isteyecektir. Tarihte Reval Görüşmeleri olarak bilinen müzakereler sonucunda 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'ten kısa bir süre önce İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nikolay, Osmanlı topraklarını kendi aralarında pay etmişlerdir. Görüldüğü üzere Avrupa devletleri nazarında Osmanlı ve Kaçar devletleri artık fiilen ortadan kalkmış olarak addedilmektedir. İki ülkede ilan edilen meşruti yönetimlerin ise uluslararası siyasette çok da ciddiye alınmadığı görülmektedir.

Osmanlı ve İran devletlerini meşrutiyete götüren süreç incelendiğinde yine büyük benzerliklerin mevzubahis olduğu görülecektir. İran'da Muhammed Ali Şah döneminin müstebit idaresinden ve II. Abdülhamid yönetiminin baskılarından muzdarip olan meşrutiyet yanlıları aynı hürriyetçi fikirlerden ilham alarak ve birbirlerinden müteessir olarak istibdada karşı mücadeleye girişmişlerdir. İki ülkedeki meşrutiyet yanlılarının birbirlerinden feyiz almaları bir yana dursun idarecilerin de birbirlerinden etkilendikleri ve benzer yöntemlerle meşrutiyet yanlılarını bertaraf etmek istedikleri görülmektedir. Muhammed Ali Şah'ın, II. Abdülhamid'in 1876 yılında Meclis'i ilga etmesi örneğinde olduğu gibi ve bu kez daha da ileri giderek meclisi topa tutturmak suretiyle meşrutiyeti sonlandırmak istemesi birbirinden bağımsız gelişmeler olarak kabul edilemez.

Sonuç itibariyle iki komşu devlet olarak savaş meydanında karşılaşmayı, masa başında müzakere etmeye tercih eden ve tarihsel husumetleri uluslararası çıkarların önünde tutan İran ve Osmanlı devletleri, değişen dünya düzenine ayak uyduramayarak çözülme sürecine girmişlerdir. Dış güçlerin artan baskılarına, iç siyasette meydana gelen buhranlar da eklenince yapılan reformlar istenilen sonucu vermemiş ve yarım kalmıştır. İki devletin içine düştüğü zor vaziyetten kurtulması için yapılan tüm girişimler dış güçlerin engellemeleri ile karşılaşmış, ayrıca iç siyasette de kutuplaşmaya neden olmuştur. Bu şartlar altında suretiyle Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki hesaplaşmada taraf olmak durumunda bırakılmışlardır. Kaçar Devleti bu savaşa fiilen katılmasa da toprakları bu savaşın cereyan ettiği bir bölge haline gelmiş ve nihayetinde tarih sahnesinden çekilmiştir. Osmanlı Devleti de Birinci Dünya Harbi'nden yenik ayrılarak toprakları İtilaf Devletleri arasında pay edilmek istenmiştir.

ÖZET

İran ve Osmanlı devletleri arasında vuku bulan siyasi münasebetler etkileri ve yarattığı kültürel devinimler göz önüne alındığında Ortadoğu coğrafyası için en mühim konulardan birini teşkil etmektedir. Bilhassa İran-Osmanlı devletleri arasında yakın zaman diliminde meydana gelen hadiseler, sahip olduğu enerji kaynakları ile cazibe arzeden Ortadoğu coğrafyasının geleceğine doğrudan tesir etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Anadolu ve İran topraklarında Türkî unsurlar tarafından tesis edilen siyasi teşekküller, Türk tarihinin doğal seyrine uygun bir biçimde rekabete dayanan bir anlayışla birbirlerine mukabele etmişlerdir. Ancak bu rekabetin doğal seyrinden çıkması ve ideolojik bir anlam kazanması siyasi ve kültürel anlamda önü alınamaz bir devinime yol açmış, iki toplum arasında ayrıştırıcı bir rol oynamıştır.

Kronolojik açıdan bakıldığında İran ve Osmanlı devletlerinin tarih sahnesine çıkmaları ve sükut etmeleri bir paralellik arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlarda filizlenmeye başladığı bir dönemde İran'da da Safevi Türkmenlerinin yükselişe geçtiği görülmektedir. Bu iki taze Türkmen devleti ilk olarak ortak düşmanları olan bir diğer Türkmen devleti Akkoyunluların üzerine yürüyecektir. Akkoyunluların batıdan Osmanlı, doğudan ise Safevi baskısı sonucu ortadan kalkması ardından sınırdaş olan Osmanlı ve Safevi hanedanları bu kez birbiri ile mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Ancak bu mücadele iki Türk devletinin cihan hakimiyeti uğruna verdikleri bir mücadele olmaktan çok öteye gitmiştir. Safevi hükümdarı Şah İsmail döneminde mezhepsel bir karşıtlığa dönüşen Osmanlı-İran ilişkileri Safevi Hanedanı ardından İran'da iktidara gelen Afşarlar, Zendler ve Kaçarlar döneminde de devam ettirilmiştir.

Biz bu akademik çalışmada 1795 yılında İran'da iktidarı eline alan Kaçarların kuruluşundan çöküşüne kadar olan dönemde Osmanlı Devleti ile olan siyasi münasebetlerini ele almaya çalıştık. Kültürel ve etnik açıdan Türkî özellikler arz eden Osmanlı ve Kaçar devletlerinin yukarıda belirttiğimiz siyasi ve kültürel ayrışmadan ne denli etkilendikleri ve bu mefhumun iki devlet arasındaki münasebetlere ne derece tesir ettiği üzerinde durmaya özen gösterdik. Zaten sınır meseleleri yüzünden mütemadiyen çatışma halinde olan iki devletin tarihsel bir travmaya dönüşen mezhepsel karşıtlığı, İran ve Osmanlı mülkü üzerinde planlar icra

eden küresel güçlerin de en kıymetli ensturmanı olmuştur. İran ve Osmanlı devletleri arasında yapılacak bir ittifakı olasılık dışı bırakan bu denli vahim bir durumun yarattığı serbestiyetle hareket eden İngiltere ve Rusya gibi güçlü devletler, mütemadiyen bu iki devletin içişlerine müdahale etmişler ve toprak bütünlüklerini tehdit etmişlerdir. Geç de olsa durumun farkına varan İran ve Osmanlı makamlarının bu kötü gidişata karşı aldıkları önlemler de yetersiz kalacaktır. Zira ne İran'da ne de Osmanlı Devleti'nde çöküşün önüne geçmek için atılan adımlar (Reformlar ve Meşrutî hareketler) istenilen sonucu vermemiştir. Tarih sahnesine birlikte adım atan, sürekli birbiriyle çatışan ve nihayetinde benzer tehditleri göğüslemek zorunda kalan Osmanlı ve İran devletlerinin sonu da benzer bir şekilde tecelli etmiş, I. Dünya Savaşı ardından tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

ABSTRACT

When taken into account in regard to effects and cultural movements created, political relations that took place between the Ottoman and Iran are one of the most important subjects for Middle Eastern geography. In particular, the recent events that happened between Ottoman and Iran states directly influenced the future of Middle Eastern geography, which enjoys attraction with its rich energy resources. When viewed from this angle, political organizations founded by Turkic elements in Anatolia and Iran reciprocated each other through competition with each other, in accordance with the natural course of Turkic history. However, as this competition swerved from its natural course and gained ideological meaning, it led to unstoppable motion in political and cultural context and played a divisive role between the two societies.

When viewed chronologically, emergence and demise of Iran and Ottoman states exhibit parallels. In a period when Ottoman State started making headway in Anatolia and Balkans, it's seen that Safavid Turkomans start to rise in Iran. These two new Turkoman states in the first instance would march against another Turkoman state, Ak Koyunlu. After Ak Koyunlu ceased to exist as a result of pressure from Ottomans on the west and Safavids on the east, Ottoman and Safavid dynasties became neighbours and ended up fighting each other. However, this struggle went far beyond than two Turkic states fighting for world dominance. Ottoman – Iran relations that turned into sectarian hostility during Safavid ruler Shah Ismail's reign, continued during Afshar, Zand and Qajar periods, who ruled in Iran after Safavid Dynasty.

In this academic paper, we tried to address the political relations of Qajar Dynasty, which came into power in Iran in 1795, with Ottoman State in the period between its foundation and collapse. We tried to put emphasis on how much Ottoman and Qajar states, which exhibit Turkic characteristics in cultural and ethnic context, were affected from aforementioned political and cultural division and to what extent this concept influenced the relations between the two states. Sectarian division of two states, which transformed into historical trauma, who already were in a state of constant clashes because of border issues, was the most precious instrument

in the hands of global powers who exercised plans upon Iran and Ottoman states. Powerful nations like Great Britain and Russia acted on liberty generated by such a grave situation which rendered alliance between Iran and Ottoman impossible, continuously interfered in internal affairs of these two states and threatened their territorial integrity. Even though it was late, Iranian and Ottoman authorities became aware of the situation, but their precautions against ill course weren't enough. For, both in Iran and Ottoman State, steps taken (Reforms and Constitutional Monarchy movements) to prevent collapse didn't yield desired results. The end of Iran and Ottoman states, who stepped into stage of history together, continuously clashed with each other and ultimately resisted similar threats, was also similar; they left the scene of history after World War I.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, Yervand; **İran Beyn-i Do İnkılab**, Çev: Ahmet Golmohammadi, Muhammed İbrahim Fattahi, Tahran 1377.
- Adem, Suad **Osmanlı Padişahları ve Büyükleri**, Ankara 2010.
- Ademiyet, Fereydun **Emir-i Kebir ve İran**, Tahran 1362.
- Ademiyet, Fereydon **İdoloji Nihzeti Meşrutiyeti İran (Meclisi Evvel ve Bohrane Azadi)**, C. II, Tahran.
- Afşarfar, Naser **Sergüzeşti Ağa Muhammed Han Kacar**, Ehsen ul tavarihin sadeleşmiş hali, Tahran 1382.
- Afşarfar, Nasere **Sergüzeşti Feth Ali Şah**, Tarihi zolkarneynın sadeleşmiş hali, Tahran 1382.
- Ağakay, Mehmet Ali **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, C. 2, Ankara 1983.
- Aksun, Ziya Nur **Darbe Kurbanı Abdülaziz Han**, hazırlayan Erol Kılınç, İstanbul 2009.
- Aktepe, Münir **Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnemesi 1720 -1724**, İstanbul 1970.
- Amini, Ali Riza **Tarih-i Revabet-i Harec-i İran ez Kacariye ta Sugut Riza Şah**, Tahran 1382.
- Amirhizi, İsmail **Kıyamı Azerbaycan ve Sattar Han**, Tahran 1379.
- Armaoğlu, Fahir **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara 2003.
- Atabeki, Türeçe **İran ve cange cahaniye avval,(Avardgahe Abar Dolatha)**, Tahran 1386.
- Ateş, Abdurrahman ,”Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası” **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı VIII
- Ateş, Abdurrahman **Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri(1720-1747)**, Ankara 2012,
- Aydoğmuşoğlu, Cihat ”Şah Abbas (1587-1629)Devrinde İran’da Sosyal ve Kültürel Hayat”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Ankara XI/2(kış, 2011), 261-276.
- Ay Han **Sultan Abdülaziz Nasıl Hal Edildi, Nasıl İntihar Etti?**, C.2, İstanbul 1927,
- Axworthy, Micael **İran dar Asre Nadir**, Çev: Sadık Zibakalam, Amir Niyakuyi, Tahran 1388.

- Bahar, Meliküşşüera **Tarihi Mohteseri Ahzabı Siyasi İran**, C. 1, Tahran 1321.
- Bahar, Muhammed Taki **Sebkşenasi**, C. III. Tahran 1373.
- Bayat, Kave **Tarihi muasiri İran**, C. II, □ **Karardadi 1919 ve teşkili kuşun-ı müttehid ül şekil der iran** □ Tahran 1369.
- Baykal, Bekir Sıtkı **Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti**, 1964.
- Bayur, Yusuf Hikmet **“Türk İnkılabı Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı”** C. III Kısım III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- Becnurdi, Ahmet Musevi **Tarihi Muasiri İran**, C. I, “*Esnade montaşer naşode az Meseleye Heart ve Afğanistan*”, Tahran 1372.
- Beydilli, Kemal **“Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islahat Düşünceleri” İlmî Araştırmalar Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri**, S.8, İstanbul 1999
- Beydilli, Kemal **” Nizâm-ı Cedîd” DİA**, C. 33, İstanbul 2007, s. 175-178.
- Beydilli, Kemal **“Selim III” DİA**, C. 36, İstanbul 2009, s. 420-425.
- Blow, David **Şah Abbas**, (Padişahı Sengdeli ke be efsane bedel şod), Çev: Şehr Banu Saremi, Tahran 1390.
- Bolat, Gökhan **İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaş Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları**, International Journal of Social Science, Volume 6 Issue 3, p. 1067-1107, March 2013.
- Brown, Edward **İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, Çev: Mihri Kazvini, Tahran 1376.
- Brughes, Henrich **Sefer-i be Derbar-ı Sultan-ı Sahipkıran (1859-1861)**, Çev. Mühendis Kürdbeççe, C. 1, Tahran 1367.
- Buharayi, Mirza Şems **Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar**, tashih Muhammed Ekber Aşık, Tahran 1998.
- Celaleddin, Paşa Mahmud **Merat-ı Hakikat**, C. 1, y.y. 1326.
- Cevadi, Kemal Hac Seyyed **Eser Aferinan**, C.III. Tahran,1377.
- Cezar, Yavuz **“Osmanlı İmparatorluğu’nun Çağdaşlaşma Sürecinde Selim III Dönemi: Nizam-ı Cedid Reformları” De La Révolution Française À La Turquie D’Atatürk La Modernisation Politique et Sociale. Les Lettres, Les Sciences et Les Arts**, İstanbul 1989.

- Çetiner, Selahattin **Çöküş Yılları**, İstanbul 2008.
- Damirli, Mehman ‘‘ azerbaycan halk cumhuriyeti 1918-1920’’, **Türkler**, C. 19, Ankara 2002, s. 148-156
- Daneşvar, Daruş **Vaka-yı Darü’l-Hilafe, Çe Kesi Nasireddin Şah ra Koşt**, Meşhed 1372.
- Danişmend, İsmail Hami **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi** (1574-1703) C. 3, İstanbul 1950.
- Davison, Roderic. H **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)**, Çev: Osman Akınhay, İstanbul 2005.
- Dames, M.Longworth ‘‘Dürrani’’, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul 1993.
- Devletabadi, Yahya **Tarih-I Muasır ya Hayat-I Yahya**, C. III, Tahran 1362.
- Dolatabadi, Yahya **Tarih-I Muasır ya Hayat-ı Yahya**, C. 1, Tahran 1362.
- Diyamet, A. Ekber **İlk Osmanlı-İran Anlaşması(1555 Amasya Musalahası)** İstanbul 1971.
- Dursun, Davut **Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, Ankara 1989.
- Ebü’l-Gazi Bahadır Han **Şecere-i Terâkime** (*Türklerin Soy Kütüğü*), Haz. Muharrem Ergin, Tercuman 1001 Temel Eser, İstanbul (Tarihsiz).
- Elliot, Sır Henry Süleyman Paşa, Emperyalizmin Hükümet Darbesi (Abdülaziz’in Tahttan İndililmesi), çev:Faruk Yılmaz, Ankara 2010.
- Emin’Ül Devle, Mirza Ali Han **Siyasi Hatırat**, yay. haz. Hafız Ferman Fermayan, Tahran 1355.
- Emini, Ali Rıza **Tarih-i Revabet-i Harici-yi İran ez Kacariye ta Sükut-ı Rıza Şah**, Tahran 1382.
- Eravcı, Mustafa ‘‘Safevi Hanedanı’’, **Türkler**, C. 6, Ankara 2002, s. 882-892.
- Erim, Nihat **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri(Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, C. I, Ankara 1953.
- Esterabadi, Mirza Mehdi **Dürreya Nadir, ya Tarih-ı Asr-ı Nadirşah**, teshih Seyyed Cafer Şehidi, Tahran 1341.
- Eşrefi, Mecid **Sergüzeşti Ndir Şahı Avşar**, Cahangüşaye nederiden

	telhis olunmuş , Tahran 1386.
Ettehadîye, Mansûre	“Hükümeti Movaghate İran” İran ve cange cahaniye avval , Tahran 1386.
Erendil, Muzaffar	Tarihte Türk - İran İlişkileri , Ankara 1976.
Farahani, Kasım Node	Zendegi Amir Kebir Mirza Taki Han Farahani , Tahran 1382.
Fardoyi, Kolam Ali Abbasi	Tahrime Tanbaku ve Meşrutiiyet , Kom 1391.
Felsefi, Nasrollah	Zendegani’ye Şah Abbase Evvel , C,1, Tahran 1391.
Feridun Bey	Mecmua-i Münşeâtü’s-Selatin , C. II., (y.y.), 1264.
Ferizhendi, Maryam Barati	Canghaye Rusiye va İran (1218-1244) , Tahran 1387.
Feuvrier, Jean-Baptiste	Se Sal der Derbar-ı İran - Hatırat-ı Dr. Feuvrier Pezeşk-i Vije-yi Nasreddin Şah , Çev: Abbas İkbâl, Tahran 1368.
Flora, Wilhelm	Beroftadan-i Safeviyan , (Beramadane Mahmud Afgan), Çev: Abulkasım Serri, Tahran1365.
Gasimov, Musa	Avrasya Dosyası , “Bakü’nün kurtulması uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi:1918 yılı”, Azerbaycana Özel, C. VII, sayı 1.
Güderzi, Behruz	“Senedi derbareye Katl-ı Feth Ali Han Kacar” Ayneye Miras dergisi , sayı 34, Tahran 1385.
Gündüz, Tufan	Son Kızılbaş Şah İsmail , İstanbul 2010.
Gündüz, Tufan	“Safeviler”, DİA , C. 35, İstanbul 2008, s. 451-457.
Gündüz, Tufan	“Şah İsmail”, DİA , C.38, İstanbul 2010, s. 253-255.
Gündüz, Tufan	Tahmasb Safevi Şahı, DİA , C 39, İstanbul 2010. s. 413-415.
Hormoci, Muhammed Cafer	Hakayek Ahbarı Nasiri, teshih Seyyed Hüseyin Hadivcem, Tahran 1363.
Hakverdiyof, Abdolrahim Beğ	Ağa Muhammed Şah , Bakü 1907.
Hambley, Gavin	“Ber Ameden-i Kacarha”, Tarih-i İran Devre-i Afşar, Zend ve Kacar , Haz. Peter Avery, Çev: Murtaza Sakıb

	Fer, Tahran 1387.
Hambley, Gavin	“İran der Zaman-ı Feth Ali Şah ve Muhammed Şah Kacar”, Tarih-i İran Devre-i Afşar, Zend ve Kacar , Haz. Peter Avery, Çev: Murtaza Sakıb Fer, Tahran 1387.
Hamed, Ahmet; - Muhsin, Mustafa	Türkiye Tarihi İstanbul’un Fethinden Zamanımıza Kadar , İstanbul 1926.
Hâs Hâcib, Yusuf	Kutadgu Bilig , C. II, Çev. R. R. Arat, Ankara 1991.
Hazreti, Hasan	Meşrute-yi Osmani , Tahran 1389.
Hidayet, Rıza Kulî Han	Tarih-i Ravsatüs-Safa-yı Naserî , C. IX, Tahran 1337.
Hidayet, Rıza Kulî Han	Tarih-i Ravsatüs-Safa-yı Naserî , Tashih Cemşid Kianfer, Tahran 1380.
Hoca Saadettin Efendi	Tacü’t-Tevarih , C. IV, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, 1992 Ankara.
Hüner, Tuncer	Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler , İstanbul 2010.
İclali, Ferzam	Bünyan Hükümet-i Kacar: Nizam-ı Siyasi İli ve Divansalari-yi Modern , Tahran 1373.
İnam, Erberk	Rauf Bey, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı , İstanbul 1965.
İrtem, Süleyman Kâni	Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid , haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2004.
İsfahani Karbalayi, şeyih Hasan	Tarihe Duhanıyye ya Tarihi vakaye Tahrime Tanbako , Kom 1377.
İsmail, Fehmi	“Bükreş Andlaşmasının Müzakeresi(1811-1812)”, Belleten , C. 56, sayı 181, 1982, s. 73-119.
İşbilir, Ömer	“Nasuh Paşa” DİA C. 32, İstanbul 2006, s. 426-428
İtimadülsaltana, Muhammed Hasan Han	Tarih-i Müntezelem Nasırı , teshih: İsmail Rızvani, Tahran 1364.
İttihadiye, Mansure	Guşeha-yı ez Revabet-i Harici-yi İran , Tahran 1355.
İttihadiye, Mansure	Peydayeş ve Tahavvole Ahzabe Siyasi Meşrutiyyet(Devreye Avval ve Dovvome Meclisi Şüraye Milli) Tahran 1361.
İttihadiye, Mansüre	Ahzabe Siyasi der Meclisi Sevvom(1333-1334) Tahran 1371.
Kaçar Nasreddin Şah	Sefername-i Nasreddin Şah , İsfahan 1290 (1873).
Kandemir, Feridun	Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay , İstanbul

- 1965.
- Kansu, Aykut **1908 Devrimi**, İstanbul 2011.
- Karadeniz, Yılmaz **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. C. IV, sayı 18''*İran'ın Taskimi görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevralar (1907)*'' Ordu 2011.
- Karadeniz, Yılmaz **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795 – 1925)**, İstanbul 2006.
- Karaer, Nihat **Abdülaziz'in Avrupa Seyahati**, Ankara 2007.
- Karal, Enver Ziya **Osmanlı Tarihi**, C. 5, Ankara 1994.
- Karal, Enver Ziya **Yeni Türkiye**, İstanbul 1959.
- Karbalayi, şeyh Hasan İsfahani **Tarihe Duhaniyye ya Tarihi vakaye Tahrimet Tanbako**, Kom 1377.
- Kâşgarlı Mahmud **Divanü Lügati't-Türk**, Çev. Besim Atalay, C. I, , Ankara 2006
- Keddi, Nikki **İran-ı Devrane Kacar ve ber amadane Rıza Han**, Çev: Mehdi Hakikathah, Tahran 1381.
- Keddie, Nikki "İran der Devre-i Aherin Şahan-ı Kacar (1848-1922)", **Tarih-i İran Devre-i Afşar, Zend ve Kacar**, Haz. Peter Avery, Çev: Murtaza Sakıb Fer, Tahran 1387.
- Kesrevi, Ahmed **Tarih-i Meşruti-yi İran**, C. 1, Tahran 1363.
- Kesrevi, Ahmed **Tarih-i Hicdeh Sale Azerbaycan**, C. I, tahran 2537.
- Kılıç, Remzi **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri(1520-1566)**, İstanbul 2006.
- Kılıç, Selda "İran'da ilk Anayasal Hareket(1906 Meşrutiyyeti)" **A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 20, Sayı 32, Ankara 2002.
- Kinross, Lord **Osmanlı İpmaratorluğun Yükselişi ve Çöküşü**, Çev: Meral Gaspıral, İstanbul 2008.
- Kocabaş, Süleyman **Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyyet Tarihi**, Kayseri 2001.
- Kocahanoğlu, Osman Selim **Rauf Orbayın Hatıratları(1914-1945)**, İstanbul 2005.
- Koç, Bekir **Mithat Paşa(1822-1884) Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

Kodaman, Bayram	“II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)”, Türkler , C. 13, Ankara 2002, s. 165-192
Kont, Dosersi	Sefaret-i Fevkalade-i Kont Dosersi der İran (1839-1842) , Çev: İhsan İşraki, Tahran 1362.
Konukçu, Enver	Kuşan ve Akhunlar Tarihi , Ankara 1973.
Köse, Osman	1774 Küçük Kaynarca Antlaşması , Ankara 2006.
Kudret, Cevdet	Abdülhamit Devrinde Sansür I , İstanbul 2000.
Kuran Ercümen	“ Karlofça’danTanzimat’a Osmanlı Tarihçiliği” Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu , Fırat Üniversitesi, Elazığ 1990, s. 151-157.
Kütükoğlu, Bekir	Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri , İstanbul 1993.
Kurtoğlu, Fevzi	1853-1855 Türk-Rus harbi ve kırım seferi , istanbul 1927.
Mahmud, Mahmud	Tarihi Ravabete Siyasi İran ve İngiliz dar gharne nuzdahom , C. II, Tahran 1353.
Mahmud Celaleddin Paşa	Merat-ı Hakikat , C. 1, y.y. 1326.
Maksudoğlu, Mehmet	Osmanlı Tarihi (1299-1922) , İstanbul 1999.
Mehdevi, Abdurıza Huşeng	Tarih-i Ravabit-ı Harici-yi İran , Tahran 137.
Mekki, Hüseyin	Mühteseri az zendegi siyasi sultan ahmed şah-ı kacar , tahran 1362.
Melekzade, Mehdi	İnkılab-ı Meşrutiye İran , Tahran 1371.
Meray, Seha L., Olcay Osman	Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri, (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler) , Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. No 409, Ankara 1977.
Münir, Aktepe	Osmanli-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa’nın Revan Fetihnamesi 1720 -1724 İstanbul 1970.
Nazimü’l-Mülk, Mirza Muhib Ali Han	Ahdname-i Devleteyn-i İran ve Osmani , Tahran Milli Kütüphanesi, Dosya Numarası 814255, Tahran 1262.
Nebioğlu, Osman	Bir İmparatorluğun çöküşü ve kapitülasyonlar , Ankara 1986.
Necmi, Nasır	İran der Meyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendegani-yi Abbas

	Mirza (Cengha-yı İran ve Rus), Tahran 1336.
Necmi, Nasir	Muhemmed Ali Şah ve Meşrutiyet, Tahran 1377.
Nefisi, Said	Tarih-i İctimai ve Siyasi-yi İran der Devre-i Muassır (ez Agaz-ı Saltanat-ı Kacariye ta Serencam-ı Fetrah Ali Şah), C.1, Tahran 1383.
Nevayi, Abdülhüseyin	İran ve Cehan ez Moğol ta Kacariye, Tahran 1366.
Nizamü'l-Mülk	Siyaset-nâme, Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 2003.
Orbay, Rauf	Cehennem Değirmeni siyasi hatıratlarım, C. I, İstanbul 2000.
Oreshkova, Svetlana,	“Rus-Osmanlı Savaşları: Sebepler ve Bazı Tarihi Sonuçlar”, Osmanlı, C. I., Ankara 1999, s. 556-560.
Ögel, Bahaeddin	Türk Mitolojisi, C. II, Ankara 2010
Özcan, Abdülkadir	“Ahmed Paşa” DİA, C.II, İstanbul 1989, s. 111.
Özgüldür, Yavuz – Özgüldür, Serdar	“1876 Anayasanın Hazırlanmasında Mithat Paşa’nın Rolü ve Fonksiyonu” OTAM, sayı 5, Ankara 1994.
Öztuna, Yılmaz	Osmanlı Devleti Tarihi, Ankara 1998.
Öztuna, Yılmaz	Osmanlı Devleti Tarihi, C.1, Ankara 1998.
Pakravan, Emine	Ağa Muhemmed Han, Çev: Cahangir Efkari, Tahran 1363.
Parsadust, Menuçehr	Zemineha-yı Tarihi-yi İhtilafat-ı İran ve Irak, Tahran 1365.
Perry, John	“Zendiyân”, Tarih-i İran Devre-i Afşar, Zend ve Kacar, Haz. Peter Avery, Çev: Murtaza Sakıb Fer, Tahran 1387.
Peter, Avery	Tarih-i Muassır- İran ez Te’sis ta İnkıraz-ı Silsile-i Kacariye, Çev: Muhammed Refi’Mihr Abadi, C. 1, Tahran 1379.
Polak, Yakub	Sefername-i Polak, Çev: Keykavus Cehandari, Tahran 1361.
Pomiankowiski, Josef	Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü “1914-1918 I. Dünya Savaşı”, Çev: Kemal Turan, İstanbul 1990.
Rasim, Ahmed	Osmanlı Tarihi, C. I, İstanbul 1326.
Ravlig, Frayliç	Türkmen Aşiretleri, Haz. Ali Cin, Haluk Korter, Haldun Eroğlu, İstanbul 2008.

Refik, Ahmet	Kabakçı Mustafa , İstanbul 1331
Rencber, Maksud	“ İnkilab-ı Meşrute der İran ve Nakş-ı İmparatoriye Osmani”, Tarih-i İslam Dergisi , y.y. sayı 35,1387.
Reyahi, Muhammed Emin	Sefaretnameha-yı İran (Güzarşeha-yı Müsaferet ve Memuriyet-i Sefiran-ı Osmani der İran) , Tahran 1368.
Rezvani, Muhammed İsmail	Tarihi Muasiri İran , C. VI, ‘ ‘ <i>Tarihi Ruznamenegari der İran Ruznameye Muzafferi</i> ’ ’ Tahran 1373.
Rezvani, Muhemmed İsmail	Tarihi Muasiri İran , C. I, ‘ ‘ <i>Tarihçeye vrede carayed harici be İran, Nasir eddin Şah ve carayede hareci</i> ’ ’Tahran 1372.
Rızai, Abdülazim	Tarih-i Deh Hezar Sale-i İran , Tahran 1368.
Sabis, Ali İhsan	Harp Hatıralarım , C. II, İstanbul 1990.
Safaii, İbrahim	Zendegi nameye Vusuk’ül-Devle(1254-1329) , Tahran 1374.
Sander, Oral	Siyasi Tarih: ilkçağdan 1918’e , Ankara 2010.
Sanderz.j.j	Tarihi Futuhati Moğol , Çev: Abulkasım Halet, Tahran 1361.
Saray, Mehmet	Türk-İran İlişkileri , Ankara 1999.
Saray, Mehmet	Türk-Afgan Münasebetleri , İstanbul 1984.
Sarıkcıoğlu, Melike	Osmanlı İran Hudud Sorunları (1847-1913) , Ankara 2013.
Sasani, Han Malek	Siyasetgarane devreye Kacar , Tahran 1338.
Savory, Roger	İran Asr-ı Safevi,(İran Under The Safavids) , Çev: Kambiz Azizi, Tahran 1374.
Selim, Muhsin	Tarih-i Kacar-ı İran der Devran-ı Fermanreva-yi Dudeman-ı Kacar , C.1, Şahrud 1383.
Sepher, Muhammed Taki	Nasihü’l-Tevarih , tashih Cemşid Keyanfer, C. 1, Tahran 1377.
Seyf, İsa	İran’da Meşrutiyet 1906 , (D.T.18), Ankara 1960.
Shaw, Stanford J.	“Osmanlı İmparatorluğunda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemi” Çev: M Faruk Çakır, Türkler , C. 12, Ankara 2002.
Shaw, Stanford J.	Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye , Çev:

- Mehmet Harmancı, C. 2, İstanbul 1982.
- Shaw, Stanford J. **Tarih-i İran Devre-i Afşar, Zend ve Kacar**, Çev: Murtaza Sakıb Fer, haz. Peter Averi, Tahran 1387.
- Sipih, Muhammed Takı **Nasihü't-Tevarih**, C. 1, Tahran 1353.
- Sircani, Ali Akber Saidi Ali Akber Saidi Sircani, **Tarih-i Bidar-ı İraniyan**, Tahran 1376.
- Sofuoğlu, Ebubekir **Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet**, İstanbul 2004.
- Subaşı, Turgut “Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz”, **Türkler**, C. 12, Ankara 2002, s. 753-781.
- Sümer, Faruk “Abbas I” **DİA**, C.I, İstanbul, 1988. s. 17-19
- Sümer, Faruk “Ağa Muhammed Şah” **DİA**, , C.I, İstanbul 1988. s. 455-456
- Sümer, Faruk “Akkoyunlular” **DİA**, , C.II, İstanbul 1989, s. 270-274.
- Sümer, Faruk **Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, (Şah İsmail ile Haleflerin ve Anadolu Türkler Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti), Ankara 1976.
- Sümer, Faruk **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul 1999.
- Şabani, Riza **Mühteseri Tarihi İran der devrehaye Avşariye ve Zendiye**, Tahran 1387.
- Şahin, Hasan “Kaynarca’dan (1774) Paris Barışı’na (1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı- Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, **Türkler**, C. XII. Ankara 2002.
- Şahin, İlhan – Emecen, Feridun “Amasya Antlaşması” **DİA**, C.3, İstanbul 1991, s. 4-5.
- Şemim, Ali Asgar **İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran 1375.
- Şemşirgil, Ahmet “Çaldıran Savaşı” **Osmanlı**, C. I, Ankara 1999, s. 347-365
- Şeyhül, İslami Cavad **esnade mahramaneye vizarete hariciye biritanya der bareye karardade 1919**, C .I, Tahran 1365.
- Tacü’s-Saltana **Hatırat-ı Tacü’s-Saltana**, tashih (İttihadiye/Saad Vendiyan), Tahran 1361.
- Tahiri, Ebu’l-Kasım **Tarih-i Revabet-i Bazergani ve Siyasi-yi İran ve İngiliz Devran-ı Fermanreva-yi Mogolan ta Payan-ı Ahd-ı Kacar (ez Akd-ı Muahede-yi Gülistan ta Peyman-ı**

- İttihad-ı Rus ve İngilizis),** Tahran 1978.
- Tehrani, Mahbube **Kerim Hane Zend,** düzelten: Mehdi Afşar, Tahran 1386.
- Tehrani, Muhemmed Şafi **Tarih-i Nadir Şahi,** haz. Reza Şabani, Tahran 1369.
- Tapper, Richard Lionel “Şahseven”, **DİA**, C. 38, İstanbul 2010, s 295-279.
- Tolon, Ahmet Hurşit **Birinci Dünya Savaşı sırasında Taksim Andlaşmalar ve Sevre giden yol,** Ankara 2004.
- Türkmen, İskender Bey **Târih-i Alem Âra-yi Abbasi,** Haz. Süheyil Hansari, Tahran 1317.
- Uçarol, Rifat **Siyasi Tarih (1789-1994),** İstanbul 1995.
- Uçarol, Rifat **Siyasi Tarih (1789-2010),** İstanbul 2010.
- Unal, Tahsin **IV. Murat ve Bağdat Seferi,** Ankara 2001.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı “Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazışmış Bir Tarihçe ve Amedci Mustafa Reşid Bey’in İbrahim Paşa’ya Mektubu”, Ankara 1942.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı **Osmanlı Tarihi,** C. 3. kısım 2. Ankara 1983.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı ”Selim III’ün Veliaht İken Fransa Kralı Lûi XVI İle Muhabereleleri” **Belleten** II. Ankara 1938.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı ”Sultan III. Selim ve Koca Yusuf Paşa” **Belleten** XXXIX. Sayı 154, Ankara 1975. s.233-256.
- Üstün, İsmail Safa “İran” **DİA**, C. 22, İstanbul 2000, s. 400-404.
- Vahidniya, Seyfullah **Kararha ve Karardadha (Devran-ı Kacariye),** Tahran 1362.
- Varlık, Mustafa Çetin Çaldıran Savaşı, **DİA**, C 8, İstanbul 1999, s. 193-195.
- Vernadsky, George **Rusya Tarihi,** çev: Doğukan Mızrak-Egemen Mızrak, İstanbul 2011.
- Watson, Robert Grand **Tarih-i İran ez İbtida-yi Karn-ı Nuzdeh ta 1857,** Çev: Vahid Mazenderani, Tahran 1348.
- Yalçınkaya, Alaaddin “III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Poletikası”, **Türkler**, C. 12, Ankara 2002, (629-659).
- Yarcı, Güler **“Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1913)”** Elektronik Siyaset Bilimler Araştırmaları Dergisi, , C. IV, Sayı 1 ocak 2013.
- Yazıcı, Nesimi “Takvîm-i Vekayi” **DİA**, C.39. İstanbul 2010, s. 490-492.

Yurdaydın, Hüseyin

Kanuni'nin Cülusu ve İlk Seferleri, Ankara 1961.

Zens, Robert

“I. Meşrutiyyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)”, **Türkler**, C. 12, Çev: Nasuh Uslu, Ankara 2002.

Güzide-i Esnad-ı Siyasi-yi İran ve Osmani (Devre-i Kacariye), C. 1, Tahran 1369.

Esnad ve Namehaye Emir Kebir, haz. Seyyed Ali Aledavud, Sazmane Esnad -ı Milli-i İran, Tahran 1379.

Nihzet-i Meşrutiye İran ber Paye-yi Esnad-ı Vezaret-i Umur-ı Harice, Tahran 1370.

Esnadi ez Revabet-ı İran ve Rusye ez Safaviye ta Kacariye, Çev: Rahim Musulmanyani kubadiyani, Behruz musulmaniyan kubadiyani, Tahran 1387.

Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2010.

Esnad-ı ez Revend-i İn'ıkad-ı Ahdname-yi Dovvom-ı Erzenet-i Rum, teshih Nasrullah Salihi, Tahran 1377.

Osmanlı Ansklopedisi, C. 5, İstanbul 1995.

Der Meşrute çe Gozaşt, C. III, Tahran 1389.

Muahadat Mecmuası, C. II, İstanbul 1294.

Nihzeti Meşrüteye İran ber payeye Esnade Vizarete umure Hareceye İran, Tahran 1370.

Türk silahlı kuvvetleri tarihi Osmanlı Devri (Osmanlı-rus kırım harbı) kafkas cephesi harekatı (1853-1856) Ankara 1986

İran'daki Osmanlı Büyükelçisi tarafından yazılan ve Osmanlı
makamlarına Abbas Mirza'nın Vefatını bildiren Mektup

B.O.A. H . H No:804/37143 Cumhuriyet Arşivi Ankara

شی‌الهی عابدو عطفو اندم حضرتی
و عابدین سبزه عباس میرزا که بود فخری نده و فانی جنبه بون اعلی محمد میرزا و عابدین عباس اولی و عابدین عباس
خسته اوله ربه بیخی اعضا درجه سینه اوله نینده فوقی و قوغده و عابدین عباس اوله ربه بیخی اعضا درجه سینه اوله نینده فوقی و قوغده و عابدین عباس
بوراره سعادت طرفه بارش اوله نینده مستشاره حق خدمت دربانسه افارجهش و معافا ابرین مدبری و درویشده و عابدین عباس اوله ربه بیخی اعضا درجه سینه اوله نینده فوقی و قوغده و عابدین عباس
بعینه حکایه بون فخری و عابدین عباس اوله نینده مستشاره حق خدمت دربانسه افارجهش و معافا ابرین مدبری و درویشده و عابدین عباس اوله ربه بیخی اعضا درجه سینه اوله نینده فوقی و قوغده و عابدین عباس
معلوم عالی بویله بون فخری و عابدین عباس اوله نینده مستشاره حق خدمت دربانسه افارجهش و معافا ابرین مدبری و درویشده و عابدین عباس اوله ربه بیخی اعضا درجه سینه اوله نینده فوقی و قوغده و عابدین عباس
برین ربه بون فخری و عابدین عباس اوله نینده مستشاره حق خدمت دربانسه افارجهش و معافا ابرین مدبری و درویشده و عابدین عباس اوله ربه بیخی اعضا درجه سینه اوله نینده فوقی و قوغده و عابدین عباس
کوندرج اوله نینده ربه بون فخری و عابدین عباس اوله نینده مستشاره حق خدمت دربانسه افارجهش و معافا ابرین مدبری و درویشده و عابدین عباس اوله ربه بیخی اعضا درجه سینه اوله نینده فوقی و قوغده و عابدین عباس
و موفقه ارده اسنه بویله بون فخری و عابدین عباس اوله نینده مستشاره حق خدمت دربانسه افارجهش و معافا ابرین مدبری و درویشده و عابدین عباس اوله ربه بیخی اعضا درجه سینه اوله نینده فوقی و قوغده و عابدین عباس
بیانیه مذکوره مورنوبیه ترفیقه انبار فخری اندم رسیده دست اعزاز اولاده انوشه سینه لایه خلاصه و شرف مذکوره مبارک

دولتو عابدو عطفو زوقو ایتلو و علی لکیرلکم انق حضرتی
جناب پادشاهی و عالی و وزیراری رهبر علم عالم اری خلافتی بی بویله انشمار سانی و عابدین عباس
عابدین عباس اوله ربه بون فخری و عابدین عباس اوله نینده مستشاره حق خدمت دربانسه افارجهش و معافا ابرین مدبری و درویشده و عابدین عباس اوله ربه بیخی اعضا درجه سینه اوله نینده فوقی و قوغده و عابدین عباس
فخری و عابدین عباس اوله نینده مستشاره حق خدمت دربانسه افارجهش و معافا ابرین مدبری و درویشده و عابدین عباس اوله ربه بیخی اعضا درجه سینه اوله نینده فوقی و قوغده و عابدین عباس

HAT 804/37143

HAT. 0804

Kaçar Devletinin Menşei ve İskân Yerleri

(B.O.A – HRT-h- NO:00103-00002)

(B.O.A.H. H NO:1315 / 51265 – A)

[illegible]

İran Meşrutiyet Fermanı:

[illegible]